

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

308

9(2)
2-62

12 .08. 2013

30 MAY 2011

Հրատարակուիւմ Գ. Գալսեանի «ԳՈՒՏՏԵՆՆԵՐԳ» գրականութի.

3(2)

28 JUN 2005

4-62 ՁԵՌՆԱՐԿ

ԱՅ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ.

Կ ա գ մ ե ց

ՊԱՒԵԼ ՎԻՆԱԳՐԱԴՅՎ

ՄՕՍԿՎԱՅԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՊՐՕՅԵՍՍՈՐ

Հայերէն քարգնանկց Գ. Խ ա ժ ա կ

ԱՌՍՁԻՆ ՏԱՐԻ

ՀՐՆ-ԱՃԽԱՐՀ

1001
17830

ժողովրդական / լուսատուրբեան նախարարութեան ուսումնական
յանձնաժողովը ուսուերէն բնագիրն բնդունել է իբր դասագիրք եւ իբր
օժանդակ ձեռնարկ գիմնականներէ եւ բնական դպրոցներէ համար:

Թ Ի Յ Լ Ի Ձ

Տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» ԸՆԿ. Մաղսբեան փող. № 15-

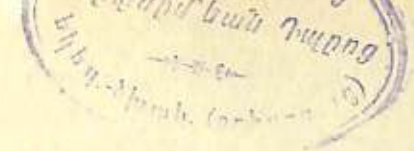
1906

(136)

ТТБС ЯМ Д.Э

2005 JUL 8 5

ԹԱՐԳՄԱՆՉԻ ԿՈՂՄԻՑ.

Առաջարկելով այս ձեռնարկի թարգմանութիւնը հայ
ուսուցիչներին, հարկաւոր ենք համարում հետեւեալ երկու
սուրն ասել սրա առիթով:

Այս դասագիրքը գրւած է սեղմ ու հակիրճ լեզուով.
Սրա ամենագլխաւոր արժանիքն այն է, որ ընդհանուր պատ-
ութիւնը չէ դարձնում հէքիաթ, առասպելների հաւաքածու,
այլ միշտ քննում է երեւոյթների պատճառները, նրանց հե-
տեւանքները, կարճ՝ այս դասագիրքն աշխատում է աշակեր-
տին զարգացնել, նրա ուղեղը վարժեցնել քննական հայեացքի
ոչ լոկ գիտելիքներ տալ, սանի գլուխը դարձնել «պիտա-
ի և անպիտան գիտելեաց մի պարկ»:

Դժուար է այս դասագրքով պարապելը, որովհետեւ նա
անհանջում է ուսուցչից մեծ համբերութիւն ու տոկունու-
իւն: Աշակերտն սկզբում, վարժուած լինելով հայերէն դա-
սագրքերի անմիտ ու թուլակային ուղղութեանը, չէ կարո-
ւանում վարժել, իւրացնել այս դասագրքի քննական ոգին,
սրա պատմելու «դատողական» ձեւը. բայց դա տեւում է 2—3
միս միայն. այնուհետեւ դասարանի ընդունակ աշակերտ-
ներն իրանք իրանց սկսում են սիրել սրանում դորձ աճուող
էթօղը, քննական հայացքը:

Մա բթացնող դասագիրք չէ, այլ զարգացնող, այդ
պատճառով էլ մենք թարգմանեցինք և սրանով էլ պարա-
ւում էինք մեր աշակերտների հետ:

Խաժակ

1905 թ. Թիֆլիզ:

Дозволено цензурою 19 Августа 1905 г. г. Тифлисъ.

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Երկրագնդի մակերևոյթի մեծ մասը բնակութեան ^{վայրերի և} համար անմատչելի ջրային տարածութիւններից է ^{կուլտուրա-} կազմւած. ցամաքի վրայ էլ ամեն տեղ մարդիկ չեն ^{վերջները} ապրում. բեռնային երկրների ցուրտը, Սահարայի ան- ջրաթիութիւնը խանգարում են մարդուն այդ տեղերում բնակութիւն հաստատելու: Թէև սիրիլական և հիւսիս-ամերիկեան սառցադաշտերի (տունդրա) անազին տարածութիւնների վրայ բնակութիւն գոյութիւն ունի, բայց նա էլ շատ սակաւ է և զբաղւած բացառապէս ուտելու, հագնելու և բնակութեան ամենասնհրաժեշտ կարիքներով: Բնական է, որ մարդիկ խմբւում են եւ անում պսղաբեր եւ մեղմ կլիմայով տեղերում:

Բայց չէ կարելի ասել, որ մարդկանց բարեկեցութիւնն անպատճառ աճում է այնտեղ, որտեղ բնութեան բարիքները ձեռք են բերում առատօրէն: Օրինակ՝ Ամերիկայի կուսական անտառներում և խոտաւէտ դաշտերում (պրէրի) ապրում են շատ վայրենի ցեղեր, որոնք հեշտ կերպով սնունդ են ձեռք բերում որսորդութիւնով և դժաւ համար էլ չեն լարում ու չեն զարգացնում իրանց մտաւոր ուժերը: Մենք նրանց անուանում ենք վայրենի, որովհետև նրանք բաւականանում են նրանով, ինչ որ տալիս է բնութիւնը և չեն աշխատում բարելաւել իրանց գրութիւնն արհեստի միջոցով: Դրանց հակառակ՝ եւրոպացիները,

հնգիկները, չինացիները կոչուում են կուլսուրական ժողովրդներ: Կուլսուրա բառը նշանակուում է «մշակութիւն», իսկ երբ նա գործ է ածուում մարդկանց կենցաղի վերաբերութեամբ, այն ժամանակ նշանակուում է մարդկանց աշխատանքը շրջապատ բնութեան և իրանց վրայ: Իսկապէս մարդիկ աշխատուում են իրանց հպատակեցնել բնութիւնը, օգտուել նրանից իրանց կարիքներին համար, բայց նրանց համար ոչ պակաս անհրաժեշտ է հոգ տանել իրանց սեփական կատարելագործութեան վրայ՝ գիտութիւն ձեռք բերելու, բնաւորութիւնը մշակելու, իրար մէջ լաւ յարաբերութիւններ ստեղծելու մասին: Մարդկանց ջանքն ուղղւած է կեանքն ուսումնասիրելու, նրան անվտանգ, օգտաւէտ և հաճելի դարձնելու վրայ: Վայրենիներն անզամ չեն կարող ապրել առանց այդպիսի մի փոքր աշխատանքի. օրինակ՝ բոլոր մարդիկ օգտուում են կրակով, այն ինչ նրա հետ վարուել չեն կարող ամենախելացի կենդանիներն անզամ: Բայց մի քանի ցեղեր այդ աշխատանքը կատարուում են ամենասահմանափակ չափերով, սպրուում են օրէ ցօր և, հասնելով մի չնչին դիրքի, մնում են միևնոյն վիճակի մէջ հարիւրաւոր և հաղարաւոր տարիներ. իսկ միւսները՝ հասնելով որոշ յաջողութեան, ձգտում են գնալ աւելի հեռու և քայլ առ քայլ իւրացնում են շատ գիտելիքներ, սովորութիւններ ու կարգեր, որոնք նպաստում են կեանքի բարելաւմանը:

Այդ ուղղութիւնով դէպի առաջ արած ամեն մի քայլը մի մեծ գործ է, որն ուժեղ տպաւորութիւն է անում ժամանակակիցների վրայ և յիշատակ թողնում յետնորդների մէջ: Պատմական գիտութիւնն իր համար գլխաւոր խնդիր է դնում հետեւելու մարդու աշխատանքին իր եւ բնութեան վրայ: Դժբաղդաբար նա ստիպւած է զրի առնել ոչ միմիայն յաջողութիւններ,

այլ և թշւառութիւններ և անկման շրջաններ: Բայց ընդհանրապէս նա վիայուում է, որ մարդկութիւնն առաջ է շարժուում, աւելի խելացի և աւելի լաւ դասնում:

Բարձր կուլտուրայի հասած ժողովրդները երկրագնդի վրայ համեմատաբար քիչ են: Նրանց առաջանալն, ինչպէս արդէն ասացինք, յաճախ կախւած էր աշխարհագրական բարեյաջող պայմաններից: Բայց այդպիսի պայմաններից օգտուելու համար պէտք են ընդունակութիւններ, այն ինչ բոլոր մարդիկ միևնոյն կերպով չեն օժտւած բնութիւնից: Պատմաբանն ամենից առաջ պէտք է ուշք դարձնէ ցեղերի տարբերութեան վրայ: Որոշ ընտանիքների մէջ մենք միշտ նկատուում ենք արտաքին տեսքի և բնաւորութեան ազգակցական նմանութիւն. նոյնպէս էլ միևնոյն ցեղի անդամները նման են իրար և զանազանուում են օտարներից: Ծննդոց գէրքը մեզ հաղորդում է, որ ամբողջ մարդկային ցեղը սերւել է նախահօր առաջին ընտանիքից, որի սերունդը միշտ աճում էր, տեղափոխուում և ցեղական տարբերութիւններ ձեռք բերում, թէև մենք ճշտօրէն չը գիտենք, թէ ինչպէս կատարուեցին տեղափոխութիւնները: Ներկայումս մարդիկ՝ իրանց կաշու գոյնով՝ բաժանուում են երեք հիմնական ցեղերի—սպիտակ, դեղին և սև: Առաջինն պատկանում են Եւրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի արիական և սեմական ժողովրդները: Բացի կաշու սպիտակութիւնից՝ այդ ցեղն աչքի է ընկնում իր դանդի և անդամների համաչափ զարգացումով: Դեղին ցեղն ամփոփում է իր մէջ Հին-Աշխարհի մոնղոլական, ֆիննական, թուրքական և մալայեան ժողովրդներին: Նրա հետ միանում են Ամերիկայի բնիկները, որոնց կաշին արդէն դառնում է աղիւսի կարմիր գոյնի (պղնձագոյն): Այս ցեղի ներկայացուցիչները մեծամասնութեան դէմքի

Յեղերը.

բնորոշ յատկութիւններն են դուրս պրծած այտերը և նեղ ու փոս աչքերը: Վերջապէս՝ սև ցեղին պատկանում են աֆրիկեան նեղրները և աւստրալական պապուանները. սրանց գլխի կազմի մէջ ամենից շատ աչքի է ընկնում դէպի առաջ դուրս պրծած ծընոտը:

Կուլտուրական ժողովրդների մեծ մասը ծագել է սպիտակ ցեղից: Դեղին ցեղն արտադրել է չինական ինքնուրոյն կուլտուրան: Սևն ամփոփում է միայն վայրենի ժողովրդներ: Բայց որովհետև մարդիկ սերել են միևնոյն ընտանիքից, դրա համար էլ չը կան անյադթելի արգելքներ կուլտուրայի տարածման նոյն իսկ ներկայ վայրենիների մէջ: Պատմութիւնը յաճախ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս քիչ օժտւած կամ անբարեյաջող դրութեան մէջ գտնւող ժողովրդները դուրս են գալիս վայրենի դրութիւնից և ձեռք են բերում բարձր կուլտուրա՝ երբ փոխւում են նրանց կեանքի պայմանները:

Մինչև այժմ մարդկային պատմութեան մէջ դեռ են խաղացել համեմատաբար սակաւ թւով ժողովրդներ, որոնք կամաց-կամաց սզգեցութիւն են ձեռք բերել դրացիների վրայ: Ամենից առաջ կուլտուրան առաջացաւ արևելքում և այն էլ իրարից բոլորովին բաժանւած երկու շերտերում: Մոնղոլները Չինաստանում և արիները Հնդկաստանում կազմեցին նշանաւոր պետութիւններ և հասան մեծ յառաջադիմութիւնների կրթութեան մէջ: Միւս կողմից՝ Միջերկրականի մօտերում առաջացան եգիպտական և ասոր-բարելոնեան կուլտուրաները: Արդէն այս վերջինների ազգեցութեան տակ ծնունդ առաւ յունաստանի և Իտալիայի զարգացումը, որը կամաց-կամաց տարածւեց ամբողջ Եւրոպայի մէջ: Ներկայումս այդ եւրոպական կուլտուրան անցել է և աշխարհի միւս

մասերը և դարձել մարդկութեան կեանքի կենտրոնակէտը: Չինական և հնդկական կուլտուրաների մասին բաւական տեղեկութիւններ հաղորդւած են աշխարհագրութեան մէջ: Մենք պէտք է զբաղւենք այն ժողովրդների պատմութիւնով, որոնք բնակւում են Միջերկրական ծովի մօտերում:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Արեւելք

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ե Ք Ի Պ Տ Ո Ս

Հներն անւանում էին եգիպտական երկիրը «Նե- Երկեք
ղոսի պարզե»։ Դա մի օաղիս է, որ ձգւում է
անբերրի անապատի մէջ՝ Նեղոսի երկարութիւնով,
դեռի նուբիական ժայռերից դուրս գալուց յետոյ։
Գետի վերին մասերը կարևոր են նրանով, որ այն
տեղերում պատրաստւում է հեղեղումը, որին Նեղիպ-
տոսը պարտական է իր պտղաբերութիւնով և կուլ-
տուրայով։ Բար-էլ-Սբիաղը կամ սպիտակ Նեղոսը
բերում է արևադարձային երկրներից ահագին քա-
նակութիւնով բոսական մնացորդներ, որ թանգազին
են հողի պարարտացման համար. բայց նրա հոսանքը,
որ ձգւում է դէպի ծովը հազարաւոր վերստերով
շատ աննշան թեքութիւնով՝ հեղեղ առաջացնելու հա-
մար չափազանց ծոյլ և դանդաղ է։ Հեղեղներն առա-
ջանում են կապոյտ Նեղոսից կամ Բար-էլ-Ազրէկից,
որ վայր է վիժում Հաբէշական սարահարթից և, արևա-
դարձային անձրևներից ջրեր հաւաքելով, կարծես մի
տեսակ դուրս է շարտում Նեղոսն իր ափերից։ Մար-
դիկ, անասուններն ու բոյսերն սպասում են հեղե-
ղին՝ յունիսեան երաշտից ազատւելու համար, երբ շա-

բաժնեերով փչոււմ է անապատից տաք քամին: Յունիսի վերջուս նեղոսն սկսոււմ է բարձրանալ, փոխոււմ է գոյնը և, վերջապէս, դուրս է թափոււմ ամերից: Հեղեղման շրջանը տևոււմ է մօտաւորապէս չորս ամիս:

Գետի թողած տիղմն ու խոնաւութիւնը եզիպտոսի հողը դարձնոււմ են երկրագնդի ամենապտղաբեր հողերից մէկը. բայց անհրաժեշտ է հեղեղին ուղղութիւն տալ, որպէսզի կարելի լինի օգտուել նրա բարիքներից: Եթէ գետը թողնուի իր գլխի, նա մի քանի տեղեր ներս կը վիժէ կործանիչ ուժով, ուրիշ տեղերոււմ կը կազմէ կանգնած ջրի վնասակար լճակներ և ճահիճներ, իսկ շատ տեղեր էլ երբէք չի թափանցի: Երէ կարելի է այսպէս ասել՝ հեղեղներին կառավարելու համար բնութիւնը դրդոււմ է բնակիչներին դէպի միահամուռ եւ անդուլ աշխատանք:

Եզիպտոսի ազգաբնակչութիւնը կազմուել է սեցեղի և սեմիտական սպիտակ ժողովրդի խառնուրդից: Նա կարողացաւ օգտուել բնական պայմաններից և, գետին տիրելու համար, շինեց ոռոգման ջրանցքների մի ամբողջ ցանց, պատնէշներ, ջրամբարներ: Այդ շէնքերից ամենանշանաւորն էր Յաուսի արհեստական մեծ լիճը, մի բիշ հարաւ Մեմփիսից (Մէօրիս): Հեղեղման ժամանակ այդտեղ էին հաւաքոււմ ակելորդ ջուրը և յետոյ նրանից օգտոււմ էին իրրև պահեստի ջրից՝ երբ պէտք էր լինոււմ գետի մակերևոյթը բարձրացնել:

Որպէս զի այդպիսի աշխատանքները յաջող լինէին, անհրաժեշտ էր կատարել նրանց միահամուռ ջանքերով և ընդհանուր ծրագրով, ոչ թէ առանձին առանձին: Դրա համար էլ եզիպտացիները շատ շուտ միացան և կազմեցին մի մեծ պետութիւն, որ

առավարութիւնը:

բովանդակոււմ էր իր մէջ գետի վերին հոսանքից մինչև ծովը եղած երկիրը:

Ամբողջ հասարակութիւնը ենթարկոււմ էր մի այնպիսի կարգապահութեան, որպիսին այժմ քաղաւորոււմ է զօրեքի մէջ: Բոլորի գլխին կանգնած էր փարաւոնը, որին պաշտոււմ էին ինչպէս երկրային աստծու, արևի որդուն: Նրան ողջունոււմ էին երեսի վրայ գետնին փուկով. նրան ներկայացնոււմ էին, ինչպէս և ասուածներին, հսկայի նման, սովորական մարդուց մի քանի անգամ ակելի մեծ: Փարաւոններն աշխատոււմ էին փառաւորել իրանց ոչ միայն լաւ կառավարութիւնով, երկրի ոռոգման վրայ տարած հոգսերով ու նրան թշնամիներից պաշտպանելով, այլ և իրանց իբր թէ գերբնական կարողութիւնն ապացուցանող շէնքերով: Քէոպսի գերեզմանի բուրգի*) վրայ 30 տարի շարունակ աշխատոււմ էին 100,000 մարդ, որոնց փոփոխոււմ էին երեք ամիսը մի անգամ: Եւ մինչև օրս էլ այդ բուրգը, որ համոււմ է 70 սածէն բարձրութեան, մարդկային ճարտարապետութեան ամենահսկայական յիշատակարանն է: Զինուորականների եւ ֆուրմերի դասակարգերոււմ պաշտօնները իրաւունքներն ու արտօնութիւնները հաղորդոււմ էին ժառանգաբար. ժողովրդի մնացած բազմութիւնն զբաղոււմ էր ծանր երկրագործական և արդիւնագործական աշխատանքներով: Բայց փարաւոնին արած ծառայութիւնը կարող էր բարձրացնել նոյն իսկ հասարակ մարդիկներին մինչև ամենարարձր աստիճանների: Հարկաւոր էին բազմաթիւ կառավարիչներ, աշխատանքները

*) Եթէ իբրև հիմք վերցնենք մի բառակուսի և նրա վրայ դասաւորենք աստիճանաբար փոքրացող նման քառակուսիներ՝ մինչև որ ծայրը մի կէտ կազմէ—կը ստանանք բուրգ:

վերահսկողներ, հարկահաւարներ, հաշւետեաններ, գրա-
գիրներ: Այս բոլոր զբաղմունքները համար պէտք էր
գրագիտութիւն և գրագէտ մարդու կամ «գրագրի»
ծառայութիւնը եզրագրութեամբ համարուում էր բոլոր
պաշտօններից ամենաձեռնտուն և ամենայարգին:

Գիրք
3000 թ. Գ-ից
սուսջ.

Եզրագրացիները գիրը հնարել են ինքնուրոյն կեր-
պով և չափազանց շուտ՝ աւելի քան 3,000 տարի Գ-ից
առաջ: Նրանց ամենահին նշանագրերը կոչուում են
հիեոգրիձմեր: Սկզբում նա միայն այն առարկաների
պատկերներն էր, որոնց մասին խօսուում էր: Օրինակ՝
որպէսզի գրեն «բոս» (մարդ) բառը, նկարում էին
նստած մարդու պատկերը: Յետոյ սկսեցին նոյն պատ-
կերը գործածել «բոս» վանկը նշանակելու համար,
ինչ բառի մէջ էլ նա պատահելիս լինէր: Բացի դրա-
նից՝ պայմանաւորեցին որոշ նշաններով նշանակել
այն մտքերն ու հասկացողութիւնները, որոնց տես-
նել, ուրեմն և նկարել չէ կարելի: Օր. Թակարդի մէջ
ընկած ոտքը նշանակում էր խաբէութիւն:

Գրօնը.

Ժողովրդի կեանքում մեծ նշանակութիւն ունէր
կրօնը: Սկզբում նա ներկայացնում էր կոպիտ բազ-
մասուածութիւն, բնութեան ուժերի եւ երևոյթների
երկրպագութիւն: Մոտիկապաշտական երկիւղն ու
ասուածացումը տարածւում էին նոյն խալ մի քանի
կենդանիների վրայ. շատ տեղերում երկրպագում էին
կոկորդիլոսին. Մեմֆիսում պահում էին սրբազան
Եզին (Ապիս), որի մէջ տեսնում էին ասուածներից
մէկի մարմնացումը: Եզրագրացիները յաճախ երեւակա-
յում էին ասուածներին կենդանիների ձևով կամ մի
մասը մարդկային, միւս մասը գազանի մարմնով:
Օրինակ՝ Անուրիսը, մեռածների հոգիների հովիւը,
ներկայացւում էր չաղալի գլխով: Գիղէնի դաշտում
բուրգերի մօտ՝ մինչև այսօր էլ կարելի է տեսնել
սվինգսը՝ — մի հրէշի արձան, մարդկային

Գլխի և հիմքի

առիւծի մարմնով, — դա արևի աստծու պատկերա-
ցումն էր: Բազմաթիւ հաւասարիւնների միջից կամաց-
կամաց ջոկեց գլխաւորը — արեւի երկրպագութիւնը:
Արևի աստծուն անուանում էին Բա կամ Ամօն: Օգի-
րիսը, Բայի որդին, կուում է չար Սէթի, գիշերային
խաւարի աստծու հետ: Երբ ցերեկը տեղի է տալիս
գիշերին, Օգիրիսը յաղթւում է Սէթից և իջնում
հանդերձեալ աշխարհը, մահւան թագաւորութիւնը,
բայց յետոյ վերածնւում է և իր հերթին յաղթում է
իր թշնամուն:

Եզրագրացիները ենթադրում էին, որ հոգու բաղ-
դը մանից յետոյ կախում ունի մարմնի բաղդից:
Որպէսզի հոգին չը կորչի, անհրաժեշտ է պաշտպա-
նել մարմինը նեխելուց. դրանից էլ ծագեց մուսիս
պատրաստելու սովորութիւնը. հանգուցեալի մարմնից
հանում էին փորոտիքը, դիակը փաթաթում էին
անուշահոտ նիւթերում թաթախած կտորների մէջ,
դնում փայտէ արկղում. մարմինը չորանում, դառ-
նում էր «մումիա», որ չէր ենթարկւում նեխման:
Յետոյ պէտք էր հոգ տանել հանգուցեալի համար
կանոնաւոր բնակարան, նրան կերակուր, ամաններ,
ծառաններ մատակարարելու մասին: Եւ անա նրա համար
շինում էին ընդարձակ հանգստատեղի, նկարում էին
նրա պատերի վրայ մարդուն անհրաժեշտ բոլոր ա-
ռարկաները, կամ գոնէ յիշում էին նրանց անունն
արձանադրւող աղօթքների մէջ, որ կրկնում էին գե-
րեզմանին այցելութեան եկողները: Սյդքանը բաւա-
կան էր համարուում, որպէսզի հանգուցեալն օդուել
կարողանար յիշած առարկաներից: Սյդ տեսակէտով
հարուստները մահից յետոյ էլ պահպանում էին իրանց
առաւելութիւններն աղքատներից, որովհետեւ նրանց
մարմիններն աւելի լաւ էին զմրւում և գերեզման-
ները կարող էին աւելի լաւ սարքել: Բայց եզրագ-

տացիները կանգ չառան հանդերձեալ կեանքի այդ կոպիտ, նիւթապաշտական հասկացողութեան վրայ: Դրա հակառակ առաջանում է Օգիբիսի հանդերձեալ աշխարհի դասասանի վարդապետութիւնը. ամեն մարդ ենթարկւում է քննութեան իր բարի գործերի և մեղքերի համար, և հոգու ապագան կախած է արդէն ոչ թէ հարստութիւնից և կամ ազգականների խնամքներից, այլ անաչառ և ամենազէտ դատաւորից:

Արեւսոր.

Եզրիսացիները բնաւորութիւնով լուրջ եւ կենսութեամբ ժողովուրդ էին. այդ բանին նպաստում էին շրջապատ բնութեան միօրինակութիւնը և վեհութիւնը, հասարակութեան մէջ տիրող խիստ կարգը, մեծ աշխատասիրութիւնը և կրօնականութիւնը: Նրանց բնաւորութիւնն արտացոլում է և նրանց արեւստագիտութեան ուշարձանների մէջ, որոնք մինչև օրս վկայում են այդ հին կուլտուրայի նշանակութեան մասին: Նրանք ամենից շատ բան են արել գերեզմանները զարդարելու համար: Նրանց բոլոր քաղաքների մօտ կային մի-մի «մեռելների քաղաք»: Աստուածների փառահեղ տաճարներից կարելի է յիշել Ամօնայի տաճարը Թէբէյում, ուր այժմ գտնուում է Կարնակ գիւղը: Պալատներից հսերի առանձին զարմանքն էր շարժում Լաբիւրինթոսը՝ Յայումի լճի ափին, իր 3,000 սենեակներով, որոնց կէսը տեղաւորւած էր գեանի տակը: Այդ բոլոր շէնքերի գլխաւոր զարդերը կազմում էին պատերի վրայ քանդակւած ուսուցիկ պատկերները և նկարները: Նրանք ներկայացնում էին ինչպէս աստուածների և թագաւորների քաջագործութիւններն, այնպէս էլ սովորական կեանքի տեսարանները: Մեզ խիստ զարմացնում է նկարիչների գիտողութեան ձիրքը և միաժամանակ նրանց ճարտիւթեան պակասութիւնը. բոլոր դէմքերը դրւած են պրօֆիլ (կողքից), իսկ իրականութեան մէջ մէկը միւսի ետեք

դրւած առարկաները ներկայացւած են մէկը միւսի վրայ: Բ-ից դեռ 3,000 տարի առաջ եզրիսացիներն արեւստի մէջ արդէն շատ առաջ էին դնացել, բայց յետոյ նրանք կանգ առան միևնոյն գիրքում և սկսեցին աշխատել եղած օրինակներով, խուսափելով շեղումներից և նորմութիւններից: Նոյն բանը նկատւում է եզրիստական կեանքում ամեն տեղ. սկզբում նրանց կեանքի ենթարկելը խիստ եւ որոշ կանոնների ունէր բարեյաջող հետեւանքներ, իսկ յետոյ անփոփոխ կանոններն սկսեցին անւարժ պանել, կանգնեցնել ձեռներեցութեան ոգին եւ զարգացումը:

3,000 թ. Բ-ից առաջ:

Մ. Գ. Գ. Գ. Գ.

Դեռ 3,000 թ-ից շատ առաջ Մեմփիս քաղաքի քաղաքներին յաջողեց միացնել ամբողջ երկիրը — ծովից մինչև գետի սկունքները — և կազմել մի պետութիւն: Զօրաւոր IV հարստութեան կամ գինատիայի ուշարձաններն են երեք բուրգերը և սֆինքսը Գիզէհեան դաշտում: Յետոյ երկրի մէջ գլխաւորութիւնն անցաւ Թէբէ քաղաքին, որ տեղաւորւած էր գետի հոսանքի աւելի վերին մասում: Այդ ժամանակ առաւելապէս շատ բան արեց երկրի ոռոգման և բարեկեցութեան համար: Օրինակ՝ XII հարստութեան ժամանակ շինեց Մէօրիս լիճը: Ժողովրդի բարգաւաճմանը խիստ հարւած հասցրեց Հիւֆոսների՝ սեմական ցեղի քափառական հովիւների արեւանակն Ասիայից (մօտ 2000 թ-ին): Նրանք իշխեցին մի քանի հարիւր տարի, բայց վերջապէս դուրս քշեցին եզրիսացիներից: Փարաւոնները, խրախուսւած հիւքոսների կրւում ունեցած յաջողութիւններով, անցան յարձակողական շարժման, XVIII և XIX հարստութիւնների թագաւորները կատարեցին մի շարք յաղթական արեւանակներ առաջաւոր Ասիայի ժողովրդների դէմ: Մասնաւորապէս նրանք շանացին գրաւել ասորական ամրոցները: Սկզբում նրանք հեշտ յաղթութիւններ էին

Գլխաւոր գեղերը Մինչև 3,000 թ-ականը:

2,000 թ. Բ. առաջ:

1300 ք.

տանում ստիական բաժան-բաժան ժողովրդների վրայ, որոնց ժամանակ առանձնապէս հռչակեցին թուլթմէս Գ և Բամսէս Բ (1300 թւին) փարաւոնները: Բայց այդ յաջողութիւնները չէին տալիս հաստատուն նւաճումներ. նրանք միայն աւերում էին թշնամիների երկրները և հարստութիւն բերում Եգիպտոս: Երբ Ասիայում առաջացաւ Ասորեստանի զօրաւոր պետութիւնը, գործը փոխուեց. Եգիպտոսական զօրքերն սկսեցին յաղթել և աւորեսանցիները գրաւեցին նոյն իսկ Եգիպտոսը: Նրանց լուծը թօթափելու համար՝ վերջին հարստութիւնների փարաւոնները սերս յարարեցին մէջ մտան յոյների նեց, որոնցից նրանք վարձկան զօրքեր էին հաւաքում: Այդ բանի շնորհով Իսամետէք և Նեքաուփ ¹⁾ փարաւոններին յաջողեց ժամանակաւորապէս վերականգնել իրանց պետութեան զօրութիւնը:

525 ք.

Բայց Եգիպտոսի այս վերածնութիւնը կարճօրեայ եղաւ. տեղացիների մեծամասնութիւնը թշնամաբար էր նայում եկւոր յոյների և պալատում տիրող յունական կարգերի վրայ: Ներքին խռովութիւնները նպաստեցին թշնամիներին և արդէն նոյն իսկ Նեքաուփը (Նեխօ) շարդուեց Բարեւացիներից: Իսկ 525 թւին Փսամենէա փարաւոնը վերջնականապէս յաղթեց պարսիկներից, որոնք Եգիպտոսը միացրին իրանց պետութեան հետ:

¹⁾ Սրա թագաւորութիւնը, ի միջի այլոց, նշանաւոր է նրանով, որ կարճէր ծովից նրա ուղարկած նաւատորմիղ շրջեց ամբողջ Աֆրիկայի ամերը և երեք տարի յետոյ վերադարձաւ Նեղոսի գետաբերաններով:

Գ Լ Ո Ի Ե Բ.

ԲԱՐԵԼԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ

Երկեր.

Առաջաւոր Ասիայում կուլտուրան ամենից առաջ զարգացաւ Միջագետքում: Տիգրիսն ու Եփրատը՝ Նեղոսի նման, պտղաբեր են գարձնում այդ աեղերն իրանց հեղեղներով, միայն թէ դա պահանջում է ժողովրդից եւանդուն աշխատանք գործ՝ դնել երկրի ոռոգումը կանոնաւորելու համար: Այն դաշտերը, որոնք հին ժամանակներում Ասիայի հացի ամբարներն էին՝ ներկայումս—թուրքերի անգործունեայ տիրապետութեան օրով՝ դարձել են անապատներ: Միջագետքը բաժանուում է երկու մասի. գետերի միջին հոսանքների երկրներում բաւական անձրևներ են դալիս, իսկ ներքին հոսանքն անցնում է բոլորովին հարթ դաշտերով, որոնց ոռոգումն ամբողջապէս կախած է գետերի ջրից: Հիւսիսային կէտը՝ Նինւէ մայրաքաղաքով կազմում էր Ասորեստանցիների թագաւորութիւնը, հարաւայինը՝ Բաբելոն մայրաքաղաքով՝ Քաղդէան: Սրա զլխաւոր տարբերութիւնը Եգիպտոսից նրանումն է, որ Նեղոսի հովտի նման սա էլ բնութեան ձեւով չէ առանձնացած, այլ ընդհակառակը՝ միաւորում է մի Եարբ բազմազան երկրների նեց: Տիգրիսի և Եփրատի ակունքը դնում են նրան յարաբերութեան մէջ Հայաստանի հետ: Տիգրիսից գէպի արևելք գտնուում էին պատերազմասէր Պարսիկները և Մարք, որ միշտ ըսպառնում էին այդ երկրի ազգաբնակչութեան ապահովութեանը: Եփրատից գէպի արևմուտք բացում էր գժւարանցանելի անապատը, որի մէջ թափառում էին արարական աւազակ ցեղերը, իսկ հիւսիս-արևմուտքից Եփրատը մօտենում է ասորական (սիրիական) Օրօն-

թօի հովանի, և այդտեղում են կատարում Միջերկրականի ամերիկե և Եգիպտոսի հետ յարաբերութիւնները:

Ազգայնականութիւնը և կրօնը:

Միջազգեացում կուլտուրան ծնունդ առաւ հարաւում, հեղեղմունքների նահանգում, այն ցեղերի մէջ, որոնք իրանց անւանում էին Ակիադացիներ և պատկանում էին զեղին ցեղին: Ինչպէս Եգիպտոսում, այնպէս էլ այստեղ՝ անյիշատակ ժամանակներում երևաց դիրք. սկսեցին աւարկանների նշանազրական (հիերոգլիֆական) ձևակերպութիւնից, բայց Քաղզէացում այդ պատկերները շուտով կորցրին իրանց բոլոր նմանութիւնն աւարկանների հետ և ստացան դժերի կամ սեպերի ձև, որ միանում էին իրար հետ զանազան անկիւններով: Դրա համար էլ այդ գրերը կոչւում են ուեպանե գրեր:

Հնագոյն Քաղզէացիների կրօնի մէջ նշանաւոր է հաւատը զէպի գեները կամ դէպի ամեն տեսակ ոգիները, որոնցով լցւած է տիեզերքը: Դրանց գլուխ են կանգնած երեք աստուածային էակներ, որոնցից մէկը կառավարում է երկինքը, միւսը՝ երկիրը, երրորդը՝ հանդերձեալ աշխարհը: Քաղզէացիները հաւատում էին, որ կեանքում ամեն բան կախած է ոգիների օգնութեան կանչելուց եւ նրանց չար ազդեցութիւնը հեռացնելուց. հիւանդութիւնը, դժբաղդութիւնը կարելի է հեռացնել կախարդական խօսքերով, կամ թախամաններով, այսինքն՝ կախարդական առարկաներով, որ մարդիկ կրում են իրանց վրայ:

3,000թ.թ. -ից մու.

Դեռ 3000 թւից առաջ երկիրը գրաւեցին սեմական ցեղերը: Նրանք խառնեցին ակիադացիների հետ և իւրացրին այն ամենը, ինչ որ նրանք արել էին: Շատ բան էլ իրանք աւելացրին: Եկորները բերին հաւատ, որ նման էր Ասուածաւնի վարդապետութեանը, օրինակ՝ նրանց մէջ պահպանւած էր շրհեղեղի-

մասին մի աւանդութիւն, որ ամենայն մանրամասնութիւնով յիշեցնում էր Աստուածաշնչի պատմութիւնը: Բայց փոխանակ հրէաների նման մի աստուածութեան մէջ հաստատելու, այս սեմիաներն ընդունեցին ակիադացիների հաւատալիքները և լրացրին նրանց երկնային յուսաւորների երկպագութիւնով: Նրանք ճանաչում էին հինգ մոլորակներ և նրանց աստուածացնում էին: Ի հարկէ ամենից բարձրն էր արեւի աստուած Բէլը: Բէլն էր և կառավարիչ տիեզերքի, որ բաշխում էր մարդիկներին բարօրութիւն, և մահաբեր կործանիչ, որին կարելի էր մեղմացնել միայն արինայի գոհերով: Իշտարը (Աստարտէն) երկրային պողպարութեան, սիրոյ և պատերազմի աստուածուհին էր: Հաւատացեալները եգիպտացիների նման մըշտապէս շէին մտածում հանդերձեալ կեանքի մասին, այլ աստուածներից խնդրում էին յաջողութիւն երկրային կոխների մէջ: Կրօնը համապատասխանում էր ժողովրդի բնաւորութեանը, որ եւանդուն էր եւ քաւաղիւր բռնութեան եւ խստութիւնների:

Ասորեստանի թագաւորութիւնը.

Այդ գծերը մասնաւորապէս աւելի նկատելի են Ասորեստանում, այսինքն Եփրատի և Տիգրիսի միջին հոսանքի նահանգում: Ասորեստանցիներն այնքան էին ուղեւորում իրանց ժողովրդի փառքով ու մեծութիւնով, որ վերադրում էին իրանց կարողութեան տարածւելն Իշտար աստուածուհուն: Իբր թէ նա ժամանակաւորապէս ընդունել է Շամիրամ թագաւոր կերպարանքը, մի շարք արշաւանքներ ու յաղթութիւններ է արել, պատերազմել է հնդիկների և սկիւթացիների հետ և վերջը դարձել է աղանձի ու երկիրը թողել: Իսկապէս ասորեստանցիներն ստիպւած եղան իրանց շրջապատող բոլոր ցեղերի հետ կամակոր կռիւ մղել: Վեց դար շարունակում էին արիւնահեղ պատերազմները Հայաստանում և Փոքր-Ասիայում, Մարաստա-

նում, Պարսկաստանում և Բաբելոնում, Ասորիքում, Փիւնիկէում և Պաղեստինում: Այդ ժամանակ ասորեստանացիները կարծես զնում էին դիմաւորելու եզրկտացիներին—արեւելից դէպի արեւմուտք: Նրանք ամենից քիչ ուշադրութիւն էին դարձնում Հնդկաստանի և Պարսից Ծոցի վրայ, թէև այդտեղ էին թափուում Եփրատն ու Տիգրիսը: Գլխաւոր նպատակն էր Ը դարի վերջում Միջերկրականի ափն Ասորիքի վրայով: Ը դարի վերջում Սարգոնը միացրեց իր իշխանութեան տակ ամբողջ առաջաւոր Ասիան՝ Միջերկրականից մինչև Իրանի բարձրավանդակը և Կասպից ծովից մինչև Պարսից Ծոցը: Նրա թոռ Ասասըգաղոնը հպատակեցրեց Եգիպտոսը: Բայց այդ ահագին թագաւորութեան ժողովրդներից մեծ մասի հպատակութիւնը շատ անհաստատ էր: Տարի չէր անցնում, որ պատերազմ կամ ապստամբութիւն չըլլինէր: Ասորեստանացիները չէին էլ մտածում յաղթւածներին հաշտեցնել իրանց լծի հետ: Մեզ հասած երկնք արձանագրութիւնների մէջ նրանց թագաւորները պարծենում են նրանով, որ թշնամիներին կոտորում էին հազարներով, գետերը լցնում էին արիւնով, երկիրը ծածկում էին դիակներով, այրում էին քաղաքները, ամայացնում դաշտերը: Յազթւածներին յաճախ ամբողջ խմբերով քշում էին օտարութիւն: Այդպէս վարեց Սարգոնը, Սամարան առնելուց յետոյ, հրէաների մնացորդների հետ:

Այդ ժամանակ յաղթողների երկիրը հասաւ չըլաւած հարստութեան և շուքութեան, որոնց մասին Վիլյումսն էն մինչև օրս մնացած շինութիւնների հետքերը, որ կառուցել են յաղթական թագաւորները: Այդ աւերակներից ամենանշանաւորներն ասուածներն ասաճարներ կամ գերեզմանների ուշարձաններ չեն, այլ պալատների աւերակներ, ինչպէս օրինակ՝ Սարգոնի գգեակը, Նինուէից դէպի հիւսիս-արեւելք (այժմ Խոր-

հուշուրան

ասպատ): Այդ շինութիւնների պատերը զարդարող արձանները եւ ուռուցիկ քանդակներն աւելի քիչ բռնագրօսիկ են, քան Եգիպտականները, բայց եւ աւելի կոպիտ են շինած: Պատկերների գլխաւոր նիւթը կազմում են պատերազմական կեանքի, որսի, յաղթական թափօրների և թագաւորների ընդունելութեան տեսարանները: Բայց չէ կարելի ասել, որ այն ժամանակ հետաքրքրում էին միայն սրտաքին փառքով ու շքով: Վերջին թագաւորներից մէկը՝ Ասուրբանիպալը՝ թագաւորական հրամանագրերից, պայմանագրերից, բարեւոյնեան և ասորեստանեան զրականութեան նշանաւոր արտագրութիւններից կազմեց մի անագին գրադարան: Այդ զրադարանը կազմած էր ոչ թէ գրքերից, այլ կաւէ տախտակներից, որոնց վրայ փորագրւած էին հեղինակութիւնները սեպածև գրերով: Ասուրբանիպալի պալատի պեղումների ժամանակ, որ կատարեցին անգլիացիները XIX դարի կէսերին, գտնուեցին այդ տախտակների մեծ մասը. նրանք ծառայում են իբր թանգազին ուշարձաններ այդ հին կուլտուրայի պատմութեան:

Ասորեստանի տիրապետութիւնը հիմնւած էր շըրջապատ ժողովրդների անխնայ ճնշման և կողոպտման վրայ: Նինուէի թագաւորն ամբողջ Առաջաւոր Ասիան պահում էր սարսափի մէջ, բայց ամեն տեղ զազանի կերպով նրան ատում և անիծում էին: Պէտք էր միայն մի քիչ խախտել նրա զինւորական ոյժը, որպէսզի նրա չորս կողմում մի անզամից ոտքի կանգնէին բոլոր սարկացած ազգերը: Վրէժի ժամը հնչեց, երբ Ասուրբանիպալի յաջորդ Սարակի օրով պայթեց մի ծանր պատերազմ մարաց հետ: Բաբելացիները չէին կարողանում ներել ասորեստանացիներին Սարգոնի որդու ձեռքով Բաբելոնի կործանումը. նրանք միացան մարաց հետ: Դաշնակիցները, կատաղի կուից յետոյ՝ Նին-

Բաբելոնեան թագաւորութիւնը.

606

ւէն առան: Սարակը չըստասեց և չընդգրեց իրան խը-
նայել, այլ այրեց իր պալատը և ինքն էլ իր մտերիմ-
ների հետ միասին ոչնչացաւ (606 թ.): Յաղթողները
Նինւէն հիմքից կործանեցին և համարեան երկրի բո-
լոր բնակիչներին ստրկութեան վարեցին: Ասորես-
տանցիները դէմ վարած կուռւմ դաշնակիցներին
միացնում էր միայն ընդհանուր ասելութիւնը. յաղ-
թութիւնից յետոյ նրանք իսկոյն իրար հետ կուեցին:
Ասորեստանի փառքի յաջողները մի քիչ ժամանակ
եղան բաբելոնացիներ: Նրանց Նաբուգոզոնոսոր թա-
գաւորի օրով Քաղզէան դարձաւ ստաշաւոր Ասիայի
համար մի այնպիսի կենտրոն, ինչպիսին առաջ Ասորես-
տանն էր: Նա յաջող կերպով կարողացաւ սահմա-
նափակել մարաց տարածելը: Իսկ նրա գլխաւոր
ջանքը դարձած էր դէպի արևմուտք: Նա պատժեց
արարներին իրանց արած արշաւանքների համար, Ա-
սորէքում յաղթեց Նախօ (Ներաւով) փարաւնին, եր-
կու անգամ գրաւեց Երուսաղէմը և երկրորդ անգա-
մին կործանեց Սողոմոնի տաճարը (586). պաշարեց
Տիւրոսը և հպատակեցրեց Փիւնիկիան. վերջապէս մի
չաղթական արշաւանք արեց դէպի Եգիպտոս: Զրնայե-
լով այդ մշտական պատերազմներին, Նաբուգոզոնո-
սորը ժամանակ և ոյժ էր գտնում երկրի ներսում
մեծամեծ ձեռնարկութիւններ անելու համար: Նա վե-
րաշինեց Բաբելոնն իր նախկին փառահեղութիւնով,
չըջապատեց նրան համարեան 60 վերստ երկարութիւն ու-
նեցող պարսպով և Եփրատի վրայ կամուրջ շինեց: Յետոյ
նա կանոնաւորեց ոռոգման վերաբերող աշխատանք-
ները, որ քայքայել էին Ասորեստանի տիրապետու-
թեան ժամանակ և փորեց մի ջրանցք, որով կարող
էին Բաբելոնին մօտենալ հաց բարձած մեծ նաւերը:
Նրա մահից յետոյ նորոգւեցին արևելեան դրացիների
հետ պատերազմները: Այժմ դուրս եկաւ մի նոր ժո-

586

ղովուրդ, որ Զ դարում գերակշռութիւն ստացաւ մա-
րաց վրայ՝ Պարսիկները: Նրանք առանց մեծ գժւա-
րութեան յաղթեցին Նաբուգոզոնոսորի յաջորդ Նաբո-
նեդին (Վալտասարին) և 538 թւին գրաւեցին Բա-
բելոնը:

538

Պ Ա Ն Ե Պ

ՄԱՐՄՍՏԱՆ ԵՒ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆ

Տիգրիսից դէպի արևելք բարձրանում է Իրանեան
ընդարձակ սարահարթը: Այս երկիրը չէ միացում
ևս չէ կենդանանում մեծ-մեծ գետերով, ինչպէս Ե-
գիպտոսը կամ Ասորո-Բաբելոնը: Ազգաբնակչութիւնն
այնտեղ տեղաւորւեց սկզբում ցրւած ձեռք աւելի
եղբներում, քան կենտրոնում. մի մասը տեղաւորւեց
Ամու-Գարիայի և Սիր-Գարիայի վերին հոսանքներում
և կուր մէջ մտաւ հիւսիսային անապատի թափառ-
կանների հետ. մի մասը շարժւեց դէպի հիւսիս-ա-
րևմուտք—Մարաստան, և դէպի հարու-արևմուտք—
Պարսկաստան և յարաբերութիւն սկսեց Ասորեստանի
և Քաղզէայի հետ: Հեղեղները շեն նպաստում հողի
պտղաբերութեանը և հացի մշակութիւնն աւելի կախւած
է առանձին հողատէրերի ջանքերից, քան ոռոգման
ճարտար կազմակերպութիւնից:

Երկեւ.

Արիական ցեղերի երևալովը նստակեցութիւնը Բնակչուհեւ.
կամաց-կամաց հաստատուեց. այդ ցեղերը կուր մէջ
մտան սկզբնական թուրքական ցեղի ազգաբնակչութեան
հետ և մասամբ տիրեցին նրանց, մասամբ էլ դէպի
հիւսիս քշեցին: Այս գրաւումը կատարւած էր արիական
ցեղի տեղափոխութեան հետ. այդ ցեղը դուրս եկաւ
իր սկզբնական հայրենիքից՝ Միջին-Ասիայից՝ և ցըր-

ւեց բոլոր ուղղութիւններով: Երբ մարք և պար-
սիկները բռնում էին Տիգրիսի արևելեան սարահարթը,
նոյն ցեղի մի մասն էլ իջաւ դէպի Փէնջափ: Այդ ցե-
ղից ծագեցին հնդիկները: Արիւնների մեծ-մեծ խմբեր
զանազան ժամանակներում շւեցին դէպի Եւրոպա.
Նախ՝ յոյները և իտալացիները, յետոյ՝ կելտերը և
գերմանները, վերջապէս՝ լիտւանները և սլաւօնները:
Որքան էլ այս ժողովրդների բազմը տարբեր եզաւ,
այնուամենայնիւ նրանց մօտիկ ազգակցութիւնը ե-
րեւում է նրանց սովորութիւնների եւ մանաւանդ լե-
զուների նմանութեան մէջ: Հնդիկների հին արիական
բարբառը՝ սանսկրիտերէնը, պարսիկների հին արիա-
կան բարբառը՝ գենդերէնը և բոլոր եւրոպական հիմ-
նական լեզուները ոչ միայն ունեն բազմաթիւ նոյ-
նատեսակ արմատներ ու նման բառեր, բայց և քե-
րականական կազմով կազմում են մի մօտիկ ըն-
տանիք, որ էապէս զանազանում է միւս խում-
բերից:

Կրօնը.

Ընդհանուր արիական ծագումը երևում է և կրօ-
նական հաւատալիքների մէջ. թէև աւելի քիչ չափով,
քան լեզուներում: Հնդիկների նման՝ իրանական արի-
ները բոլոր ասուածներից բարձր էին դասում երկ-
նային քանձրութեան սիրօջը և արևը համարում էին
նրա աչքը: Այդ բարի և հօգօր ասուածը— Հնդիկների
Վարունան և իրանցիների Որմիզդը— մշտական կռիւ է
մղում շար գեների հետ, յաղթահարելով նրանց կայ-
ծակի որոտագին հարւածներով: Սակայն այնինչ՝
հնդիկների կարծիքով բարի ասուածը հպատակեցնում
է իրան ամբողջ բնութիւնը և յետ մղում շար ոգի-
ներին, իրանի բնակիչներն ընդունում էին, որ շարն
ունի անագին ոյժ. Որմիզդի դէմ գուրս է գալիս Ահ-
րիմանը, մութ սկզբունքի գլխաւորը: Մի խիստ եր-
կուութիւն (դուալիզմ) քաղաւորում է ամբողջ բնու-

թեան մէջ: Լոյսը և խաւարը, կեանքը և մահը, ճշ-
մարտութիւնը և ստութիւնը, բարիքն ու չարիքը վի-
ճում են իրար հետ տիրապետութեան համար աշխար-
հի ստեղծագործութեան սկզբից սկսած: Արդար մար-
դը հանդիսանում է բարութեան աստծու զինուոր և
ամէն մարդ պէտք է ձգտի երկրի վրայ արդար կեան-
քի, որովհետև դրանից է կախւած մարդու հանդեր-
ձեալ կեանքը: Մեռածների հոգիներն անցնում են մի
կամըջով, որի մի ծայրը տանում է Որմզդի բնակու-
թեան տեղը— երկինք, իսկ միւսն իջնում է գոխօք:

Պարսկական աւանդութեան համաձայն այս հա-
յեացքը բաց է արել մարդիկների առաջ Զորաստր
(Զարադուշտրա) մարգարէն: Նրանք մեզ հասել են
իրանական բուրմերի կազմած սրբազան գրքերից, որ
կոչւում են Զենդ-Աւեստա: Քրմական դասակարգը
բաժանւած էր միւսներից եւ խիստ հօգօր էր, մանա-
ւանդ մարաց մէջ, ուր նա կրում էր մոգ անունը:
Նրանց միջավայրում Որմզդի կրօնը դարձաւ մի բարդ
վարդապետութիւն, որից բխում էին բազմաթիւ խիստ
բարոյական պատւէրներ: Հասարակ ժողովուրդը չէր
կարող հետևել բոլոր մանրամասնութիւններին, բայց
բարու և չարի սկզբունքների մշտական կռիւ դադա-
փարը խոր կերպով թափանցեց նրա հոգու մէջ: Ամե-
նախեղճ զիւղացին անգամ կարծում էր, որ իր տո-
կուն աշխատանքով հողը մշակելը Որմզդին ծառայել
է նշանակում, այն ինչ անօրէն թալանիչը, թափառա-
կան թիւրքմէնն Ահրիմանի գործն է կատարում:

Այդպիսով ընդհանուր արիական հաւատալիքներից իրանցիների մէջ զարգացաւ մի կրօն, որն ունեցաւ թագաւորու-
թիւնը:

Կեանքի ուրիշ կողմերի վերաբերութեամբ նրանք եւ-
թարկեցին ասոր-բաբելոնեան բարձր կուլտուրային,
որի հետ շփուեցին արևմուտքում: Այդտեղից նրանք

փոխ առան սեպածն զիրը, ճարտարապետութեան և քանդակագործութեան ձեերը: Ասորեստանցիներէ պետութեան տարածման շրջանում մարք և պարսիկները նոյն իսկ քաղաքականապէս կախում ունեցան Ասորեստանի թագաւորութիւնից: Այդ երկրորդական վիճակից նրանց դուրս գալու հարւածը սեց սկիւրացիների արեւաւանք է դարում Ք-ից առաջ: Հարաւային Ռուսաստանում ընակւող թափառական ցեղերը, որոնց մէջ իրար էին խառնել արիական և թիւրքական ծագում ունեցող ժողովրդներ, է դարում ուժեղ ալեկոծութեան մէջ ընկան: Նրանց մի մասն ընկաւ Իրանի և Փոքր-Ասիայի վրայ: Երկնք և սիւրներում անյաջող կռից յետոյ՝ մարաց թագաւոր Կիաքսարը դաւաճանութիւնով բռնեց և կոտորեց սկիւթացիների առաջնորդներին, յետոյ էլ գլուխ ելաւ մնացածների հետ: Սկիւթացիներին աւած այս հարւածը բարձրացրեց մարաց նշանակութիւնը: Նրանք այլ ևս չուզեցին հպատակել Ասորեստանին, և նոյն Կիաքսարը, բարբտացիների հետ դաշնակցելով, Նինւէի դէմ արշաւանքի ելաւ, որ վերջացաւ Ասորեստանի պետութեան կործանումով: Վարսուն սարի մարտ իրանց ձեռնում պահեցին իրանական ժողովրդների գերիշխանութիւնը: Նրանց մայրաքաղաքը — Եկրատան (Համատան) շինւեց և զարդարւեց այդ ժամանակում Նինւէի և Բաբելոնի նման:

Կիւրոս. 550թ. Մոտաւորապէս 550 թ.ին Ք. ա. Իրանում գերակշռութիւն ստացան պարսիկները: Պարսկական զօրքը Կիւրոսի առաջնորդութիւնով ապստամբւեց և իշխանութիւնն անցաւ պարսկական Աքեմենեան հարստութեանը և մայրաքաղաքը դարձաւ Սուրը (Շոշ): Բայց մարտ եւ պարսիկները շարունակում էին գործել միասին և հաւասարապէս աջակ-

ցում էին նոր թագաւորութեան տարածելուն ու հաստատուելուն:

Այս ցեղերին իր իշխանութեան տակ միացնելով՝ Կիւրոսն ամենից առաջ Լիւդիայի դէմ դարձաւ: Այս երկրի թագաւորներին յաջողել էր միացնել Փոքր-Ասիայի ցրւած ժողովրդներին: Նրանք իրանց հպատակեցրին նոյն իսկ Եգէական ծովի ափերին հիմնւած յունական դադութիւնները: Լիւդիական թագաւոր Կրէսոսի պալատը Սարգայում դարձաւ հարստութեան և շքեղութեան կենտրոն. նրա ժամանակ կենդանի յարաբերութիւն սկսւեց ոչ միայն Ասորիքի, առաջաւոր Ասիայի և Եգիպտոսի ժողովրդների, այլ և եւրոպական յոյների հետ: Բայց արագ բարձրանալն անբարեխաջող կերպով ազդեց լիւդիացիների վրայ. նրանք ընկան քնքշութեան և փափկութեան մէջ և չըկարողացան դիմանալ աւելի վարժ և քարացած պարսիկների ընդհարումին: Կիւրոսը չըվախեցաւ նրանց վրայ արշաւել ձմեռ ժամանակ և զրաւեց Մարդան: Նրա զօրավարները շարունակեցին նրա գործը և նւաճեցին ամբողջ Փոքր-Ասիան՝ մինչև ծովը: Բացի զրանից նւաճւեցին և Քաղդէան ու Ասորիքը:

Մահւան օրերում (529 թ.) Կիւրոսին պատկանում էին Քաղդէան, Ասորեստանը, Փոքր-Ասիան և Իրանը, իսկ նրա որդի Կամբիւսը նւաճեց Եգիպտոսը: Անժառանգ Կամբիւսի մահից յետոյ ներքին կռիւներ սկսւեցին, բայց Աքեմենեաններից մէկը՝ Դարէհ Վըշտասպեանը՝ խեղդեց այդ ներքին կռիւները և վերջացրեց պարսկական ահազին թագաւորութեան կազմակերպութիւնը, որը նրա ժամանակ ամփոփում էր արեւելքում Թուրքեստանը և հիւսիս-արեւմտեան Հնդկաստանը, իսկ արեւմուտքում տարածւում էր Թրակիայի վրայ: Դարէհի թագաւորութեան մեծ մասն անցկացաւ իր լայնածաւալ տիրապետութեան երբեմն մի, երբեմն

Դարէհ-Վըշտասպեան 529 թ.

միւս մասում պայթած ապստամբութիւնները զսպելու համար ձեռնարկւած արշաւանքներում: Դարէհն, Ասորեստանի թագաւորների նման, չէր բաւականանում տիրւածներին բոլորովին կոտորելով և զաղթեցնելով. նա փորձեց կազմակերպել իր թագաւորութիւնը կանոնաւոր և միևնոյն ժամանակ իր հպատակների համար ոչ նեղիչ կերպով: Այդ նպատակով նա բաժանեց իր երկիրը 23 նահանգների: Երանցից ամեն մէկի մէջ նշանակեց մի-մի նահանգապետ — Սատրապ, — որ պէտք է հող տանէր պարսիկների շահերի համար: Նւաճւած ժողովրդներն իրանց ներքին գործերում շարունակում էին օգտուել տեղական սովորութիւններով և սեփական կառավարութիւններ ունէին, իսկ սատրապն առնում էր նրանցից հարկեր, նրանցից զօրք էր հաւաքում թագաւորին օգնելու համար, վերահսկում էր, որ դաւադրութիւններ չըծագեն: Սատրապները նշանակւում էին թագաւորից և մնում էին իրանց իշխանութեան մէջ այնքան ժամանակ, որքան թագաւորն էր բարեհաճում: Նրանց վրայ հսկելու համար՝ Դարէհն ուղարկում էր նահանգները հաւատարմատարներ, որոնց կոչում էին «թագաւորի աչքեր և ականջներ»: Ընդհանրապէս՝ որքան էլ սատրապներն իրանց նահանգներում զօրաւոր լինէին, նրանք ամբողջովին կախւած էին իրանց հրամայողից Սուղայում, և բաւական էր այնտեղից մի հասարակ հրաման, որ զրկէր սատրապին իշխանութիւնից, երբեմն էլ նոյն իսկ կեանքից: Այսպիսով պարսից պետութեան ամբողջ կարգը նիւնւած էր «մեծ արեայի» բացարձակ տիրապետութեան վրայ:

Փ ի ի ն ի Կ ի Ա

Ե՛ւ ասորեստանցիները, և՛ բարեկացիները, և՛ պարսիկները մշտապէս ձգտում են արհելքից արևմուտք, իսկ բոլոր արևմտեան երկրներից առաւելապէս նրանց զբաւում է միջերկրականի փիւնիկեան ափը: Բանը հողի սպողաբերութեան մէջ չէ. Փիւնիկիայի ափը մի նեղ շերտ աւազոտ և ժայռոտ հող էր: Բայց Փիւնիկիայի սեմիտական ազգաբնակչութիւնը կարողացաւ օգտուել մի քանի բարեյաջող հանգամանքներից. ափերի վրան ու մօտերը գտնւած ժայռերը կազմում են լաւ պաշտար նաւերի համար քամու եւ ակկոծութեան դէմ. նրանց վրայ կարելի էր հեշտութեամբ ամրանալ և ցամաքից եղած յարցակումների դէմ. աչքի առաջ բացւում էր ընդարձակ ծովը, որով կարելի էր մուտ գործել և՛ Եւրոպայի, և՛ Աֆրիկայի մէջ. նրա անմիջապէս ետեւում՝ Ասորիքում (Սիրիա)՝ իրար էին հանդիպում երկու մեծ կույսուրական երկրները՝ Եգիպտոսի եւ Ասորո-Բաբելոնի նանապարհները: Եգիպտական առևտուրը դիմում էր դէպի հիւսիս, և նրա զլխաւոր պահեստատեղիները գտնւում էին սիրիական Դամասկոսում և փիւնիկեան քաղաքներում: Այնտեղ էին դիմում նոյնպէս բարեկական և ասորական ապրանքներն — առաջ Եփրատով դէպի վեր, իսկ յետոյ՝ Օրոնթոյով դէպի վար: Այդ դիրքը շափազանց ձեռնաու էր ամբողջ Սիրիայի (Ասորիք) համար, բայց առաւելապէս օգտուում էին դրանով փիւնիկեան նաւահանգստները — Սիդոնը և Տիրոսը:

Չբաւականանալով իրանց ձեռքի տակ եղածովը, փիւնիկեան ծովագնացները մտան Միջերկրական ծովը և հիմնեցին իրանց զաղութները բոլոր ափերի վրայ: Նրանց ձեռք բերած առաջին տեղն էր Կիպրոս կղզին.

Փիւնիկեան
զաղթական-
սովորութիւնները

նրանք այնտեղից հանում էին պղինձ, և հէնց կղզու անունն էլ դարձաւ այդ մետաղի հասարակ անունը շատ արեմտեան—Էւրոպական լեզուներում (cyprium, cuprum, cuivre, Kupfer): Գրաւելով կիթերա կղզին, նրանք ազդեցութիւն ձեռք բերին հարաւային Յունաստանի վրայ: Այստեղ նրանք հաւաքում էին մի տեսակ խեցիներ, որոնցից պատրաստում էին կարմիր ներկ: Թասոս կղզուց, Արխիպելագոսի հիւսիսում, նրանք հանում էին ոսկի: Մինչև անգամ միջին Յունաստանում շատ քաղաքներ կրում էին փիւնիկեցիների ազդեցութեան հետքերը (Կորնթոս, Արգոս, Թէբէ):

Փիւնիկեցիներն Եռալիային համարեան ձեռք չբուխն—նրանք իրանց բնակութիւններով զբաւեցին միայն Սիկիլիան և Սարդիներն: Դրա փոխարէն նրանց գաղթականութիւնն ուղղուեց աւելի ուժեղ շափերով դէպի Իսպանիա և հիւսիսային Աֆրիկա: Գաղերը (Կաղիքս)՝ Ջիբրալտարի նեղուցի մօտ և Կարթագէնը (Նոր քաղաք)՝ այժմեան Թունիսում, նրանց գլխաւոր յենակէտերն էին: Իսպանիայում նրանք գտան արծաթի հանք և սկսեցին այնտեղից այնքան արծաթ արտահանել, որ այդ մետաղի գինը, որ առաջ ոսկուց աւելի թանգ էր, խիստ կերպով բնկաւ: Վերջապէս փիւնիկեցիները կանգ չառան նոյն իսկ Ատլանտեան Ովկիանոսի առաջ, նրանք գաղութներ հիմնեցին Աֆրիկայի արեմտեան ափերի վրայ և առևտուր սկսեցին Բրիտանական կղզիների հետ, որտեղից ձեռք էին բերում կլայէկ: Բացի նրանից որ փիւնիկիա էին հասում ասիական կարաւանային առևտրի արդիւնքներն, այնտեղ ստացւում էին Արաբիայից անուշահոտ իրեր, քաղցրեղէններ և ոսկի, հիւսիսային Իրանից՝ թանգազին քարեր, Հայաստանից՝ ձիաններ և երկամախ կառքեր, Արքիայից՝ հաց և

ձիթապտղի իւղ. շոսյութեան առարկաներն ստացւում էին Եգիպտոսից և Բաբելոնացից և, վերջապէս, այն ժամանակի աշխարհի բոլոր ծայրերից ստացւում էին ստրուկներ: Փոքրիկ, անպսուղ Փիւնիկիան դարձաւ այն ժամանակի աշխարհի առևտրական կենտրոնը:

Փիւնիկեցիները միմիայն առևտրով չէին զբաղւում, նրանք սովորում և փոխ էին տանում իրանց պատահած զարգացած ժողովուրդներից և իրանք էլ սովորեցնում էին բարբարոսներին: Եգիպտացիներից նրանք սովորեցին սպակի շինել, պատրաստել և ներկել կտորներ, մշակել քարը և մետաղները: Նրանք անափով խեցի և կապսակաւ գիրք, պարզ ձևի վերածեցին նրան և կազմեցին առանձին տասերով այբուբեն, իսկ այս փիւնիկեան այբուբենից գուրս եկան յունական, լատինական և բոլոր Էւրոպական, նոյնպէս և հրէական, արաբական և ուրիշ արևելեան այբուբենները: Այդպիսի գործունէութեան համար հարկաւոր էր մեծ ձեռներէցութեան ոգի, համարձակութիւն և նկունութիւն, հանգստման կենտրոնից օգտուելով: Փիւնիկեցիները լիովին կենտրոնացել էին կենսական գործունէութեան մէջ և շատ քիչ էին զբաղւում հանդերձեալ կեանքին վերաբերող հարցերով, որոնք այնքան հետաքրքրում էին եգիպտացիներին: Նրանք աստրեստանցիների նման գինւորական փառք էլ չէին որոնում:

Նրանց կրօնը շատ բանով նման էր Բաբելոնացիների. գլխաւոր աստուածներն էին Բաալը և Աստարտէն, ինչպէս Բէլը և Իշտարը Բաբելոնում: Փիւնիկեան աստուածներն ունէին բարկացող և դաժան բնավորութիւն. նրանց սիրտը փափկացնելու համար՝ մարդկային գոհեր էին մատուցանում նրանց:

Ժողովրդի բազմն արտափայլում էր այն աւան-

դութեան մէջ, որի համեմատ Բաաղը՝ Մելիարա հե-
րոսի կերպարանքով՝ ման եկաւ ամբողջ երկիրը, ամեն
տեղ քաջագործութիւններ անելով՝ հասաւ Ջիրբադ-
տարի նեղուցին և դրեց այնտեղ երկու սիւն իբր
նշան այն բանի, որ այդտեղ երկիրը վերջանում է:
Յետոյ յոյները Մելիարաը փոխեցին Հերկուլէսի և
այգպիսով առաջացաւ «Հերկուլէսեան սիւներին հաս-
նել» առածը, որ նշանակում է հնարաւորութեան
ծայրին հասնել:

Փիւնիկեցիների հարստութիւնը և սլոբ բոլորու-
մին հաստատուն չէին: Նրանց երկիր կազմւած էր
սի շարք կաղաքներից, որոնց մէջ շատ էի կապ կար:
Գաղթավայրերում փիւնիկեցիները չէին աշխատում
նւաճումներ անել և բնակիչներով լցնել այն նահանգ-
ներն, ուր իրանք երևում էին, այլ որևէ կղզու կամ
ափի վրայ շինում էին իրանց պամեսասեղիներն ու
գրասենեակներ տեղացիների հետ յարաբերութեան
մէջ մանելու համար: Բայց և այնպէս հազար տարուց
աւելի նրանք իրանց ձեռքում պահեցին համաշխարհ-
հային առևտուրը: Նրանց ուժեղ հարւած հասցրին
ասորեստանցիները, որոնք VIII և VII դարերում մի
քանի անգամ պաշարեցին Տիւրոսը: Բայց փիւնիկեցի-
ների վերջնական անկումն առաջացաւ նրանից, որ
այն բարբարոսները, որոնց հետ նրանք գործ ունէին,
նրանցից շատ բան սովորեցին և սկսեցին դուրս բռնել
եկտորներին: Երբ Յուլիանոսանում զարգացաւ կուլտու-
րան եւ ժողովուրդները, յոյները փակեցին փի-
նիկեցիների առաջ Միջերկրականի համապարսնները:

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

Յ ու ն ա ս տ ա ն

Գ. Ա. Ռ. Կ. Ս.

ԱԶԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Միջերկրական ծովը հիւսիս-արեւելքից ներս է երկեւ-
մանում մաշր ցամաքի մէջ և կազմում եղէական և Մար-
մարա ծովերը, որոնցով միանում է Սև ծովի հետ:
Այս վերջինս բաւական հեռացնում է Ասիան Եւրո-
պայից. բայց Մարմարա ծովում աշխարհի երկու մա-
սերը համարեալ իրար շփւում են, իսկ եղէջեան ծո-
վում նրանց միաւորում են Արշիպելագոսի կղզիները:
Այս կղզիները, Բալկանեան քեակղզին արեւմուս-
տում եւ Փոքր-Ասիայի ափերն արեւելում՝ պասմու-
քեան մէջ կազմում են մի ամբողջութիւն. այդ բո-
լոր նահանգները բնւած էին յոյն ցեղի ժողովրդնե-
րով և ապրում էին իրար հետ մշտական յարաբերու-
թեան մէջ:

Փոքր-Ասիայի մէջ բարձրանում է մի բարձր և
միակերպ սարահարթ, որ յիշեցնում է Իրանը. դէպի
արեւմուտք նա ցածրանում է և բաց է թողնում մի
քանի բաւական մեծ գետեր: Ափերը կհրսւած են
խորեւրով եւ շատ յարմար են ծովագնացութեան հա-

մար: Նրանց առաջն ընկած են մի շարք կղզիներ, որոնցից ամենակարևորներն են Լեւոսոր, Քիտոր, Սամոսր և Ռոզոսր: Կրէտէն կարծես փակում է եգէյեան ծովը հարաւից, իսկ եւրոպական ափի երկարութիւնով դասաւորւած են Կիթերան, Եւրէան, Թասոսը և ուրիշները:

Պատմութեան մէջ զլիաւոր նշանակութիւն ունեցաւ բուն Յունաստանը կամ՝ այսպէս կոչւած՝ — Հելլադան, Բալկանեան թերակղզու հարաւային մասը: Նրա սահմանն է հիւսիսից՝ Բալկանեան շղթան, որ խիստ դժւարացնում է Դունայի մօտակայ երկրներէ հետ հազորդակցութիւնը: Այսպիսով կարծես Յունաստանը դարձել է սեղմել են ծովին: Նա կարուած է բազմաթիւ թերակղզիներով և կղզիներով, հրաանդաններով, խորշերով և, որքան աւելի դէպի հարաւ է գալիս, այնքան աւելի բազմազան են ափերը: Աւելն գարմանաօյի չէ, որ նրա բնակիչները դարձան լաւ ծովագնացներ: Արեւմտեան ափերը, ծանծաղուտաների և ստորջրեայ քարերի պատճառով՝ աւելի անյարմար են և արեւելեան ափերն ունեն նրանցից անպայման առաւելութիւններ: Այստեղ լեռներն այնքան էլ շատ չեն մօտենում ափերին, գետերը կազմում են մշակութեան համար յարմար հովիտներ և, որ զլիաւորն է, ափերը կարուած են բազմաթիւ խորշերով և դարձած են դէպի եգէյեան ծովի կղզիներն ու հանդիպակաց Փոքր-Ասիան: Արեւելեան կիսումն էին զտնում հելլենական բոլոր գլխաւոր պիտոսթիւնները եւ այդ մասումն էին տեղի ունենում երկրի պատմութեան գլխաւոր դէպքերը:

Յունաստանը բաժանւում է երեք մասի. հիւսիսային՝ — բալկաններից մինչև թերմոպիլեան կիրճը, միջին՝ մինչև Կորնթոսի պարանոցը (Իսթմ) և հարաւային կամ Պելոպոնէս:

Հիւսիսային Յունաստանը լեռնաշղթաներով բաժանւում է չորս մասի. հիւսիսային կիսում մտում են վայրենի Իլլիրիան և Մակեդոնիան՝ Բնակւած բարբաբուններով, *) հարաւում Պինդոս շղթան և իր ճիւղերն իրարից բաժանում են Եպիրոսն ու Թեսալիան: Թեսալիան միանում է Միջին-Յունաստանի հետ Թերմոպիլեան կիրճով:

Միջին-Յունաստանը գետեղւած է Պարնասի բարձունքի շուրջը: Դէպի արեւմուտք անդաւորւում են դաժան և սակաւաբնակ լեռնական նահանգները (Ակարնանիա, Էտոլիա, Լոկրիդա): Արեւելքում ընկած են Փոկիդան, Բէօլիան և Ատտիկան:

Միջին Յունաստանից դէպի Պելոպոնէս անցքը կազմում է Իսթմը (Պարանոցը): Պելոպոնէսի մէջ տեղում ընկած է լեռնային Արկադիա գաւառը, որի շուրջը գետեղւած են միւս նահանգները. էլիդան՝ դէպի հիւսիս-արեւմուտք, Աքէան՝ դէպի հիւսիս, Ալգոլիդան՝ դէպի հիւսիս-արեւելք, Լակոնիան և Մեսսենիան-հարաւում:

Այսպէս ուրեմն՝ Յունաստանը դժուար անցանելի լեռնադրաներով եւ ափերի կտրուածքներով բաժանւած էր բազմաթիւ ինքնուրոյն նահանգների: Դրանցից ամեն մէկը կազմակերպւեց իր ուզածի պէս և դարձաւ մի առանձին պետութիւն:

Հելլադայի հողը բաւական աղքատ է և զգացւում է ուտոգման պակասութիւն, որովհետեւ տեղ չկայ մեծ գետերի համար: Ազգաբնակչութեան անելու հետ միասին պէտք էր, ինչպէս Փիւնիկիայում, դիմել առեսիին եւ որոնել բնակչութեան նոր վայրեր:

Յունաստանի և Փոքր-Ասիայի ափերի առաջին Յեղբը:

*) Անպարզացած ազգեր: Ակզբում յոյներն այդպէս էին անւանում բոլոր յունարէն չխօսող ցեղերին:

1100 ք.

բնակիչներին անուանում էին պելագգներ: Մօսուսարա-
պէս 1100 թւին տեղի ունեցաւ ժողովրդների տեղա-
փոխութիւն՝ հիւսիսային ցեղերի տւած հարւածի պատ-
ճառով: Կորիալիան ցեղը, որ գետեղւած էր Ուխմպոսի
մօտերում, շարժւեց դէպի Պելոպոնէս: Ըստ աւան-
դութեան՝ նրանց զուրի էին կանգնած երեք Հերակ-
լեաններ — Հերակլէս հերոսի սերնդից: Այդ ժամանակից
Յունաստանի և փոքր-ասիական ավերի բնակիչներն
սկսեցին կոչւել նէլլեցներ: Նրանք բաժանւում էին
երեք ցեղի — դուլագիխ, ալէագիխ և յոնիագիխ: Գօ-
րէացիները տիրում էին Արգոլիսին, Մեոսենային, Լա-
կոնիային և պարանոցին (Իսթմ): Աքէացիները (Էօ-
լիացիներ) բռնել էին զլիսաւորապէս Պելոպոնէսի հիւ-
սիս-արևմտեան օտար — Աքէան, Բէոլիսիան և Թեսա-
լիան: Յոնիացիների զլիսաւոր բնակավայրերն էին Աս-
տիկէն և Եւբէան:

Քաղթավայրերը.

Շարժումը չբաւականացաւ Բալկանեան թերա-
կղզով, այլ անցաւ ծովի այն կողմը. XI-ից մինչև VI
դարը յունական նահանգները մշտապէս աճագին թւով
բնակիչներ են դուրս ուղարկում բազմ սրտնելու օտար
երկրներում և այդպիսով Միջերկրականի բոլոր օտե-
րում սանդղւում է զաղթականութիւնների մի ամբողջ
աշխարհ: Սկզբում շարժումն ուղղւում է դէպի արե-
ւել՝ Արշիպելագոսի կղզիները վրայ և Փոքր-Ասիա.
յետոյ ուղղւում է զլիսաւորապէս դէպի հիւսիս՝ դէպի
Սև ծովի և Հելլեսպոնտոսի օտերը. վերջապէս՝ զաղ-
թականները զիմում են դէպի արեւմուտք — Իտալիա և
Միկիլիա: Կորիալիան բնակութիւնները հիմնեցին
Արշիպելագոսի հարաւային կղզիների վրայ (Կրետէ,
Ռոդոս) և հիւսիսային Աֆրիկայում (Կիրենա): Փոքր-
ասիական օտերի վրայ դարձացիների զլիսաւոր կայանն
էր Հայկկարնոսը: Թրակիան նոյնպէս զբաւեց նրանց.
Կորնթոսը հիմնեց այնտեղ Պոսիդէան, իսկ Մեզարոսը՝

723 ք.

Բիւզանդիան, որին վիճակւած էր ապագայում դառնալ
աշխարհի մայրաքաղաքներից մէկը: Գորիացիների
զաղթականութիւնն աւելի նշանաւոր էր արևմուտքում:
Կորնթոսն ուղարկեց զաղթականներ Կորիկրա (Կորֆու)
կղզին: 723 թւին կորնթացիները Միկիլիայում հիմնե-
ցին Միրակուզան: Իտալիայում Լակոնացի զաղթա-
կանները հիմնեցին Տարենտոնը:

Ամենից ձեռներէց և յաջող կերպով գործում էին
Յոնիացիները: Նրանք բռնեցին Արշիպելագոսի ամե-
նանշանաւոր կղզիները (Մամոս, Գիոս, Դելոս) և փոքր-
ասիական օտերի միջին մասը (Միլէա, Եփեսոս,
Փոկէա): Այդտեղից զաղթականութիւնը գնաց դէպի
հիւսիս: Միլէան իշխանութիւն ձեռք բերեց Սև ծովի
վրայ (Օլբէան՝ Բուդի բերանում, Պանսիկապէան՝
այժմեան Կերչը, Մինոպը՝ հարաւային օտի վրայ)
Թրակիայում մեծ նշանակութիւն ունէր Եւբէա կղզու
Խալկիդա քաղաքի զաղթականութիւնը: Այդտեղից
հիմնել էին 32 քաղաքներ Խալկիդիական թերակղզու
վրայ: Գէպի արևմուտք՝ ոչնպէս զլիսաւորաբար Խալ-
կիդացիները գնացին. նրանց զաղթականութիւններն
էին — Նակսոսը Միկիլիայում, Բէզիդոնն՝ Իտալիայում և
այլն: Փոկէացիներին յաջողեց հիմնել Մասսիլեան
(այժմեան Մարսէյլը) հարաւային Իտալիայում: Սակաւ
էր պատահում, որ զաղթների քաղաքները երկար
ժամանակ մնային մետրօպոլի (զաղթականութիւն ու-
ղարկող քաղաքի) իշխանութեան տակ: Սովորաբար
նրանք ձեռք էին բերում ինքնուրոյնութիւն և իրանց
ճնոււղ տւող տեղերի հետ պահպանում էին միայն
կրօնական կապ — օրինակ՝ ուղարկւում էին պատգամաւ-
որներ նրանց տօներին մասնակցելու: Բայց և այն-
պէս զաղթների հիմնարկութիւնն ունէր աճագին
նշանակութիւն մետրօպոլիների համար, որովհետև նա
հնար էր սալիս ազգաբնակիչների անբաւական և

անհանգիստ մասերին տեղափոխու եւ ստեղծում էր մի շարք յեկեղեցիներ նեղու երկրների հետ ունեցած առեւտրական յարաբերութիւնների համար:

Պ. Ա. Ռ. Ե. Ե.

ՅՈՅՆԵՐԻ ԸՄԵՆԱՀԻՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

Կրօնք.

Յոյները հաւատում էին, որ Յուդաստանի ամենաբարձր սարի՝ Ոլիմպոսի վրայ հաւաքւում են երկնային ասուածները. նրանց պրոֆէս կանգնած է տիեզերքի թագաւորը, ասուածների և մարդիկների հայրը, ամպրոպային Չեւր: Երբ նա կիտում է յոնքերը, հաւաքւում են մութ-մութ ամպերը. նրա ձեռքը զինւած է կայծակով: Սակայն նա ամենագոր չէ: Նա չէ ստեղծել աշխարհն ու մարդուն: Աշխարհի ստեղծագործութիւնը յոյների համար մութն էր մնում: Նրանց կարծիքով՝ մարդիկ սկսւում սոսկ անասուններ էին: Նրանց ասուածային կրակի կայծ, հողի ներշնչեց Պրոմէթէոս ասուածը, որին Չեւն, իբր պատիժ այդպիսի կամայական վարմունքի, մեխեց Կովկասի գագաթներից մէկի վրայ: Չեւն առաջինը չէ. նա միայն կուռապարում է աշխարհը. նրանից առաջ իշխում էին նրա պապը՝ Ուրանոսը (երկինքը) և հայրը՝ Քրոնոսը (ժամանակը), որոնք երկուսն էլ յաղթւած և յետ են բշւած նոր ասուածներից: Վերջապէս նոյն իսկ իր թագաւորելուց յետոյ էլ Չեւն ամենագոր աէր չեղաւ. մարդկանց և նոյն իսկ ասուածների վիճակը կախւած է անդէմ և անպոթ բաղդից (մօլորա): Չեւին շրջապատում են զանազան ասուածներ— բնութեան ու մեքի եւ մարդկային յոսկոսութիւնների ներկայացուցիչները. նրա կինը— Հեբան՝ քնասանկան կեանքի պաշտ-

պանը, Էդրայրը— Պոսէյդոնը՝ զեղեցիութեան և սիրոյ ասուածուհին:

Չեւի պատուիրակը, նրա հրամանների գործագրողը հանդիսանում է Հերմէսը, առևարի ճարպիկ, արագաշարժ, ճկուն պաշտպանը: Չեւի սիրելի գաւակներն են Աթենասը և Ապոլլոնը: Առաջին ասուածուհին մարմնացնում է իմաստութիւնն, այնպէս՝ ինչպէս այդ հասկանում էին յոյները: Նա ոչ միայն տալիս է գիտութիւն, այլ և սովորեցնում է օգտուել նրանից կեանքի մէջ, զգուշացնում է կուրօրէն տարւելուց (զբաւուելուց) տալիս է մարդկանց հայացքի պարզութիւն, ինքնագոյութիւն, սղու զգաստութիւն, վճռականութիւն: Ապոլլոնը (Հելիոս, Փեբ՝ փայլուն) արեւի ասուածն է, որ կատարում է երկնքի վրայով իր ճանապարհը՝ կառքի վրայ նստած: Նրա ճառագայթները մահարեք նետեր են, որոնցով նա յաղթահարում է ասուածների և մարդկանց թշնամի հրէշներին, նոյնպէս և իրան անախորժ մարդկանց: Նա է ուղարկում հիւանդութիւններն ու մահը և միևնոյն ժամանակ բուժելու ձիրք ունի: Միայն մարմնային հիւանդութիւնների համար չէ, որ զիմում են նրան. նրանից է նոյնպէս ինդրում սրբացում այն մարդը, որ իրան պղծել է ոճիրով: Վերջապէս Ապոլլոնն է ուղարկում մարդկանց (ներեկում (սգետութիւն). Ապոլլոնից են առաջանում նախագուշակութիւնները, և նա հանդիսանում է առաջնորդ մուսաների, որոնց նախուած են գեղարւեստները: Գինու ասուածն է Գիոնիսը (Բարոսը): Նրա սօները, որ կատարում էին աշնանը՝ այգեկութից յետոյ՝ առանձնապէս սիրւած էին հասարակ ժողովրդից: Նրանց ժամանակ թագաւորում էր սանձարձակ ուրախութիւն. զինին ստիպում էր մոռանալ ամենօրեայ կեանքի դառնութիւններն ու հոգսերը: Բայց երբեմն բանը հասնում էր մինչև կատաղի գժութեան:

Հատ աւանդութեան՝ Գիտնիրսի հետեւողները (մէնադ-
 ները) կտոր-կտոր արին նոյն իսկ աստծուն, բայց
 Օհար հաւաքեց կտորները և յարութիւն տւեց նրա
 մարմնին: Աւելի պարկեշտ և արժանավայել ձևով տօն-
 ւում էր՝ հացի հնձից յետոյ՝ Գէմէտրայի (Գէ-մէտէր
 մայր հող), երկրի պողարերութեան ասուածուհու
 տօնը: Ատախկայում նրա տօնի հետ միացրել էին
 խորհրդաւոր սրբազորձոց ծէսեր և եղիւսեան խորհր-
 դաւորութեան թափուչները:

Որովհետև երկրի կեանքը չէ կատարւում միմիայն նրա
 ժակերեղոյթի վրայ՝ այլ և նրա խորքում, որտեղից ամեն
 կենդանի էակ ստանում է սնունդ և ուր դառնում են մե-
 ածները, զրա համար էլ յոյներն ասում էին, որ Գէմէտ-
 րայի աղջիկը՝ Պերսեֆոնան, յախշտակել է ստորերկրեայ
 աշխարհի թագաւորից—Հադէսից՝ և ամեն ամառ վերադառ-
 նում է այնտեղից իր մօր հետ տեսութեան համար:

Ստորերկրեայ աշխարհում են ապրում մեռածնե-
 րի հոգիները: Այս վերջինների մասին յոյների գաղա-
 փարները երկար ժամանակ շատ աղտա և հակասական
 էին. մի կողմից նրանք ողբում էին բոլոր հանգու-
 ցեալներին, ինչպէս խաւարի քաղաւորութիւնը մեծ-
 ների, ուր ոչ ոք խնդրիւն չուկի. միւս կողմից
 նրանք աշխատում էին զանազանութիւն դնել սրդա-
 ների, որոնք ահեղ դատաստանից յետոյ եղիւսեան
 գաշտերում երջանկութիւնով պիտի վարձատրւեն, և
 մեղաւորների մէջ, որոնք պէտք է նետւեն Տարտա-
 րոսը և ենթարկւեն զանազան տանջանքների: Իսկ զրա
 հետ միասին ամեն մի ընտանիք և ամեն մի ստնմ
 հետաւում էր, որ մեռած նախնիները կենդանիների
 հետ հարողակցութեան մէջ են մնում: Վերջիններս
 պարտաւոր էին յիշատակել հանգուցեալներին, նրանց
 գերեզմաններն օծել և զոհեր մատուցանել և զրա փո-
 խարէն յոյս ունէին մեռածների օրհնութեան և պաշա-
 պանութեան վրայ: Նախնիքների այս պաշտամունքը

Հանգերձեալ
 կեանքը.

սերս կերպով կապւած էր ընտանեկան օջախի պաւ-
 ւանուցի հետ, որի մէջ արտայայտւում էր ընտանիքի
 միութիւնը՝ փոփոխուող սերունդների ընթացքում: Մար-
 դիկ ծնւում և մեռնում են, իսկ ընտանիքը շարունա-
 կում է ապրել այնպէս, ինչպէս օջախում միշտ վառ-
 ւում է կրակը, թէև վառելիքը փոխւում է: Եւ եթէ
 մէկը հեռանում գնում էր տնից մի նոր տեղ, նա
 պէտք է իր հետ ասնէր հայրենի օջախից վառուղ
 ածուխ, որպէս զի իր նոր տեղում կրակը վառէր նախ-
 կին աղբիւրից:

Յայների կրօնական հայացքները խիստ կերպով
 փոխւում էին տեղի համաձայն. ամեն մի քաղաք ունէր
 իր սիրած ասուածները, որոնց համարում էր իր պաշտ-
 պանները: Գրա համար էլ Զեսի, Ապոլլոնի և ուրիշ
 ասուածների մասին եղած միթերը պատմւում էին
 շատ տարբեր կերպով և միայն կամաց-կամաց կազմ-
 ւեցին մի քանի հայացքներ՝ ընդհանուր բոլոր յոյների
 համար: Այսպիսի միացման շատ նպաստեց այն հան-
 գամանքը, որ մի քանի տեղական պաւսամոնիստ
 դրացիների մօտ հուշակ ստացան: Օրինակ՝ Միջին Յու-
 նաստանում բարձրացաւ Ապոլլոնի սրբավայրը Գել-
 ֆիսում (Ֆոկիդայում): Նրա գլխաւոր ձյոց ոյժն էր,
 այսպէս կոչւած՝ Պիւթիա քրմուհու գուշակութիւննե-
 րը: Նա նստում էր իր ետտանու վրայ՝ ժայսի պատ-
 ւածքի մօտ, որից գուրս էին գալիս շմեցնող գազեր.
 նա ուշադնաց էր լինում և ներկայ եղող քուրմերը
 գրում և մեկնաբանում էին նրա անկապ խօսքերը:
 Որովհետև Յունաստանի բոլոր ծայրերից միշտ գիմում
 էին այդ տաճարը խորհուրդ հարցնելու, զրա համար
 էլ Բուրները հնարաւորութիւն ունէին շատ լաւ խնամա-
 լաւ բոլոր յունական գործերը, և սովորաբար նրանց
 ցուցնումներն աչի էին ընկնում իրանց խելացիու-
 րիւնով: Բացի զրանից՝ տաճարի մօտ կազմեց շք-

Ընդհանուր
 պաշտա-
 մունքները.

Պիւթիա

չակայ ժողովրդների դաշնակցութիւնն ինչպէս սրբա-
 վայրի պաշտպանութեան, այնպէս էլ դաշնակցութեան
 անդամների մէջ եղած վիճելի հարցերը վճռելու հա-
 մար: Այս «Անֆիկտոնիայի» մէջ մտնում էին դորիա-
 ցիք, յոնիացիք, բէովտիացիք, թեսարացիք և մի քանի
 մանր ժողովրդներ Միջին Յունաստանից (ընդամենը
 12 անդամներ):

նազերը.

Յոյների կեանքի մէջ կար մի միաւորող պայման
 էլ. այդ խաղերն էին, որոնք սարքւում էին մեծ տո-
 ների ժամանակ և զբաւում էին շրջակայ նահանգնե-
 րից հանդիսականներ և մասնակցողներ: Ընդհանուր
 ազգային նշանակութիւն ստացան Ուլիմպիայի, Գել-
 ֆիսի (Պիւթիական), Նէմէայի (Արգոլիդայում) և
 Կոլոնթոսի պարանոցի (Իսթմական) մրցումները: Ամե-
 նահոշակաւորներն էին 4 տարին մի անգամ էլիզա-
 յում, Ուլիմպական Ձևի տաճարի մօտ կատարուող խա-
 ցերը: Այստեղ գալիս էին Յունաստանի ամեն ծայրե-
 րից մրցելու մարմնական վարժութիւնների մէջ — վա-
 զելու, ձիավարելու և կատավարելու, դօսեմարտելու,
 շեփոք (զիսկ) և տէգ նետելու մէջ: Յաղթողների վաւ-
 ձաւորութիւնը լինում էր հասարակ մի պսակ, բայց
 ստանալ այդպիսի մի պսակ՝ համարում էր ամենա-
 սեծ պատիւ թէ մրցութեան մասնակցողի եւ թէ նրա
 հալոբեկի հաղափ համար: 776 թւին Ք. Ա. առաջին
 անգամ սկսեցին ցուցակազրել վազելում յաղթողների
 անունները. այդ ցուցակները եղան համայունական
 տարեգրութեան հիմքը *): Այդ հաւաքումների նշանա-
 կութիւնը մեծ էր, որովհետեւ նրանք էին յոյների մէջ
 ազգային հաղորդակցութիւն պահպանելու գլխաւոր
 միջոցը:

776

*) Օրինակ՝ 700 թիւը Ք. առաջ համարում է 20. դ ուլիմ-
 պիայի Ա. տարին (Ուլ. 20, 1).

Կրօնական միթերի հետ շփոււմ են հետու ան- Հերոսները.
 ցեալի հերոսների մասին եղած աւանդութիւնները —
 այն հերոսների՝ որոնք ասուածների մասնակցութիւ-
 նով գանազան քաջագործութիւններ են արել: Այդ
 աւանդութիւնները չէ կարելի բնորոշել իբր իրապէս
 պատահած դէպքերի իսկական պատկեր: Եթէ մի քա-
 նիսի մէջ պատմական ճշմարտութեան սրև է կտոր
 կայ, այն էլ չափազանց դժւար է ջոկել ժողովրդա-
 կան երեակայութեան զարգարանքների միջից: Առաս-
 պելական հերոսներից ամենաերեկին էր Հերակլէսը (Հեր-
 կուլէս) — կէսասուածը, Ձևի և մի մահկանացու կնոջ
 զուակը: Նա ստիպւած է լինում ծառայելու իր երէց
 եղբորը և նրա հրամանով կատարում է մի շարք մե-
 ծամեծ քաջագործութիւններ. սպանում է մի հսկայա-
 կան առիւծ և մի բազմազլխանի օձ — հիդրա, յաղթում
 է հսկայ Անթէային, երկրի սրբուն, աշխարհի ծայրում
 ձեռք է բերում ոսկէ խնձորները, վերջապէս ուղեոր-
 ւում է դժոխք և այնտեղից բերում է դժոխքի պա-
 հապան շանը՝ — երեք գլխանի Յերբերին: Վերջապէս
 Հերկուլէսը թունաւորում է իր սպանած Կենտաւրոսի
 (կէս մարդ-կէս ձի) թունաւոր զգեստով և յուսահա-
 տութիւնից պատրաստ է լինում ինքն իրան խարոյկի
 վրայ այրելու, բայց Ձևը տանում է նրան երկինք և
 նա անմահ է դառնում: Ատտիկայում կազմեց մի միթ
 Թլ.զէոսի մասին, որն ազատեց այդ երկիրը Կրեոէի
 թագաւոր Մինոսի դրած զարհուրելի հարկից: Ժամա-
 նակ առ ժամանակ պէտք է Կրեոէ ուղարկէին մի նաւ
 լիքն ընտրւած երիտասարդներով և աղջիկներով, որոնց
 լափում էր հրէշաւոր Եզը — Մինոտաւրոսը: Մի անգամ
 միւսների հետ միասին ուտելու ուղարկւած Թէզէոսն
 սպանում է Մինոտաւրոսին և ազատում է իր հայրենիքը
 կրեոական իշխանութիւնից: Արգոնաւորդաց արեաւան-
 ֆի թեսարական աւանդութիւնը պատճառ եղաւ միա-

ցնելու մի ձեռնարկութեան մէջ զանազան տեղական հերոսներ: Յաստիւր Իոլկոսից — Թեապիայում, ուղևոր-ւում է կողքիս (Կոլխիդա - այժմեան Վրաստանը), այնտեղ զանաւած ոչխարի ոսկէ մորթը կամ ոսկէ գեղ-մը ձեռք բերելու: Իր դժւարին գործը գլուխ հանելու համար՝ նա շինում է Արգօ նաւը և հաւաքում իր հա-մար 50 զինակիցներ, որոնց թւում են լինում և՛ Հե-րակլէսը, և Թէգէսը, և ուրիշ շատ նշանաւոր հերոս-ներ: Կողքիսում Յաստիւ այնտեղի թագաւորի կախարդ աղջկայ — Մեղէայի օգնութիւնով ձեռք է բերում գեղ-մը: Այս կախարդական արկածները կազմում էին բանաստեղծական հեքիաթների նիւթ, որոնք երգում էին քնարի ձայնակցութեամբ գեղանաջակ երգիչներից (աւղներ-աւուղներ): Յոյների համար չէր կարող լի-նել աւելի մեծ գարձութիւն, քան երեկոնեղն այս առասպելները լսելը՝ որևէ ազնւականի կամ իշխանի սեղանի շուրջ նստած:

Համերոսի
գիւցաղներ-
գութիւնները

Հարեցրեց և քննեց
այնքան շատ
որքան ինքնապէս

Մեզ հասել են այգալիսի երկու ընդարձակ պատմ-ւածքներ, որ վերագրւում են կոյր երգիչ Համերոսին — Աքիլլէսի բարկութեան և Ողիսևսի վերադարձի մասին գիւցաղներգութիւն (պօէմա) (Եղիական և Ողիսա-կան): Թէ մէկը, թէ միւսը կապւած են մի պատմա-կան անցքի հետ, որը դարձաւ տւանդութիւն, առաս-պել. այդ անցքն է յոյների արշաւանքը փոքրասիական Տրոյա քաղաքի դէմ: Համաձայն աւանդութեան՝ այդ արշաւանքը ձեռնարկուել էր յոյների միացած ուժերով՝ վրէժ առնելու Տրոյայի թագաւոր Պրիամոսից, որի որդիներից մէկը — Պարիսը՝ փախցրել էր Սպարտայի Մենելաոս թագաւորի կնոջը՝ Հելինէին: Յոյների գլուխն էր անցել Արգոսի թագաւոր Ագամեմնոնը. արշաւանքին մասնակցում էին յոյների ամենաքաջ ա-ռաջնորդները — Իիամէզէոսն Արգոլիդայից, Ողիսևսն Իթաքիա կղզուց, Այաքսը Սալամինա կղզուց, ձերուսի

Նեստորը Պիլոսից և այլն: Բայց արշաւանքի բազմը կախւած էր զլիաւորապէս Թեապիական թագաւոր Աքիլ-լէսից՝ Պելէսի և Թեգիտա ասուածուհու որդուց, որովհետև միայն նա ունէր այնքան ոյժ, որ կարող էր յաղթել Տրոյայի զլիաւոր պաշտպանին — Հեկտորին: Ագամեմնոնը վիրաւորում է Աքիլլէսին, խլելով նրա ստրու-կուհուն: Աքիլլէսը հրաժարւում է այլ ևս պատերազ-մին մասնակցելուց և քաշւում է իր վրանը: Հետեւալ ճակատամարտերում, չը նայելով մի շարք փայլուն քաջագործութիւններին՝ տքէացիներն անյաջողութիւն են կրում: Տրոյացիները քշում են նրանց գէպի բա-նակը և քիչ է մնում, որ այրեն նրանց նաւերը: Թըշ-ւառութիւնը կանգնեցնելու համար անհրաժեշտ է լինում Աքիլլէսի միջամտութիւնը, բայց նա յամառ կերպով մեկուսանում է և միայն ամենապատանդաւոր բազէին ուղարկում է իր փոխարէն իր ընկեր Պատրոկլէսին: Հեկտորն սպանում է Պատրոկլէսին, և այն ժամանակ Աքիլլէսն, ընկերոջ վրէժն առնելու համար, մոտանում է Ագամեմնոնի հասցրած վիրաւորանքը: Նա գիտէ, որ Հեկտորից յետոյ ինքն էլ է մեռնելու, բայց այդ նրան յետ չէ կանգնեցնում. նա հասնում է Հեկտորին և սպանում: Հեկտորի մահովն ու թագուածովը վերջանում է Եղիականը: Արշաւանքի միւս գէպերը — Աքիլլէսի մահը Պարիսի նետից, Ողիսևսի խորամանկութիւնը, որը շինում է մի հսկայական փայտէ ձի տրոյացիներին իրը նւէր և լցնում նրա փոքր կուռզներով, Տրո-յայի սառմն ու աւերումը — այս ամենը կազմում էին այնպիսի հէքիաթների նիւթ, որոնք մեզ չեն հասել: Ճիշտ այգալէս էլ յոյն հերոսների տուն վերադարձի մասին եղած բազմաթիւ պատմւածքներից պահպան-ւել է, իր զրական գեղեցկութեան շնորհով, միայն Ողիսականը: Հերոսը կատարում է իր հրաշալի ար-կածներն Աթենասի պաշտպանութեան տակ: Նը-

բա մնայր կախարհուհի Յերցէայի մօտ, որը Ողիսևսի ընկերներին խոզ էր դարձրել, նրա գերութիւնը մարդակեր Պօլիֆեմ ցիկլոպի (միակնանի հսկայ) մօտ, որից հերոսն ազատոււմ է նրանով, որ հանոււմ է նրա միակ աչքը, վտանգաւոր նաւագնացութիւնը Սցիլլա և Քարերդա հրէշների մօտով, նրա անցնելը Սիրէնների մօտով, որոնք դրաւոււմ էին ճամբորդներին կախարդական երգեցողութիւնով նրանց տանջելու համար, նաւաբեկութիւնը, որ կործանոււմ է և նաւը, և նրա ուղեկիցներին— այս բոլորը մի քիչ ժամանակով յետաձգոււմ են Ողիսևսին: Նա ամեն վտանգներից անվնաս դուրս է պրծնոււմ և վերջապէս վերադառնոււմ է իր կնոջ մօտ, որը միշտ սպասոււմ էր նրան, չը նայելով Իթաքիա կղզու ագնական երիտասարդութեան մշտական խնամախօսութեան: Պատմւածքը կամ պօէման վերջանոււմ է այդ յանդուզն համհարգների (փեսացուների) ջարդով:

Յունական էպոսի, այսինքն բանաստեղծական պատմւածքի արտագրութիւնները ծառայոււմ են իբր մեծ ուշարձաններ յոյների լուսաւոր, կենդանի ոգու և նրանց արտասովոր ձիրքերի համար: Բովանդակութեան հետաքրքրելիութիւնը, բնաւորութիւնների և հոգեկան շարժումների նկարագրութեան մէջ ցոյց տւած դիտողութեան շնորհքը, նկարագրութիւնների պատկերաւորութիւնը՝ դնոււմ են այդ պօէմաները մեծ արտագրութիւնների շարքոււմ, որոնցով բաւականութիւն է ստանոււմ, զւարճանոււմ է ոչ թէ մի գարաշրջան, ոչ թէ մի ժողովուրդ, այլ ամբողջ մարդկութիւնը: Պէտք է աւելացնել, որ այդ պօէմաները, բացի զրամից՝ ունեն պատմական նշանակութիւնը, որովհետեւ տալիս են հին յոյների կեանքից բազմաթիւ պատկերներ:

Ժողովուրդն իր բանաստեղծութեան մէջ յաճախ վերապանոււմ է երկու գլխաւոր իրերի — աբելիի ժո-

Արեւիկան
ազգեցութիւնը

ղովրդների հետ վարած կռիւն և յոյների արած ծովային արեւաւններին: Իսկապէս՝ մենք գիտենք, որ յոյները, կղզիների և Փոքր Ասիայի վրայ տարածելու ժամանակ՝ պէտք է հանդիպէին իրանց ցեղակից բրնիկների և փիւնիկեցի վաճառականների հետ: Թէ առաջինները և թէ երկրորդներն արդէն սնւած էին ասորական և քաղղէական արևելեան կուլտուրայի ոգով: Յոյներն սկզբներոււմ սովորոււմ էին նրանցից, իսկ յետոյ ինքնուրոյն դարձան: Յունաստանի վրայ մնացել են արևելքի ազդեցութեան շատ շատ հետքեր: Յոյները հաստատեցին իրանց այբուբենը փիւնիկեանի օգնութիւնով: Արևելքից վերցրին նոյնպէս իրանց ծանրութեան և բովանդակութեան շարիերը և փողկարելը. այս վերջինս իբր հիմք ծառայոււմ էր բաբելական տաղանգի հաշիւը. մի տաղանգն ունէր 60 մին: Հին Տրոյայի, Արգօլիդայի Միքէն և Բէոլոթիայի Օրքոմէնա քաղաքների տեղերոււմ եղած պեղումների ժամանակ գտնել են բազմաթիւ մետաղէ և կաւէ իրեր, որոնք պատրաստուած են արևելեան ձևով, նոյնպէս և մի քանի զարդեր՝ եզիպտական և բաբելական ծագումից, որ բերել էին փիւնիկեցի վաճառականները: Փոխառութիւնը երևոււմ է նոյնպէս և կրօնի մէջ: Աֆրօդիտէի պաշտամունքը կիպրոսոււմ, կիթերայոււմ, կորնթոսոււմ և այլ տեղերոււմ կատարոււմ էր այնպիսի ձէսերով, որոնք փոխ էին առնւած ասորական Աստարտէի պաշտամունքներից: Հերկուլէսի մասին եղած առասպելը կազմեց փիւնիկեցի Մելիարտի առասպելի ազդեցութեան տակ: Թէզոսի պատմութեան մէջ արդէն երևոււմ է օտարներին դիմադրելը. հերոսը յաղթոււմ է կրետական եզին, որ էր Բաադի մարմնացոււմը: Ընդհանրապէս յոյն ժողովուրդը կարողացաւ յաջող կերպով վճռել իր ունենալիք յարաբերութիւնների հարցը դէպի օտարերկրեայ բար-

ձրը կուլտուրան: Նա չբնկուսացաւ, չբքաշուեց նրանից
 և նոյն իսկ մի առժամանակ մի քիչ ենթարկւեց նը-
 րան: Բայց վերջ ի վերջոյ նա կարողացաւ դարձնել
 նրան իր սեփականութիւնը եւ սկսեց ինքնուրոյն կե-
 սով զարգանալ, մեակելով մի աւելի ինքնուրոյն կուլ-
 տուրա:

X
 Տոնական
 կազմը

Ներկայումս բոլոր զարգացած ժողովրդներն
 ապրում են պետութիւնների մէջ: Ամեն մի պետու-
 թեան մէջ իշխանութիւնը տրւած է մի կամ մի քա-
 նի անձերի, որոնց պէտք է ենթարկեն բոլոր մնա-
 ցածները. դիմադրութեան գէպքումն՝ իշխանութիւնը
 կամ կառավարութիւնն ունի իր տրամադրութեան տակ
 զինւած ոյժ: Այդպէս է տրւում՝ առաջին՝ նրա հա-
 մար, որ մարդիկ չըկարողանան իրար ճնշել, այլ իրար
 հետ վէճ ունեցած ժամանակ դիմեն պետական դա-
 ւարանին. երկրորդ՝ նրա համար, որ բոլորը միասին
 կարողանան պաշտպանուել ուրիշ ժողովրդների յար-
 ձակումներից: Թէև այս կազմը շատ պարզ է և մենք
 այնպէս ենք սովորել նրան, որ մեզ համար դժւար է
 երևակայել մի այլ կազմ, բայց իսկապէս նա մշակ-
 ւեց մեծ դժւարութիւնով և աստիճանաբար: Արև-
 ելիան պետութիւններն այնքան վաղ են ծնունդ առել,
 որ մենք համարենք ոչինչ չըզիտենք նրանց կազմելու
 մասին: Դրա փոխարէն մենք Յունաստանում տես-
 նում ենք մի այլ տեսակի կազմութիւն, որը կոչւում
 է տոնական: Առանձին մարդկանց պաշտպանութիւնը
 բնութիւնից երկար ժամանակ պատկանում էր ազ-
 գականներին և ոչ քաղաքների վարչութիւններին, ո-
 բոնց մէջ էր բաժանւած յոյն ժողովուրդը: Հետո եւ
 մօտիկ ազգականները կազմում էին մի համայնք, որ
 կոչւում էր տոն: Նա կառավարւում էր ամենահա-
 սակաւորի կամ աւագի ձեռքով, որի իշխանութիւնը
 նմանում էր հօր ընտանիքի վրայ ունեցած իշխանու-

թեանը: Աւագի ձեռքումն էր դատարանը, որ դա-
 տում էր ազգակիցների մէջ ծագած վէճերն ու վի-
 բաւորանքները: Նրա տրամադրութեան տակն էր տոն-
 ալի զինւած ոյժը, որը կազմւում էր զէնք կրելու ըն-
 դունակ բոլոր տրամարդկանցից. նա էր կառավարւում
 տոնմի համայնական, անբաժան սեփականութիւնը—
 հողը և հօտերը. վերջապէս նա էր հողում աստուած-
 ներին, և հերոսներին և տոնմի յարգած նախնիքներին
 արւելիք պաշտամունքների և զոհերի մասին: Բոլոր
 գէպքերում էլ նա ինքնիշխան կերպով չէր գործում,
 այլ առանձին ընտանիքների զլլաւորների կամ նոյն
 իսկ տոնմի բոլոր հասակաւոր տրամարդկանց ժողովի
 համաձայնութիւնով: Ազգականութիւնը հաշոււմ էր
 միայն տրամարդկանց գծով: Եթէ որ և է մէկը կին
 էր առնում մի օտար տոնմից, կինը հրաժարւում էր
 իր նախկին ազգականների ու նրանց աստուածների
 հետ յարաբերութիւն ունենալուց, ընդունում էր ա-
 մուսնու կրօնը և ենթարկւում էր նրա տոնմական իշ-
 խանութեանը: Երբ ընդհարւում էր պատահում տոնմի
 անդամի և մի կողմնակի անձի մէջ, տոնմն օգնում էր
 իր անդամին, պաշտպանում նրան, իսկ հարկաւոր
 գէպքում իր անդամին հասցրած վիրաւորանքի կամ
 մահւան համար վրէժ էր առնում կամ դրանց համար
 համապատասխան տուգանք էր պահանջում:

Քաղաքային
 կազմը

Եթէ ամէն մի տոնմ հնար ունենար բոլորովին առան-
 ձին ապրելու և առանց միւսների կառավարելու, այն
 ժամանակ նա կը լինէր մի փոքրիկ պետութիւն: Բայց
 ասիները չըկարողացան բոլորովին առանձին ապրել
 նրանք շափազանց փոքր ու թոյլ էին և անխուսափե-
 լի կերպով պէտք է ենթարկւէին օտարների բռնու-
 թեան և սարկացման. դրա համար ամեն տեղ առան-
 ձին տոնները միանում են իրար հետ քաղաքների մէջ,
 կազմում քաղաքային համայնքներ: Այդպիսի միու-

թեան առաջին դործն է ընդհանուր գործի կազմութիւնը: Բայց միութիւնը կազմելուն պէս չէր կարող այլևս սահմանափակելով թոյլատրել իր մէջ մտած տոհմերի վէճերն ու կռիւները: Տոհմական դասաբաններին իբր լրացուցիչ՝ հանդէս եկ գալիս քաղաքային դասաբանները, որոնք աշխատում են հարթեցնել միեւնոյն քաղաքի զանազան տոհմերի անդամները մէջ ծագած վէճերը: Այսպիսով տոհմական իշխանութիւնների վրայ կազմում է կարծես մի երկրորդ յարկ— դաշնակցական քաղաքային կառավարութիւնը: Թէև խիստ շատ էին Յունաստանում ինքնուրոյն քաղաքները, բայց և այնպէս այդ ձևի կառավարութիւնը նրանց մէջ սկզբում ամեն տեղ միատեսակ կազմուեց: Մի քանի տոհմերի աւագները (հերոնտներ) կազմում էին խորհուրդ, որը խորհում և վճռում էր բոլոր ընդհանուր գործերը և դատ էր անում այն դէպքում, երբ զանազան տոհմերի պատկանող անդամների մէջ վէճ էր ծագում: Պատերազմում առաջնորդ լինելու համար առաջ էր անցնում զլիւսուոր աւագը— քազաուրը (վասիլէոս): Նա մի տեսակ հայր էր համարում ամբողջ քաղաքի և դրա համար էլ՝ զոհ էր մատուցանում և կատարում էր քաղաքի համայնքի աստուածների պաշտամունքը: Ամենակարևոր դէպքերում նրա խորհում էին զէնք կրելու ընդունակ բոլոր տղամարդիկների ժողովը: Նրան հաղորդում էին ընդունած վճիռները և երբեմն ուշադրութեան էին անում նրա տրամադրութիւնը. բայց այդ ժողովում ոչ մի կանոնաւոր խորհրդակցութիւն չէր լինում: Զա՛ս կանուխ առաջացան անհատաւարութիւններ այդ հասարակութիւնների անդամների մէջ: Պատերազմում առնւած զերիները դառնում էին ստրուկներ— մի իր կամ մի գործիք տէրերի ձեռքին: Այն ընտանիքները, որ միանում էին առաջուց արդէն կազ-

մւած տոհմերի միութեան հետ, ընկնում էին անձեռնառու վիճակի մէջ. նրանց անդամները քաղաքային վարչութեան մէջ մասնակցութիւն չէին ունենում: Մինչև անգամ զլիւսուոր տոհմերում առաջ էին անցնում այնպիսի ընտանիքներ, որոնք առաւելապէս վարում էին պաշտամունքները և վարչական իշխանութիւնը: Կրտսեր եղբայրների սերունդն աւելի և աւելի յետ էր մնում երէց եղբայրների սերնդից: Այսպիսով արդէն հին ժամանակներում յունական քաղաքների ազգաբնակութիւնը բաժանուեց ազնւականների (արխսոկրատա) և ժողովրդի (դէմոս), որը պետութեան մէջ քիչ նշանակութիւն ունէր:

Գ Լ Յ Ի Խ ԻՅ

Ս Պ Ա Ր Տ Ա

Դորիացիների հիմնած պետութիւններից ամենա-^{Դորիացիների գինւորական կազմութիւնը} զօրեղը և նշանաւորն էր Սպարտան կամ Լակէդէմոնիան: Որովհետև դորիացիները պէտք է ուժով ճանապարհ բաց անէին իրանց համար արդէն տեղաւորւած ժողովրդների մէջ, դրա համար նրանք իւրացրին գինւորական սովորութիւններ և կարգեր: Մինչև անգամ խաղաղ ժամանակներում նրանց քաղաքներից մի քանիսը բանակներ էին: Տղամարդ ազգաբնակութիւնը, համաձայն վրանների թւի, խմբերի էր բաժանւում, որոնց անդամները միասին էին ճաշում (սիսսիտա), կազմում էին երգեալ ընկերութիւններ (էսոմօթիա) և շարքերի մէջ կանգնում էին առանձին խմբակներով: Սպարտայում պատերազմական վիճակն առանձին խստութիւնով էր գործադրւում, որովհետև Լակոնիան գրաւելուց յետոյ՝ սպարտական դորիա-

ցինքը չըխառնուեցին յաղթեամ արէական սղզարնա-
 կութեան հետ, այլ նրան հպատակութեան մէջ էին
 պահում ուժով: Նրա մի մասն ստրկացեամ էր, միայն
 չէր տրուել առանձին-առանձին սպարտացիներէ տիրա-
 պետութեան, այլ ամբողջ պետութեան: Այդ «նէթոս-
 ները» մշակում էին հողը և տուրքերը վճարում էին
 հացով, որով պահպանում էին սպարտացի ընտա-
 նիքները: Եթէ սպարտական կառավարութիւնը կաս-
 կածում էր, թէ հելոտներէ մէջ անբաւականութիւն
 կամ դաւադրութիւն կայ, ոչնչացնում էր նրանց
 անխնայ կերպով: Ամեն տարի սպարտացի երիտասարդ-
 ներէ խմբեր (կրիպախա) էին ուղարկւում, որոնք պէտք
 է հսկէին հելոտներէ տրամադրութիւններէ վրայ և
 սպանէին կասկածաւորներին: Նւաճեամ արէացիների
 մնացած մասը կազմեց պերիէկներէ դասակարգը: Նը-
 բանք ապրում էին քաղաքային համայնքներով մի քիչ
 ինքնավար ձևով, բայց կարևոր գործերում կախեամ
 էին Սպարտայից. արշաւանքների ժամանակ նրանք օգ-
 նական զօրք էին տալիս և հարկ էին վճարում:

Սպարտայի
 կառավարու-
 թիւնը

Պերիէկները և մանաւանդ հելոտները չէին սի-
 բում իրանց ստրկացնողներին և պատրաստ էին թօ-
 թափելու նրանց լուծը, եթէ չըվախենային սպարտա-
 ցիների պատերազմասիրութիւնից և զօրեղ կաղմակեր-
 պութիւնից: Վերջիններիս բոլոր ջանքը գործ էր դըր-
 ւում այդ յատկութիւնները դարգացնելու վրայ. դրանց
 համար նրանք գոհում էին մնացած բոլոր բաները—
 երկի հարսութիւնը, գիսութիւնների եւ արեւսների
 զարգացումը, առանձին անհասների ազատութիւնն
 ապրելու այնպէս՝ ինչպէս ամեն մէկն ուզում է եւ
 կարող է: Աւանգութեան համեմատ՝ Լիկուրգոս ա-
 նունով մի մարդ, թագաւորներից մէկի խնամակալը, դեյ-
 ֆեան պատգամախօսի օժանդակութիւնով, սահմանեց
 Սպարտայում խիստ օրէնքներ, որոնք մօտ 7 դար դո-

յութիւն ունեցան, մինչև հռոմայեցիների գրաւումը:
 Քաղաքի զուխ կանգնած էին երկու քաղաւորներ
 (թագաւորական իշխանութեան երկու թիւնը առաջա-
 ցաւ նրանից, որ սկզբնական երկու բաժան-բաժան
 համայնքները միացան և այդ ժամանակ պահպանուե-
 ցին երկու թագաւորական տոհմերն էլ): Համաձայն
 հների սովորութեան՝ թագաւորները քաղաքի ներկա-
 յացուցիչներն էին աստուածների առաջ և առաջնորդ-
 ներ պատերազմի ժամանակ. մնացած դէպքերում նը-
 բանք միայն երկու երէց անդամներ էին Փերուսիայի
 — երեսուն աւագների խորհրդի: Սկզբներում այդ խոր-
 հուրդն Սպարտայի ամենանշանաւոր պետական հիմ-
 նարկութիւնն էր: Ժողովրդական ժողովը թէև հա-
 ւաքում էր, բայց մեծ նշանակութիւն չունէր, ինչ-
 պէս որ էր բոլոր յունական պետութիւնների մէջ ա-
 մենահին շրջանում: Մօտաւորապէս VIII դարի կէսեր VIII դ. կեսը
 ընդ երեան եկաւ Էֆորտների քննողական պաւսոնը:
 Նրանք 5 հոգի էին, և ժողովն ընտրում էր նրանց մի
 տարով: Այսպիսով նրանք հանդիսանում էին քաղաքի
 ընտրեամ ներկայացուցիչները՝ հակառակ թագաւոր-
 ների և աւագների (վերջիններս նոյնպէս ընտրում
 էին, բայց մինչև մահ): Էֆորտները կամաց-կամաց
 իրանց ձեռքն առան պետութեան բոլոր գլխաւոր գոր-
 ծերը: Նրանք էին քննութիւն անում սօճադործութիւն-
 ների մասին, վճռում էին քաղաքացիների մէջ եղած
 վէճերը, հսկում էին բոլոր պաշտօնատար և մասնա-
 ւոր անհատների բարոյականութեան վրայ, նոյն իսկ
 իրաւունք ունէին դադարեցնելու թագաւորների իշ-
 խանութիւնը և նրանց դատի ենթարկելու: Այսպիսով
 թէև Սպարտան չըվերացրեց թագաւորական իշխա-
 նութիւնը, բայց իրապէս նա դարձաւ հասարակապե-
 տութիւն: Նա մի օլիգարխիական հասարակապե-
 տութիւն էր, այսինքն մի խմբակի սիրապետութիւն, ո-

բովնեաւ ժողովրդական ժողովն ինքնուրոյն նշանակու-
թիւն չունէր և իշխանութիւնը միշտ մնում էր մի
փոքրիկ խումբ մարդկանց ձեռքին: Բայց քաղաքա-
ցիական յարաբերութիւններում բոլոր սպարսացիները
հաւասար էին, չըկար ոչ մի դասակարգային բաժա-
նում:

Կեանքի ե-
զանակը

Իրանց կեանքի եղանակով սպարտացիները խիստ
կերպով տարբերում էին միւս պետութիւններից:
Սպարտայում ոչ ոք իրան չէր պատկանում, բոլորը
պատկանում էին պետութեանը, որը տանում էր քա-
ղաքացիներին դէպի մի նպատակ—զինւորական կա-
տարելութիւն: Հազիւ մարդ ծնւում էր, տանում
էին նրան աւագներին ցոյց տալու, և միայն առողջ
երեխաներին էին թոյլ տալիս ապրելու. թոյլերին ա-
նողորմ կերպով դէն էին շարտում: Տղային 7 տարե-
կան հասակից խլում էին ընտանիքից և մինչև 18
տարեկանը դաստիարակում էին հասակակիցների հետ
միասին պետական գիմնազիաներում: Մանուկ սպար-
տացիները սովորում էին մարմնամարզութիւն, պա-
տերազմական կարգ և կուրի վարժութիւններ, սրնզի վրայ
ածել և երգ: Սպարտացիները յատկապէս աշխատում
էին զարգացնել կամքի ոյժը և սովորութիւնը: Տը-
ղաները բոլոր եղանակներին թեթև թիկնոցով, բոկոսն
և բաց գլխով էին ման դալիս. նրանց պահում էին
միշտ կէս-կուշտ: Յաւից բղաւը կամ լաց լինելը
խայտառակութիւն էր համարւում, և երիտասարդ բա-
ղարտացիներն առանց անքալու տանում էին ոտզմա-
կան վարժութիւնների ժամանակ ստացած հարւած-
ներն ու վէրքերը և այն գանակոծութիւնները, որոնց
ենթարկում էին նրանց Արտեմիսի սեղանի առաջ:
Կանայք, տղամարդկանց նման, մարմնամարզութիւն
էին սովորում: Հասակաւորներ մինչեւ գերեզման
մնում էին պետութեան խիստ հսկողութեան տակ:

Ընդհանուր ճաշերը խանգարում էին ուտելիքի շոյ-
լութեան զարգացումը. որպէս զի անական զարգա-
բանքներից հեռացնեն գեղասիրութիւնը՝ շինութեան
ժամանակ արգելւած էր բանեցնել որ և է գործիք,
բացի սղոցից և կացնից: Կահ-կարասիքի բարելաւումն
արգելեց նրանով, որ սպարտական կառավարու-
թիւնն անհնար դարձրեց քիչ ու շատ նշանաւոր ա-
ւետուրը. նա ոսկուց և արծաթից փող չէր կտրում,
այլ պահպանում էր երկաթէ և բրոնզէ հին, կոպիտ
դրամը: Օտարներին, առանց ծայրայեղ կարևորութեան՝
չէին թողնում Լակոնիա, իսկ սպարտացիներին չէին
թողնում արտասահման: Հողատիրութիւնը նոյնպէս
սահմանափակւած էր. սպարտացիները խիստ կերպով
պահպանում էին հին օրէնքը, որի համաձայն հողը
պատկանում էր ոչ թէ մասնաւոր մարդու, այլ ամ-
բողջ ընտանիքին և խիստ կերպով որոշւած էր հողի
այն քանակութիւնը կամ հողաբաժինը, որը չէ կարե-
լի բաժան-բաժան անել, ծախել կամ կտակել: Այսպիսի
կազմութեան շնորհով սպարտացիներն՝ իսկապէս՝ շատ
բաներում դարձան իրար սաստիկ նման և շատ բանե-
րում էլ միւս յոյներից տարբերեցին: Նրանց մէջ հազա-
գիւտ էին սաղանդաւոր մարդիկ. դրա փոխարէն բո-
լորն էլ աչքի էին ընկնում իրանց առողջ խելով եւ
երկաթէ կամով: Ամբողջ Յունաստանում յայտնի էր
նրանց արտայայտութեան ճիշտ և կարճ ձևը (Լակո-
նական ոճ): Աւելորդ է ասել, որ նրանք դառնում էին
օրինակելի կուռոյներ: Բացի մարմնական (ատլետա-
կան) նախապատրաստութիւնից և կարգապահութիւ-
նից, նշանաւոր էր և նրանց մեքիմ ընկերակցութիւնը.
Հոմոսոթիայի անդամների համար, որոնք ամբողջ կեան-
քերը միասին էին անցկացնում, պատերազմի դաշտում
անհնար էր իրարից բաժանուել և փախչել:

Տիրապետութիւններ VIII դարի վերջը VII-ի կէսը

Բայց հեշտութիւնով զլուխ չեկան սպարապետները պատերազմական յաջողութիւնները: Երկու անգամ նրանք յամառ պատերազմ մղեցին մեսսենացիներին հետ— VIII դարի վերջում և VII-ի կէսերում: Բանը մեսսենական պետութեան հասարակ հպատակեցման մէջ չէր, այլ նրանց հողերը խլելու և նրանց անձնականապէս կախման մէջ գնելու: Չունենալով առևտուր և ծովագնացութիւն՝ սպարապետները համարեան գաղթականութիւններ չունէին ¹⁾: Նրանք պէտք է նւաճումներ սրոնէին հէնց նրա համար, որ պէտք էր որևէ կերպով տեղաւորել ազգաբնակչութեան աւելորդ մասը: Մեսսենայի զբաւումն ստիպեց նրա բնակիչների մեծ մասին փախչել, իսկ մնացածներին՝ հելոտ դառնալ: Փոքր առ փոքր Սպարտայի հետ միացան, իբր գաղնակիցներ՝ Պելոպոնէսի պետութիւնների մեծ մասը մի քանի պետութիւններ էլ պելոպոնէսից դուրս: Առաջին հայեացքից՝ գաղնակցութեան պայմանները չափազանց ձեռնտու էին, ընդհանուր գործերը վճուում էին մի խորհրդում, որի մէջ Սպարտան ունէր միայն մի ձայն և նախագահութիւնը. նրան էր արւած նոյնպէս և պատերազմական ձեռնարկութիւնների առաջնորդութիւնը: Իրապէս՝ Սպարտայի ազգեցութիւնն անհամեմատ աւելի մեծ էր, ամեն մի դաւնակից քաղաքում նա պաշտպանում էր մի յայտնի կուսակցութիւն — «Սպարտայի բարեկամների կուսակցութիւնը» (սովորաբար աւագներից՝ օլիգարխները) և նրա օգնութիւնով առաջ էր քշում իր ծրագիրները: Եթէ «Սպարտայի բարեկամները» պարտութիւն էին կրում իրանց քաղաքում, այն ժամանակ Սպարտան մէջ էր խտնուում զէնքով և երբեմն գաղնակից հա-

¹⁾ Սպարտացիների միակ գաղթականութիւնը Տարէնտոնն էր, որ հիմնել էին VIII դարի վերջում:

մայնքն էր ուղարկում մի «հարմատ» (գործ շինող), որը սարքում էր գործերն իր բարեհայեցողութեան համեմատ: Պելոպոնէսեան դաւնակցութեան շնորհով VI դարում Սպարտան դարձաւ յունական պետութիւններից ամենազօրեղը:

Գ Լ Ա Ե Կ IV.

Ա Թ Է Ն Ք.

Յոնիական առաջնակարգ պետութիւնն Աթէնքն ^{եւ պատրիսների տիրութիւնը} էր: Ատտիկայի բնակիչները պարծենում էին նրանով, որ նրանց նահանգը երբէք չը նւաճւեց—գորիական գաղթականութիւնը կանգ առաւ նրա սահմանի մօտ: Ատտիկայի մի քանի փոքրիկ համայնքները կազմեցին մի ընդհանուր կառավարութիւն. նրանց բնակիչների մի մասը հաւարւեց մի քաղաքում՝ Աթէնքում: Փոքր համայնքների այդ տեսակ միացումը և մի մեծ համայնք կազմելու գործողութիւնը շատ անգամ է պատահում յունական պատմութեան մէջ և կոչւում է սիևոյկիզմ (միացանք բնակել): Կառավարութիւնը գտնուում էր թագաւորի և արևոպագոսի ձեռքում, որ կազմւած էր զլիսաւոր սոսմերի աւագներից: Ինչպէս Սպարտայում թագաւորները գարձան գերուսիի երէց անդամներն, այդպէս էլ Աթէնքում չոչնչացաւ թագաւորական իշխանութիւնը, այլ աստիճանաբար ենթարկւեց արէոպագոսին:

Սկզբում պատերազմի ժամանակ թագաւորին իբր օգնական սկսեցին ընտրել մի զօրավար—պոլիսարխոս. յետոյ դատական գործերի մի մասը աւին արէոպագոսի նշանակած արքունիքին. յետոյ էլ՝ կրկին դատավարութեան համար, միացրին 6 քսուոքսիներ: Վերջացաւ նրանով, որ թագաւորին մնաց միայն համայնքի կրօնական ներկայացուցչութիւնը և մարդասպանութեան գործերի քննութիւնը. ժառանգական առաջնորդից նա դարձաւ ընտրովի պաշտօնատար մի անձ: Մի թագաւորի փոխարէն նշանակւեցին 9 ար-

քոնաներ կամ առաջնորդներ: Առաջինը (Էպոսիմոս), որի անունով նշանակուած էին ատախքեան տարին, գլխաւոր դատաւոր էր և, ի միջի այլոց, վճուած էր ժառանգութեան վերաբերուող գործերը: Արքոնաներն ընտրուած էին մի տարով. ծառայութիւնը լրացրած արքոնտին թոյլ էր տրուած արէտպագոս մտնել: Անգղալի կերպով Ատախկան միապետութիւնից դարձաւ հասարակապետութիւն, բայց ժողովրդի մեծամասնութեան— դէմոսի համար այդ փոփոխութիւնից օգուտ չեղաւ: Իշխանութիւնն ամբողջապէս անցաւ ազնւական հարուս ընտանիքների կամ եւպատրիզների (ազնւագարմ) ձեռքը, որոք իրանց անդամներով զբաւել էին արեւոպագոսը եւ արեւոսութիւնը: Իբր Լեբացումն այս ամենի, մանր սեփականատէրերն ընկան եւպատրիզներից փոխ վեցրած պատրիզների տակ: Եւպատրիզներն իրանց սեփականացրին ամենալաւ հողերը և տիրապետում էին որոշ քանակութեամբ գրամական պահեստների կամ գրամագլուխների: Հնձի վատութեան, կենդանիների ջարդի, սնանկացնող պատերազմի դէպքերում խեղճերն ստիպւած էին նրանցից փոխ վերցնել ահագին տոկոսներով. պարտքերը վճարուած էին դժւարութիւնով, մանր հողատէրերի մեծ մասն ստիպւած էր մշակել իր հողաքաթինը պարտատէրերի օգտին, պահելով հնձի միայն մի վեցերորդ մասն իր սեփական ընտանիքը կերակրելու համար: Այն պարտապաններին, որոնք հող չունէին, ճորտ էին դարձնում և նոյն իսկ ծախում էին իբր ստրուկ:

Աթէնքի դէմոսի անտանելի գրութիւնը մշտական ալէկոծութիւն էր առաջացնում պետութեան մէջ: Դէմոսն աշխատում էր կառավարութեան մէջ մասնակցութիւն ունենալ և պարտքերը թեթեւացնել: 621 թւին Եւպատրիզները վճռեցին մի քանի զիջումներ անել. նրանք յանձնեցին թէսմոթէթ Դրակոնին կազ-

621

մել գրաւոր օրէնքներ այն անորոշ սովորութիւնների փոխարէն, որոնցով միևնչեւ այն ժամանակ առաջնորդում էին եւպատրիզ արեւոսները: Դրակոնի գրածների մի մասը պահեց իր նշանակութիւնը և ապագայում, օրինակ՝ նրա օրէնքները մարդասպանութեան մասին: Բայց Դրակոնը չըփոխեց պարտքային դատան օրէնսդրութիւնը: Դրա համար էլ ժողովուրդն անբաւական մնաց նրա գործունէութիւնից, և զրգուով հասաւ այնպիսի չափերի, որ վերջապէս ստիպւած եղան փոխել հին կարգը: Անհրաժեշտ բարենորոգութիւր կատարւեցաւ 594 թւին Սոլոնի ձեռքով:

594

Հասարակ ժողովուրդն այնքան էր խճճւել պարտքերի մէջ, որ Սոլոնն ստիպւած էր զիմել ծայրայեղ միջոցի. նա ոչևիացրեց գոյութիւն ունեցող բոլոր պատրիզը եւ արգելեց այնուհետեւ պատրիզների անձնական նորստութիւնը: Նա փոփոխեց կառավարութեան կազմն էլ: Արէտպագոսի հետ միասին նա հաստատեց 400 հոգուց կազմւած մի խորհուրդ, որը պէտք է հետևէր պաշտօնեաների գործողութիւններին և օգնէր նրանց իր ցուցմունքներով: Խորհրդի անգամներին ընտրում էր ժողովուրդը. նրան էր յանձնւած նոյնպէս և արքոնաների թեկնածուների ընտրութիւնը: Այն պաշտօնատար անձերը, որոնք վերջացնում էին իրանց ծառայութեան ժամանակը, հաշիւները ներկայացնում էին հասարակական ժողովին. նա էլ դատում և ընդունում էր ամենախոշոր վճիռները և օրէնքներ էր դնում: Պաշտօնեաների վրայ եղած բողոքները քննելու համար ժողովրդի միջից ընտրւած մարդիկներից կազմւած մի երդւեալների դատարան (գելլէա) հիմնւեց: Պետութեան առանձին քաղաքացիների մասնաւոր կեանքի ընդհանուր հսկողութիւնը մնաց արէտպագոսին, որն իր բարենայեցողութեան համաձայն կարող էր պատժել ամեն մի մարդու վատ

Սոլոնի բարենորոգութիւնը ✓

վարքի համար և իրաւունք ունէր մինչև անգամ հասարակական ժողովի վճիռները փոխել, եթէ նրանք իրան թւում էին հակառակ պետութեան հիմնական օրէնքներին:

Բացի զբանից Սոյունը հիմնեց, այսպէս կոչւած, փոխկրօսիան. ամեն մարդու տւած էին պետութեան մէջ իր պարտականութիւններին համապատասխան իրաւունքներ. ով շատ ծառայութիւն էր մատուցանում, նա շատ էլ ազդեցութիւն էր ձեռք բերում: Իրաւունքների և պարտականութիւնների բաշխման համար բոլոր քաղաքացիները բաժանւած էին 4 դասակարգերի ¹⁾: Ամենացած — չորրորդ դասակարգի (թեթեր) մէջ էին հաշոււմ այն քաղաքացիները, որոնք իրանց հողերից 200 և աւելի պակաս մեղիւմն ²⁾ դարի էին ստանում տարեկան: Նրանք զօրքի մէջ ծառայում էին թեթև կերպով գինւած, այսինքն պատերազմի էին դուրս գալիս վահանով, աղեղով և նետերով, կամ նաւերի վրայ թիավար էին լինում: Նրանց մասնակցութիւնը կառավարութեան գործերում սահմանափակւում էր նրանով, որ նրանց թոյլ էին տալիս մասնակցելու հասարակական ժողովին և գելիային: Եւրորդ դասակարգի անդամները (գէվգիւններ) ունէին 200—300 մեղիմն տարեկան եկամուտ. ծառայում էին ծանրագէն հետեակ զօրքի մէջ իբր հուպիսներ — պատերազմի էին դուրս գալիս կրծքի ու սրունքների վահաններով, սաղաւարտով, ձեռքի վահանով և տէգով: Նրանք կարող էին ընտրւել 400-ի խորհրդի անդամ: Եւկրորդ դասակարգն (ասպետները) ստանում էր

¹⁾ Դասակարգերը զոյութիւն ունէին և զբանից առաջ, բայց Սոյունը բաժանման իբր հիմք դրեց կարողութեան ճիշտ գնահատութիւնը և զրա համեմատ էլ բաշխեց քաղաքացիների իրաւունքը:

²⁾ Մեղիմնը մի քիչ պակաս է կէս չեափերիկից:

300—500 մեղիմն եկամուտ և ծառայում էր հեծելազօրի մէջ: Նրանք պաշտօններ վարելու իրաւունք ունէին: Առաջին դասակարգի մարդիկ (պենտակոսիմեղիմներ) ունէին 500 և աւելի մեղիմն եկամուտ: Բացի պատերազմական ծախքերից՝ նրանք անում էին և ուրիշ զանազան ծախքեր հասարակական կարիքների համար, զինում էին՝ օրինակ՝ նաւեր, մասնակցում էին տօներ սարքելու ծախքերին և այլն: Նրանք առանձին յարգանք էին վայելում պետութեան մէջ և մեծ մասով վարում էին գլխաւոր պաշտօնները:

Սոյունի բարենորոգութիւնը զցեց ևւպատրիդների նշանակութիւնը, բայց չըբաւականացրեց ժողովրդին, որովհետև գլխաւոր ազդեցութիւնը կրկին տրւած էր հարուստներին: Մէկ էլ որ՝ թէև պարտքերի մասին եղած օրէնքներն զգալի չափով մեղմացրել էին և պարտքերն էլ միաժամանակ ոչնչացւել, բայց իրանց լիակատար ոյժը պահպանել էին այն պատճառները, որոնք ծնունդ էին տալիս պարսերին — usացւածքի անհաւասար բաշխումը եւ էժան վարկի բացակայութիւնը, այսինքն՝ դժւար ժամանակը հնար չըկար շափաւոր տոկոսով փոխ առնել: Գրա համար էլ այն շարժումը, որ արագացրեց Սոյունի բարենորոգութիւնը, չըդադարեց նրանից յետոյ էլ: Քաղաքի կուսակցութիւնների խռովութիւններից օգուեց ամենանշանաւոր արթնացմանը — Պիսիտորատը: Սա մի ընդունակ և փառասէր մարդ էր, որի համար քիչ էր ուրիշ շատ քաղաքացիների հետ հաւասարապէս ունեցած իր նշանակութիւնը: Նա ձգտում էր մենակ իշխելու և հասկացաւ, որ կարող է իշխանութեան համնել, եթէ կարողանայ իր կողմը գրաւել ստորին դասակարգերը և հանել նրանց դժւար դրութիւնից: Նա հեռացաւ իր ազնւական ընկերներից և միացաւ գէմտսին: Եւստով նա ձեռք բերեց ժողովրդի

540

սէրը և, յարմար ըստէ գտնելով՝ տիրեց Ակրոպոլիսին ¹⁾: Երկու անգամ արտաքսեցին նրան Աթէնքից և երկու անգամն էլ նա վերադարձաւ: Երկրորդ անգամ յաջողեց նրան ամուր կերպով հաստատել իր իշխանութիւնը— բուսապետութիւն (սիրանիա) Աթէնքում (540 թւին): ✓

Պիսիստրատը բռնապետ չէր այդ բառի ներկայ մտքով՝ այսինքն մի գաժան ճնշող: Ըշմարիտ է, նրա թշնամիներից շատերը փախան քաղաքից, քնացած ագնւականների ներկայացուցիչներից նա խլեց երեսաններին իբր պատանդ, բայց՝ այսպիսով ապահովելով իր անվտանգութիւնը, նա չբղիժեց սպանութիւնների և գաժանութիւնների և թողեց նոյն իսկ Սուլոնի կարգադրութիւններն իրանց ուժի մէջ: Որովհետև գլխաւոր պաշտօնները արւում էին նրա ազգականներին և կուսակիցներին, իսկ նրա հակաակորդներն աքսորւած կամ ուժաթափ էին արւած, գուրս էր գալիս, որ իրապէս կառավարում էր միայն Պիսիստրատը: Նա իրան շրջապատեց թրակիացի վարձկան թիկնապահներով, բայց և այնպէս նրա նշանակութիւնը հիմնում էր նախ և առաջ ժողովրդի համակրութեան վրայ, որը հրաժարեց կառավարութեան մէջ մասնակցելուց, որպէս զի բարեխաւ իր նիւթական դուքիւնը: Պիսիստրատի առաջին հոգսը եղաւ ժողովրդի դրութեան հիմնական բարելաւման համակը. նրա համար նա բաց արեց էժան վարկ կարիք ունեցող հողագործների համար և Աթէնքում արած իր մի ամբողջ շարք շինութիւններով հազարաւոր աղքատների աշխատանք աւելց: Նրա օրով Աթէնքն առաջին անգամ հանդէս եկաւ իբր նշանաւոր ծովային պետութիւն. նա յարարեցութիւն սկսեց Եգէական ծովի կղզիների հետ և ջանում

1) Աթէնքի բերդը:

էր հաստատել Տրովագայում: Վերջապէս Պիսիստրատը չէր մոռանում և հոգեկան շահերը. նա դէպի Աթէնք գրաւեց իր ժամանակի մի քանի երեկի բանաստեղծներին և հոգ էր տանում, որ հաւաքւեն և ճըշտօրէն արձանագրւեն Հոմերոսի դիւցազներգութիւնները: Մի խօսքով՝ նա ամեն կողմից հանդիսացաւ իբր մի խոշոր, բազմակողմանի և կայուն պետական գործիչ: Նրա տիրապետութեան օրից սկսում է Աթէնքի ծաղկումը:

Բայց նրա մահից յետոյ (527-ին) Աթէնացիները ^{Պիսիստրատի սրդիները 527 թ.} ծախօրացան եւ բուսապետութեան նակառակ կողմի հետ: Պիսիստրատի մեծ որդին՝ նոյնպէս գործունեայ և եռանդուն կառավարիչ էր, բայց նրա իշխանութիւնը, բազմաթիւ պատճառներով, ծանր եղաւ ամենացինների համար. առաջին՝ նրանք ձանձրացան վճարել այն հարկը, որ դրել էր նրանց վրայ գեո Պիսիստրատը իր թանգ նստող վարչութեան ծախքերը ծածկելու համար. երկրորդ՝ նոր աճած քաղաքացիների սերունդն այլ ևս չէր յիշում կուսակցութիւնների անհանգիստ կռիւնները և հարուստների ճրնշումները և անբաւական կերպով էր նայում պիսիստրատեանների վրայ, որոնք հասարակ քաղաքացուց դարձան քաղաքի տէրեր և հեռացնում էին միւս բուլրին քաղաքական գործերի մասնակցութիւնից: Պիսիստրատեաններն իրանք էլ սկսեցին մոռանալ իրանց դրութեան խախուտութիւնը և հօր զգուշութեան փոխարէն՝ ցոյց էին տալիս հպարտութիւն, թոյլ էին տալիս իրանց բռնութիւն գործ գնել առանձին քաղաքացիների վրայ: Հիպպիասի եղբայր Հիպարքոսի հասցրած վերաւորանքը մի ագնւական ամէնացու քրոջը՝ դաւադրութիւն առաջացրեց. Հիպարքոսին սպանեցին, բայց Հիպպիասը զսպեց դաւադիրներին և գաժան կերպով վրէժ հանեց նրանցից: Տանջանքներ ու սպանու-

թիւններ սկսեցին: Ժողովրդի գէպի բռնապետն ունեցած նախկին հզատակութեան տեղը բռնեցին երկիւզն ու ատելութիւնը: Այդ տրամադրութիւնից օգտուեցին ամէնացի արտորականները, որոնք հաւաքեցին Ատտիկայի սահմանի վրայ և միայն յարմար առթի էին սպասում, որ հայրենիք վերագտնային և տապալէին ստրկացնողին: Առանձին եռանդով զբաղում էր ամէնացիներին բռնապետի գէմ Ալիմէնիզների ազնական տոհմը: Նրանց յաջողեց իրանց կողմը գրաւել Դելֆիսի պատգամախօսին և նրա օգնութիւնով էլ սպարտացիներին: Բայց և այնպէս Հիպպիասը գեռ երկար ժամանակ դիմադրում էր թշնամիներին: Վերջապէս՝ ինքնասիրութիւնները վերաւորւած՝ ըսպարտացիներն ուղարկեցին նրա գէմ Կլէոմէնէս թագաւորին, որին յաջողեց գերել բռնապետի որդիներին և գրանով ստիպել նրան յանձնել Աթէնքը:

Հիպպիասը փախաւ Պարսից թագաւորի մօտ, և նրա թշնամիները հնար ունեցան վերակազմելու Աթէնքը համաձայն իրանց բարեհայեցութեան: Սկզբում՝ սպարտական զօրքի ազդեցութեան տակ՝ գերակշռութիւն ստացան ազնականները. նրանք մտածեցին վերադառնալ ոչ միայն Պիսիսրազից առաջ եղած գործերի դուրեանք, այլ և Սոլոնից էլ առաջ սիրող կարգերին: Ի հարկէ Աթէնքի ժողովուրդը չէր կարող հաշտուել այդպիսի անմիտ ձգտումների հետ. ապստամբութիւն ծագեց Ալիմէնեան Կլիսթենէսի առաջնորդութիւնով, զուրս արին օլիգարխներին և սպարտացիներին, և Կլիսթենէսը մտցրեց իր բարենորոգութիւնները (506), որոնք գարձան Աթէնքի հետևեալ պետական կեանքի հիմքը:

Իրակոնի և Սոլոնի օրէնքները վերաբերում էին միայն քաղաքային համայնքին, այսինքն Աթէնքի հասարակութեան կարծես միայն երկրորդ՝ բարձր յար-

Պիսիսթենէսի բարենորոգութիւնները:

506

կին: Ներքին յարկում, տոհմերի մէջ, որոնցից կազմւած էր քաղաքը, շարունակում էին կառավարել եւ պատրիզները: Ռայէսպի վերջնականապէս փերկ ազնականների ազդեցութիւնը, Կլիսթենէսը ժողովուրդը դասաւորեց նոր բաժանումներով եւ այդ բաժանմաններէ մէջ խլեց եւ պատրիզների իշխանութիւնը:

Առաջ քաղաքացիները բաժանուած էին 4 ֆիլաների, ամեն մի ֆիլան 3 ֆրասիայի, իսկ ամեն մի ֆրատրիան որոշ թւով տոհմերի: Բոլոր երկրորդական գործերը, որ չէին հասնում քաղաքային իշխանութիւններին՝ վճարուած էին եւ պատրիզների ձեռքով, որոնք վարում էին բոլոր գործերը տոհմերի, ֆրատրիաների և ֆիլաների մէջ: Կլիսթենէսը բոլորովին չոչնչացրեց այդ բաժանմունքն, այլ պահեց նրանց նշանակութիւնը կրօնական արարողութեան գործում և մի քանի ընտանեկան ընաւորութիւն ունեցող խնդիրներում, օրինակ՝ նորածինների ընդունելութիւնն ընտանեկան ցուցակի մէջ: Քաղաքական տեսակէտից, այսինքն դատարանի, զինուորական կազմի, պաշտօնատար անձերի ընտրութեան համար և այլն՝ նա բաժանեց ժողովուրդը 10 նոր ֆիլանների և ամեն մի ֆիլան էլ կազմակերպեց տեղական շրջաններից — դեմերից: Դէմերի մէջ տոհմական ազնւականութիւնը ոչինչ նշանակութիւն չունէր — հաւաքուած էին ժողովի ոչ թէ հետու կամ մօտ ազգականներն, այլ պատահական զբաղիները, որ պատկանում էին զանազան տոհմերի: Կլիսթենէսի դորձադրած երկրորդ միջոցն էր՝ հաշուել իբր քաղաքացի բաւական մեծ թւով մերթէ՛ կոչւածներին, այսինքն Աթէնքում իբր օտարնրկրացի ապրող մարդկանց: Նրանք չէին պատկանում քաղաքային համայնքին, զրկւած էին նրա դործերի մէջ որ և է մասնակցութիւնից և ենթարկուած էին զանազան ճշմունքների դատավարութեան և հարկերի առթով: Մեթէքների ընդունելով քաղաքացիների թւի աճին՝ ուժեղացրեց դեմոկրատական կամ ժողովրդական կուսակցութիւնը, որովհետև նոր ընդունւած քաղաքացիները ոչ մի յարաբերութիւն չունէին ատտիկեան տոհմային կարգերի հետ և չէին կարող ենթարկուել ազնւական ընտանիքների ազդեցութեանը:

Պետական բոլոր հաստատութիւնները փափոխութիւնների ենթարկեցին համաձայն 10 նոր ֆիլաների կազմու-

քեան: 400-ի խորհրդի փոխարէն երևաց 500-ի խորհուրդը՝ 50-ական ամեն մի ֆիլայից: Նրա պարտականութիւնն էր առաջւայ նման օգնել պաշտօնեաներին կառավարելու գործում, նայնպէս և նախապատրաստել հասարակական ժողովի վճիռները՝ կազմելով օրէնքների ծրարագիրներ: Ամբողջ մի շարք պաշտօններ եթէ ոչ նոր ստեղծւեցին Կլիսթենէսից, դոնէ ընկան տասն անգամների ձեռքը, համապատասխան 10 ֆիլաներին: Ամէնանշանաւորն էր զօրապետի պաշտօնը (usrusl. q): Նրանցից ամեն մէկն առաջնորդում էր մի ֆիլայի զինւորներին: Սարաւեզներին ընտրում էին ձայնաու-թիւնով (ձեռք բարձրացնելով) մի տարւայ համար:

Վերջապէս Կլիսթենէսը հաստատեց աւսրակիզմը: Նա առաջարկում էր հասարակական ժողովին արտօրել պետութիւնից այն մարդկանց, որոնք կասկածելի էին երևում՝ գաղտնի քէշարկութիւնով, առանց օրէկ կանոնաւոր մեղադրութեան կամ դատի: Այլ միջոցը հնարւած էր նրա համար, որ հետագնէին քաղաքական խռովութիւններ սերմանողներին: Ատտիկայում՝ դառն փորձից խրատւած, վախենում էին կուտակցութիւնների դաւերից, մանաւանդ բռնապետների փորձերից՝ իրանց իշխանութեանը վերադառնալու: Ընդհանրապէս Կլիսթենէսի բարեփոխումները դարձեց Աքէնը դեմոկրատիական սիւսպետութիւն, այսինքն իշխանութիւնը յանձնեց ժողովրդին: Նա մի քիչ ընդարձակեց հասարակական ժողովի իրաւունքները, իսկ, որ զլիսաւորն է՝ վերջնականապէս կտորեց եւ պատրիզների նշանակութիւնը:

Շուտով պէտք եղաւ ղէնքով պաշտպանել նոր կարգը. իրանց զօրքերի վճարելուց փրաւորւած՝ սպարաացիները Աթէնքի վրայ բաւական մեծ զօրք ուղարկեցին, որի հետ միացան Բէոպոլիացիները և եւրէական քաղաքները: Թւում էր, թէ դիմադրելու հնար չըկար: Բայց գաշնակիցների բանակի մէջ չըկար յաջողութեան գլխաւոր պայմանը—

համաձայնութիւնը: Սպարտական թագաւորները կուած էին իրար հետ. պելոպոնէսեան գաշնակիցները սրտով չէին օգնում Սպարտային Աթէնքի դէմ, և կորնթացիները տուն գարձան առանց կուին սպասելու. նրանց ետեւից բաշեցին և ուրիշները և, վերջապէս, սպարտացիներն էլ յետ նահանջեցին: Այն ժամանակ աթէնացիներն ընկան բէոպոլիացիների և եւրէացիների վրայ և կորիզուխ ջարդեցին նրանց: Այդ պատերազմն այն պատճառով շատ օգտակար եղաւ Աթէնքի համար, որ աթէնացիները՝ զրա շնորհով՝ հնար ունեցան ուղարկելու իրանց ազգարնակութեան ամէնաաղքատ մասը եւրէա—իրբ գաղթականներ (կէլրուխա), իսկ դա շատ բանով թեթեացրեց նրանց ներքին վիճակը:

Կուտակցութիւնների խռովութիւնները և վէճերը, որ սեռում էին առնւազը 150 տարի, վերջապէս վերջացան: Աթէնացիները պարժենում էին իրանց նոր կազմակերպութիւնով և զգում էին իրանց մէջ ազատութիւն վայելելու ու նրան պաշտպանելու համար անհրաժեշտ ոյժը:

Պ. Լ. ՈՒ Խ Ե Վ.

ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

ՎՄ Գարի վերջում վերջնականապէս որոշեց ^{երկրորդ - կան պետ - քիւնները:} Յունաստանի երկու զլիսաւոր քաղաքների—Սպարտայի և Աթէնքի կազմակերպութիւնը: Միւս քաղաքներն էլ նոյն տեսակ պատմութիւնով էին շարժուում. ամեն տեղ թագաւորական իշխանութիւնը ոչ այնքան ոչնչացւեց, որքան ենթարկւեց ազնւական տոհմերին. ամեն տեղ կուս սկսեց այդ տոհմերի և դէմոսի մէջ: Ամենաշատ դէպքերում ազնւականութեան պարտութիւնը տեղի ունեցաւ ոչ թէ իշխանութիւնը ժողովրդի ձեռքն անցնելով, այլ բռնապետութեան հաստատւելով, այսինքն կառավարութիւնը մի քաղա-

քացու յանձնելով, որը հոգ էր տանում ժողովրդի կեանքի նիւթական բարելաւութեան վրայ: Բայց բռնապետութիւնը հազիւ էր յարատեւ լինում. քաղաքացիների համար դժուար էր լինում վարժուել իրանց միջից մէկի կամայական իշխանութեանը. բռնապետները պէտք է յենարան որոնէին բռնութեան մէջ. արքայականները և դրացի քաղաքները բորբոքում էին ժողովրդի անբաւականութիւնը և օգնում էին լուծը թօթափելուն: ժողովրդական վարչութեան վերականգման ժամանակ նկատուում էր բաւական մեծ տարբերութիւն. մի քանիսը քեփում էին Ապարսայի նման օլիգարխիական կարգերի կողմը, միւսներն Աթէնի վարչութեան ձեւով՝ դեմոկրատիայի կողմը:

Այն ժամանակ, երբ այդպիսով կազմուում էր պետական կարգը յունական քաղաքներում, կրիպիս (ձգնաժամ) առաջացաւ արևելքում, պարսկական թագաւորութեան քաղաքականութեան մէջ: Դարեհը ձեռնարկեց մի արշաւանք Սեւծովի միւս ափերը, դէպի Սկիւթացիների երկիրը, որպէսզի ստիպէ այդ թափառականներին այլ եւ չըյարձակել իր տիրապետութիւնների վրայ: Նրա զօրքն անցաւ Թրակիայով և Դանուբով, բայց հարաւային Ռուսաստանի գաշտափայրերում չըհասաւ հաստատուն յաջողութիւնների: Թշնամիներին բռնել չէր կարելի: Նրանք անհանգստացնում էին պարսիկներին, ջարդում էին յետ մնացածներին, դժուարացնում էին պաշար բերելը, բայց մեծ ճակատամարտեր չէին տալիս, այլ փախչում էին անապատ գաշտերը: Ստիպւած եղան գտաարկածեան վերադառնալ: Այս անյաջողութիւնը եղաւ մի պատրւակ, որ փութացրեց վաղուց պատրաստուող դէպքերը: Ասիական յոյները չէին կարողանում ստանարտութիւնով տանել պարսկական լուծը: Նրանք ճնշում էին իրանց վրայ դրւած հարկերից, հեռուոր արշաւանք-

ներին մասնակցելուց, սատրապների կամայականութիւններից, բռնապետների տիրապետութիւնից, որ նրանց վզին էին փաթաթում պարսիկները: Արդէն Դարեհի դէպի Դանուբը նահանջած ժամանակը նրանց միջից ձայներ էին լսոււմ, թէ պէտք է քանդել Դանուբի կամուրջը և դրանով փշայնել պարսկական բանակը հիւսիսային անհայ անապատներում: Արշաւանքի վերջանալուց յետոյ՝ շարժման գլուխ անցաւ Արխաուզորաւ Միլիտացին: Նա կարողացաւ ապստամբութիւն առաջացնել: Բալկանեան յոյներից օգնութիւն ստանալու փորձը միայն այն օղուտն ունեցաւ, որ Աթէնքն և Էրիտրէան (Ներէպուս) ուղարկեցին ամեն մէկը մի քանի նաւ: Սկզբում ապստամբների զօրծերը լաւ էին գնում: Նրանք շարժեցին դէպի Փոքր-Ասիայի ներսերը, զբաւեցին Սարգան և այրեցին: Այս վերջին քայլը մի ահագին սխալ էր. լիւրիացիները, որ չէին սիրում պարսիկներին և կարող էին միանալ յոյների հետ, իրանց մայրաքաղաքի այրումից յետոյ դարձան թշնամիներ: Երբ պարսկական զօրքերը եկան յոյների դէմ՝ վերջիններս ստիպւած էին յետ նահանջել դէպի ծովափը: Եւ այստեղ նրանց գործը բոլորովին փշացաւ այն պահաւումով, որ քաղաքները չլիւարողացան միանամուտ կերպով գործել: Ամեն մէկն ուզում էր միայն իրան պաշտպանել: Վրձուական ճակատամարտում (496 թ.) սամոսցիներն առաջինը թողին (լքան) ընկերներին. նրանց օրինակին հետեւեցին և ուրիշները: Պարսիկները լիակատար յաղթութիւն տարան և մէկը միւսի յետեից զբաւեցին բոլոր ապստամբւած գաղութները:

Բայց Դարեհը չըսանձանափակեց ապստամբներին ^{Դարեհի արշաւանքները:} նուաճելով. նա վճռեց վրէժ հանել արթնացիներից ապստամբներին ցոյց տւած օգնութեան համար և միաժամանակ ընդարձակել իր պետութեան սահման-

496

ները, ենթարկելով իրան Բալկանեան Թերակղզին: Պարսիկներն արդէն այնքան նւաճումներ էին արել, որ այս վերջին ձեռնարկութիւնը չէր կարող սարսփեցնել նրանց: Յունական կազմի թոյլ կողմը՝ բաժան բաժան վիճակը՝ լիակատար կերպով երևաց փոքր ասիական սպարապետութեան ժամանակ, և Դարեհը չէր սպասում մի առանձին զօրեղ դիմադրութեան:

Յոյների առաջին գործողութիւնները կարող էին միայն ամբապնդել նրա յոյսերը: Երբ թագաւորն ուղարկեց պատերազմներ (հերոլդ) Յունաստան «հող և ջուր» պահանջելու, այսինքն երկրի հպատակութիւնը՝ միայն սպարապետները և ակթէնցիները ցոյց տւին դիմադրելու լիակատար պատրաստականութիւն: Երկու քաղաքներում էլ պարսկական պատերազմներն սպանւեցին: Մնացած յոյները մասամբ տատանւում էին, մասամբ էլ ուղղակի հպտակութիւն էին յայտնում: Սկզբում Դարեհը մտածում էր Յունաստանի վրայ դնալ հիւսիսից՝ Թրակիայից: Ստիպւած եղաւ այդ ծրագիրը թողնել, որովհետև պարսկական նաւատորմը խորաւուրեց, իսկ առանց նաւատորմի չէր կարելի առաջ դնալ, որովհետև նրանով էին պաշար տանում: Այդ ժամանակ կազմակերպւեց մի երկրորդ նաւատորմ, և նրա վրայ զօրք դրեց Դատի և Արտափերնէսի առաջնորդութեան տակ (490): Այս արշաւանքը, որին միացաւ Աթէնքի նախկին բռնապետ Հիպպիտար, գնաց ուղղակի Եգէյեան ծովով, յաջող կերպով զբաւեց Եւբէան, այրեց էրիտրէա քաղաքը և նեղուցով շարժեց գէպի Ատտիկա: Պարսկական 100 հազարանոց բանակի մեծ մասը դուրս եկաւ Մարաթոնի դաշար: Աթէնացիները մենակ մնացին պարսիկների դէմ: Սպարապետները դանդաղում էին, չընայելով օգնութեան համնելու սաստիկ խնդիրներին: Աթէնական 10,000 հետևակների հետ

490

միացաւ միայն պլատէպցիների մի հազարեակը: Առաջնորդութիւնը, զօրապետների ընդհանուր համաձայնութիւնով՝ արեց ֆիլաներից մէկի սարատէզոս Միթիադէսին, որը մի ժամանակ բռնապետ էր Թրակիայի Քերսոնէս քաղաքում պարսիկների տիրապետութեան տակ և լաւ գիտէր նրանց առանձնայատկութիւնները: Ճակատամարտի մէջ երևացին ոչ միայն ակթէնացիների քաջութիւնն ու հայրենասիրութիւնը, այլ և յունական դիւնորական կազմի մեծ առաւելութիւնը: Պարսիկները շարժւում էին անկանոն խմբերով. նրանց հետևակ զօրքը զինւած էր աղեղներով և վատ կերպով մատակարարւած սաշտպանողական գործիքներով: Ընդհակառակը՝ յոյներն առաջ էին գնում տիգակիրների խիտ, միաւորւած շարքերով, որոնք սովոր էին գործել մի մարդու պէս: Արևւացիների յաղթութիւնը միաժամանակ ևս սեռ կերպով միաւորւած ֆաղափային հասկայնի յաղթութիւնն էր ասիական ցեղերի պատանակաւն խառինապանց հաւաքածուների դէմ

Անապասելի կերպով վաճառից ազատելը յոյներին չէր խաբում սպառազայի վերաբերութեամբ: Բոլորն էլ հասկանում էին, որ հարկաւոր կըլինի պարսիկների նոր ու սուլի սարսափելի յարձակման հետ գործ ունենալ: Ամենից շատ պատերազմի պատրաստւում էին Աթէնքում, ուր պատրաստութեան ոգին էր հանդիսանում Թեմիստոկլէսը: Նա հռչակեց իր խորամանկութիւններով և թշնամիների թոյլ կողմերից օգտուելու ձիրքով: Բայց և պակաս նշանաւոր չէր նրա մտքերի ինքնորոյնութիւնը. նրա վրայ ազդեցութիւն չունէին տարածւած սավորութիւնները, որոնք ուրիշներին խանդարում են մի նոր բան հնարելու, նա նախատեսում էր ճշմարիտ ճանապարհը, երբ դեռ ոչ ոք չէր կարողանում բնութենել այդ՝ Այոպէս՝

Յոյների պատրաստութիւնը նոր պատերազմի համար:

նոր պատերազմի պատրաստութիւնների ժամանակ նա դուրս եկաւ մեծամասնութեան կարծիքի դէմ: Մեծամասնութիւնը հպարտանում էր Մարաթոնի յաղթութիւնով և բոլոր յոյսը դնում էր հետևակ զօրքի վրայ: Թեմիստոկլէսը հասկանում էր, որ ցամաքի վրայ արեւնացիները պէտք է խուսափեն բացարձակ կուից, որպէսզի թւի շաստիւնից չընկնեն: Ծովի վրայ աւելի լաւ կարելի է դիմադրել նեղուցների մէջ: Եւ նա գործ դրեց իր բոլոր ճիգը, որ ստիպէ աթէնացիներին մի մեծ նաւատորմ շինել:

Նրան յաջողեց այդ անել՝ շնորհիւ արէսպագոսի օգնութեան, որն այդ դժուարին ժամանակներում քաղաքային միւս բոլոր հաստատութիւններից աւելի էր սուաջ անցել: Արէսպագոսը կազմուած էր երբեմն արքանա եղած մարդիկներից և դրա համար էլ կարող էր ծագած հարցերը քննել գործին աւելի տեղեակ, ձեռնհաս կերպով: Քաղաքայիներն այնքան խոճեմ էին, որ պարսկական պատերազմների ընթացքում ենթարկւում էին նրա ղեկավարութեանը:

Բացի իրանց զինւելուց՝ աթէնացիներն ամեն ջանք գործ դրին, որ միւս յոյներից դաշնակիցներ ձարեն: Վտանգն այնքան անուելի էր երևում, որ յունական քաղաքները յետաձգեցին իրանց վէճերը և պայմանաւորւեցին դաշնակցութիւն կապելու մասին: 481 թւին Կորնթոսի պարանոցում համաձայնութիւն կայացաւ սպարտացիների, աթէնացիների և միւս քաղաքներից մեծ մասի միջև: Վճուած էր հաւաքել մի ընդհանուր զօրք, իսկ առաջնորդութիւնը (հեգեմոնիա) տալ ըստ պարտացիներին:

480 թւին երևացին ասիական խոշոր զինւորներ: Առաջին արշաւանքից յետոյ Գարէհը մեռել էր, և պարսիկ զօրքը զալիս էր նրա որդու՝ Քսերքսէսի առաջնորդութիւնով: Բարբարոսներն անց-

Քսերքսէսի արշաւանքը 480 թ.

նում էին Հելլէս-Պոնտոսով. այդտեղ կային անագին պետութեան ամեն ծայրերից հաւաքւած զնդեր. անցնելու ժամանակ հաշւեցին 1,700,000 կուուր: Քսերքսէսը կարծես յաղթանակի համար էր դնում, արքած իր անլուր ուժովը: Այն ինչ ձեռնաբերութիւնը դժուարացաւ նոյն իսկ բանակի բազմաթիւ լինելու պատճառով: Հացով աղքատ յունական նահանգներում ոչինչ չըկար նրանց կերակրելու համար. բանակի համար չափազանց դժուար էր նոյն իսկ սուաջ շարժւելը Հելլադայի վտառ ճանապարհներով, լեռնաշղթաների մէջ ընկած նեղ հովիտներում: Յամենայն դէպս՝ սուաջ գնալ կարելի էր միայն միանամուս գործակցութեամբ ցամաքային զօրքի և նաւատորմի, որ նրա համար պաշար էր բերում. եթէ որևէ բան պատահէր նաւատորմին, ցամաքային զօրքին կը մնար միայն հեռանալ: Այս բոլոր առանձնայատկութիւնները սովերեցրին յոյներին պատերազմի ծրագիրը. պէտք էր օգտուել նեղ-նեղ անցքերով—լեռնային կիրճերով և նեղուցներով, որպէս զի չըթողնեն թշնամուն ամբողջ բանակը գործի դնելու. պէտք էր դժուարացնել նաւատորմի շարժումը: Առաջին նպատակի համար յոյները բռնեցին Թերմոպիլեան կիրճը, որ տանում է Թեսալիայից դէպի միջին Յունաստան: Չընայելով որ այնտեղ գրւած էին աննշան ուժեր, այնուամենայնիւ նըրանք յաջող կերպով դիմադրում էին պարսիկներին, որոնք այդ նեղ անցքում չէին կարող օգտուել իրանց թւի զերակշռութիւնից: Բայց գտնուեց մի դաւաճան, որը ցոյց տուեց պարսկական զօրաբաժնին մի կածան, որով կարելի էր անցնել յոյների թիկունքը:

Յունական զօրքի առաջնորդը՝ սպարտական Լեոնիդաս թագաւորը՝ տեսնելով, որ անցնում են իր թիկունքը, արձակեց զօրքի մեծ մասը և մնաց միայն սպարտացիների և բէսփոթացիների մի մասի հետ:

Նրանք բոլորն էլ ընկան մինչև վերջին մարդը:
 Թերմոպլիէի կրճի առումով թագաւորի գնդերի
 առաջ բացւեց միջին Յունաստանը: Բէոպտիացիներն
 ընդունեցին նրանց հնազանդութիւնով. ստաթիքական
 ազգաբնակիւթիւնը փախաւ: Քսերքսէսը կործանեց
 Աթէնքը և պատրաստուում էր գործելու Կորնթական
 պարանոցի դէմ, որը բռնւած էր յունական գաշնակից
 զօրքով: Պարանոցը կարելի էր պաշտպանել, բայց
 միայն այն դէպքում, երբ պարսկական նաւատորմին
 թոյլ չը տրւէր առաջ խաղալու, որովհետև հակառակ
 դէպքում նա կարող էր միշտ զօրք ափ հանել յոյների
 թիկնակողմում: Այսպիսով՝ ամեն բան կախած էր
 ծովի վրայի գործերի գրութիւնից: Պարսկական նաւա-
 տորմը խիստ կերպով վնասել էր փոթորիկներէից,
 բայց թւով կրկին շնա սնկամ աւելի մեծ էր յունա-
 կանից, և նրանց սիրտը կազմում էին փորձառու ծո-
 վագնաց փիւնիկեցիների նաւերը: Թէև յոյներէ թիւը
 շատ քիչ էր, բայց նրանք տեղի հետ լաւ էին ծա-
 նօթ և կարող էին զիրքից օգտուել վարպետութեամբ:
 Նրանք մի շատ լաւ զիրք ընտրեցին - նեղուցի մէջ,
 փոքրիկ Սալամինա կղզու և ցամաքի միջավայրում. այս-
 տեղ էլ սփացիները չը կարողացան գործադրել իրանց
 բոլոր ուժերը: Բայց և այնպէս յունական առաջնորդ-
 ներն արդէն պատրաստուում էին թողնել այդ զիրքը
 և գնալ դէպի Իսթմը (պարանոցը), ուր, հաւանօրէն՝
 նրանց կը ճգմէին պարսիկները: Միայն Թեմիստոկլէ-
 սը, որ առաջնորդում էր աթէնական զօրաբաժինը,
 հասկացաւ գրութիւնը և համոզում էր յոյներին կուել
 նեղուցում: Երբ իր ստածը չընդունուեց առաջնորդնե-
 րի խորհրդում, նա մարդ ուղարկեց նախագահչոյցնե-
 լու Քսերքսէսին, որ յոյները պատրաստուում են փախ-
 չելու: Քսերքսէսը շուրջից ձեռքից թողնել յունական
 նաւատորմի հետ հաշիւը վերջացնելու յարմար առիթը

և շտապեց կարելու նրա դուրս գալու ճանապարհնե-
 րը: Սկսեց ճակատամարտը, որին թագաւորը նայում
 էր ափից, ինչպէս տօնական մրցութեան: Յոյները
 կուում էին յուսահատական քաջութիւնով. նրանց
 փոքրիկ նաւերն աւելի լաւ էին դասնում ու շարժում
 իրանց լաւ ծանօթ նեղուցի ժայռերի և ծանծա-
 դումների մէջ: Ասիացիներն իրար ճնշում էին իրանց
 շատութիւնով. նրանց նաւատորմում գտնուում էին
 այնպիսի ժողովրդների զօրաբաժիններ, որոնք ոչ մի
 ընդհանուր բան չունէին իրար հետ և նոյն իսկ թըշ-
 նամի էին իրար. դժւար էր ստիպել փոքր-ասիական
 յոյնիրին համերաշխ գործել փիւնիկեցիների հետ:
 Ժողովրդների այս ամբողջ պատահական խումանը
 անհարկե կեպով էր վերաբերում դէպի իր քա-
 զաւորի իշխանաւէր ձեռնարկութիւնը: Այդ պայ-
 մաններում յոյների վարպետութիւնը և ոգևորութիւնը
 լիակատար յաղթանակ տարան, պարսկական նաւա-
 տորմի նշանաւոր մասը ոչնչացաւ: Այդ մի հարւածը
 բաւական էր ստիպելու ասիական ահագին զօրքին
 յետ փախչելու: Քսերքսէսը չը յանդգնեց յար-
 ձակել պարանոցի վրայ, և նա ոչինչ չունէր իր զօր-
 քին կերակրելու համար աւերակ դարձած միջին Յու-
 նաստանում: Նա Ասիա վերադարձաւ, Բէոպտիայում
 թողնելով 300 հազարանոց մի բանակ Մարզոնիոսի
 առաջնորդութեան տակ:

479

479 թւին յոյներն սկսեցին պատերազմական
 գործողութիւնները միանգամից երկու ուղղութիւնով:
 Յամաքային ուժերը (մօտ 100,000 մարդ), որոնց
 առաջնորդում էր սպարտացի Պաւսանիատը, շարժուե-
 ցին Մարզոնիոսի դէմ: Սպարտական թագաւոր Լէոն-
 աիքիդոսը և աթէնացի Քսանտիպոսն էլ նաւատոր-
 մով զնացին ծովով դէպի փոքր-ասիական ափերը, որ-
 պէսպի այնտեղ ոտի կանգնեցնեն յունական գաղութ-

ները: Բէնովտիայում, Պլատէայի մօտ կրկնւեց ընդհանուր գծերով Մարաթոնի ճակատամարտը: Չընայելով ասիական նետաձիգների և հեծելազօրի առաւելութիւններին, սպարտական Փալանգների (գնդերի) միապաղպղ պատերը յաղթեցին. իզուր Մարտոնիոսի ընտրովի քաջերը յարձակոււմ էին նրանց վրայ—սրբանք կուում էին բաժան-բաժան, դրա համար էլ անյաջող: Պարսիկների հետ միասին կուում էին և բէնովտիական ու թեոսարական համայունական գործին դաւաճանող յոյները. նրանց ջարդեցին աթէնացիները: Յունական միւս բանակը ոչ-պակաս մի յաղթութիւն տարաւ Միկալէ հրւանդանի մօտ. փոքրասիական քաղաքներն ու կղզիներն շտապեցին գէն շղթոել պարսիկ ճնշողներին և միանալ հայրենակիցների հետ:

Աթէնական
դաշնակցութիւնը.

Այս ճակատամարտերով վերջացաւ պարսկական պատերազմների առաջին շրջանը: Բայց կռիւը գեոբոլորովին չէր վերջացած: Պէտք էր մաքրել Թրակիան և Արշլպելագոսը պարսկական բերդապահ գրնդերից, ամուր կերպով գրաւել փոքրասիական ափը, փշրել փիւնիկեցիների մեծ ու վտանգաւոր ծովային ուժը: Հանգամանքներն անբարեյաջող կերպով էին դասաւորուում այդ բոլոր հարցերը վճռելու համար:

Արշաւանքի ժամանակ քաղաքների մէջ եղած տարաձայնութիւնները մի բոպէ լռեցին. երբ վտանգն անցաւ, նրանք վերսկսեցին նոր ուժով: Սպարտացիները նախանձում էին արէնացիներին, որոնք ցոյց տւին արսակարգ խելացիութիւն, անձնագոծութիւն եւ եռանդ, այն ինչ իբրև մի աւելորդ ակզամ եւս ապացուցեցին իրանց հետեւակազօրի դիմացիականութիւնը: Բայց և այնպէս դաշնակցութեան մէջ գերիշխանութիւնը (հեգեմոնիան) պատկանում էր Սպարտային, նա արամաղիր չէր նրանից հրաժարւել. թէ և այժմ պէտք էր պատերազմ մղել զըլ-

խաւորապէս ծովի վրայ, ուր սպարտացիները ոչինչ էին: Սպարտացի զօրապետի դրութիւնն անյարմար և անդուրեկան էր այն զօրաբաժնի մէջ, որը կազմւած էր բացառապէս ուրիշ քաղաքների մարդկանցից և նաւերից: Իսկ Պաւսանիատը, որին յանձնւած էր Թրակիական ջրերում գործող նաւատորմն՝ ընդունակ էր միայն աւելացնելու դժւարութիւնները. նա իր մասին խիստ մեծ կարծիք կազմեց Պլատէայի յաղթութիւնից յետոյ. յանդուգն և խիստ կերպով էր վարւում դաշնակիցների հետ և նոյն իսկ զազանի յարաբերութեան մէջ մտաւ պարսից թագաւորի հետ, յուսալով բռնապետ դառնալ յոյների վրայ:

Այս լարւած յարաբերութիւնը վերջացաւ նրանով, որ Քիոսի, Լեսբոսի և ուրիշ կղզիների զօրաբաժինները յայտարարեցին, որ իրանք այլ ևս չեն ուղում հպատակւել Սպարտային և ցանկանում են պատերազմը շարունակել աթէնացիների առաջնորդութեան տակ (478-ին): Այս վարմունքը կարող էր բացարձակ ընդհարում առաջ բերել, բայց սպարտացիներն այդ բանին չէին յանդգնում: Իրանք և իրանց պելոպոնէսեան դաշնակիցները հեռացան հեռեեալ արշաւանքներից և աթէնացիներին թողին գործելու պարսիկների դէմ: Այսպիսով յունական ընդհանուր դաւեակցութիւնից զատեց աւելի նեղ՝ արէնական դաւեակցութիւնը: Նա կազմեց Արիստիդէս աթէնացու ձեռքով, որը վայելում էր ամէնաարդարատէր յոյնի անունը: Բոլոր մասնակցողներն ունէին հաւասար իրաւունքներ և հաւասար ձայն դաշնակցական ժողովում, որի համար տեղ էր որոշւած Դելոս կղզին: Այստեղ էլ պէտք է գտնւէր դաշնակցական դրամարկղը, որը կազմւում էր բոլոր դաշնակիցների անդամավճարներից: Այս կազմակերպութիւնը չափազանց յաջող էր գործում: Յու-

նական արևելքի քաղաքներն ու կղզիները մէկը միւսի ետեւից միանում էին նրա հետ, մէկը միւսի ետեւից իրար էին յաջորդում նրա յաղթութիւնները պարսիկների և փիւնիկեցիների դէմ. V դարի եօթանասնական և վաթսունական թւերից գաշնակցութեան փայլուն գորավար Կիմոնը—Միլթիազէսի որդին—մաքրեց Եգէյեան ծովի ափերը պարսիկներից: Ամենասարսափելի պարտութիւնը պատճառեց նա թշնամիներին, որոնք պատրաստուած էին նոր արշաւանք գործել Յունաստանի վրայ, Եւրիմէդոնայի մօտ (466), Պամփիլիայում: Մօտաւորապէս 300 առանձին համայնքներ մտան գաշնակցութեան մէջ նրա հինգ նահանգներում (Թրակիական, հելլէսպոնտոսեան, կղզիների, յոնիական և կարիական):

466

Բայց եթէ արտաքին յաջողութիւնն անսպասելի արագ և լիակատար էր, գաշնակցութեան ներքին կազմութիւնն այդ ժամանակում փոփոխեց ի վրնաս սնդամների մեծամասնութեան: Աթէնքի գերակշռութիւնն աւելի էր մեծանում. միւս քաղաքները նեղոււմ էին ամեն տարի կրկնուող արշաւանքներից և սկսեցին փող տալով ազատել նրանցից: Աթէնացիները յօժարութիւնով իրանց վրայ էին վերցնում պատերազմի գործը, բայց դրա փոխարէն նրանք վարում էին այդ գործն իրանց ուղածի պէս: Փողով ազատւած քաղաքները հեռանում էին ժողովից և դաւնակցի վիճակից ընկնում էին հարկատուի վիճակի մէջ: Քիչ-քիչ ժողովը կորցրեց իր նշանակութիւնը, և աթէնացիներն սկսեցին կամայական կարգադրութիւններ անել գաշնակցութեան մէջ: Գործն աւելի ևս վատացաւ այն պատճառով, որ մի քանի համայնքներ ուշքի եկան թէ և ուշ, և փորձեցին բաժանել գաշնակցութիւնից: Օրինակ՝ այդպիսի փորձ արեց Նաքսոս կղզին, յետոյ էլ Թասոսը: Աթէնացիները դիտում

էին այդ բաժանումն իբր ապստամբութիւն: Նրանց համար դժուար չէր գործը վերջացնել առանձին-առանձին քաղաքների հետ, որովհետև ապստամբոյնները ոտի էին կանգնում առանձին-առանձին: Ապստամբութիւնը ճնշելուց յետոյ հեռուում էին խիստ միջոցներ և անհնազանդ համայնքն ընկնում էր հպատակների շարքը: Վերջապէս արէնացիները դաւնակցութիւնը դարձին իրանց պետութիւնը: Քաղաքների հարկերը նշանակոււմ էին Աթէնքում և չափերն էլ բաւական մեծ էին (Պելոպոնէսեան պատերազմից առաջ 600 տաղանգ). ամենանշանաւոր գաղական գործերը անդափոխոււմ էին աթէնական դատարանները. քաղաքներում կանգնած էին աթէնական բերդապահ գործերը. կառավարութեան վրայ հսկելու և երբեմն էլ կառավարութիւնը փոխելու համար՝ աթէնացիներից պաշտօնեաներ էին նշանակում: 454 թւին Դաշնակցութեան մի պետութեան վերածելու գործը լրացաւ նրանով, որ Դաշնակցութեան զբաղակալը Դելոսից Աթէնք փոխադրեցին: Այսպիսով՝ Յունա-Պարսկական պատերազմի զլխաւոր արդիւնքն եղաւ արևնակցական մեծ պետութեան կազմելը, որը դարձաւ սիրուպետոյ յունական արեւելում:

454

Գ Լ Ո Ի Կ VI.

Ա Թ Է Ն Ք Ը V Գ Ե Ր Ո Ի Մ

Աթէնական ուժի արագ զարգացումը չէր կարող չազդել պետութեան ներքին գործերի վրայ: Ամենից առաջ՝ աթէնացիները գարձան դէպի ծովը—եղան ծովագնաց, առևտրական ժողովուրդ: Այդ պատճառով էլ իրանց միտքը կորցրին դէմոկրատիայի վերջին մնացորդները, որ հիմնւած էին հողատիրութեան վրայ:

Արիստիդէսի և Թեմիստոկլէսի ժամանակը:

Սուրճի կազմակերպութեան որոշած չորրորդ դասակարգը՝ եթէ ոչ աւելի շատ, ոչ պակաս գործ աւսասպետութեան փրկութեան համար, քան հոպլիաները (հետեակ) և ասպետները. նա ազատեց հայրենիքը Սարամիսայի մօտ և շարունակում էր մշտապէս ծառայել նրան Արիստիդէսի և Կիմոնի արշաւանքներում: Այսպիսով քեթերն արժանի եղան հաւատարեկու միւս դասակարգերին եւ յիւաի՝ պաշտօնների մուսքը բացւեց բոլոր դասակարգերի համար: Միկնոյն ժամանակ շատ պաշտօնների համար սկսեցին մարդ ընտրել վիճակով. ենթադրում էր, որ բոլոր քաղաքացիները հաւասարապէս ընդունակ, արժանաւոր և նախապատրաստուած են պաշտօնների մեծ մասը վարելու համար: Ոչ ոքի չըվիրաւորելու համար՝ ընտրութիւնը թողնում էին վիճակին:

Արքանաներին արդէն աւելի առաջ նշանակում էին վիճակով այն թեկնածուներից, որ ընտրում էին Ֆիլաները, բայց սկզբում թեկնածուների թիւը մեծ չէր (40), այնպէս որ վիճակը մեծ նշանակութիւն չունէր: Վ դարում սկսեցին դնել 100 թեկնածու, որոնցից պէտք էր վերցնել 9 արքանո: Վերջացաւ նրանով, որ նոյն իսկ թեկնածուներ նշանակում էին վիճակով: Այդպիսի պատահական ընտրութեան պատճառով պաշտօնը կորցրեց իր կարեւորութիւնը:

Վ Այդ ժամանակ առանձնապէս բարձրացաւ սրատէգների պաշտօնը, որոնք ուղղակի ժողովրդից էին բնօրում եւ վարում էին զինուորական, արտաին եւ դաւանակցական գործեր: Այս բոլոր փոփոխութիւնները կատարւում էին աստիճանաբար, իրերի զօրութիւնով, առանց խիստ փոփոխութիւնների: Գրանց շատ նպաստեց Արիստիդէսը, որը կոյր պաշտպան չըմնաց հոգատիրական գեմոկրատիային, որը գոյութիւն ունէր Սուրճի և Կլիսթենէսի ժամանակից, այլ յարմարեց Աթէնքի նոր դրութեանը — ինչպէս ծովային մեծ պետութեան: Նրանից էլ աւելի հեռու գնաց

թեմիստոկլէսը. նրա անհանդիստ ուղեղը նորից գրադուած էր անձանօթ ձանապարհներ որոնելով: Նա արդէն նախազգում էր Սպարտայի հետ ունենալիք կոիւր և մեծ ծառայութիւն արեց իր մայրենի քաղաքին, յաջողեցնելով արագ կերպով նրան ամբուլթիւններով պատել, չընայելով սպարտացիների դժգոհութեանը և հակաձառութեանը: Յետոյ նա սկսեց խնամարկել մեթէքներին ¹⁾ և յարաբերութիւններ սկսեց Պաւսանիասի հետ, որը փորձում էր հելլոսներին ստի հանել սպարտացիների դէմ: Երկու հռչակաւոր զօրապետները զոհ գնացին իրանց փառասիրութեանը, սպարտացիները Պաւսանիասին փակեցին տաճարում և սովամահ արին, թեմիստոկլէսն աքսորեց աստրակիզմով և փախաւ պարսից Արտաշէս թագաւորի մօտ: Վ

Այն ինչ Աթէնքում կրկին կազմեցին երկու կուսակ-Կիմոնը և Է-
ցոթիւններ. մէկը Կիմոնին գլուխ ունենալով՝ պահպանում Ֆեալոք: էր պարսկական պատերազմների աւանդները, ոչնչում էր թէ պէտք է յարմարել Սպարտայի հետ, որպէսզի յաջող կերպով պատերազմեն Ասիայում, իսկ ներքին գործերում դէմ էր պետական կազմը փոխելուն և ընտրութիւնների ժամանակ պաշտպանում էր աղնական ընտանիքների անդամներին: Միւսը, գէմոկրատ կուսակցութիւնը, որ հետևում էր Էֆիալտին և Պերիկլէսին, բաց և արձակ պատրաստում էր Սպարտայի դէմ կուր, ամեն տեսակ միջոցներով յարձակում էր արխատոկրատների վրայ—կուր էր մղում նըրանց դէմ ընտրութիւնների ժամանակ, դատարաններում մեղադրանքներ էր յարուցանում նրանց դէմ. վերջապէս նա խորհում էր նորանոր փոփոխութիւններ մտցնել քաղաքային կարգերի մէջ գեմոկրատիայի օգտին: Ժողովուրդը հաւատարիմ էր մնում իր սիրելի զօրապետին, չընայելով որ հնարաւորութիւն էր բացւում արխատոկրատների հաշուով նոր օգուտներ ձեռք բերելու. վերջապէս Կիմոնի նըշանակութիւնն ընկաւ Սպարտայի վերաբերութեամբ նրա

¹⁾ Մեթէքներ — օտարերկրացիներ, որ գաղթել էին Ատտիկա:

բունած քաղաքականութեան շնորհով: Նա փակում էր աչքերը լակեղեմոնացիների ակներև շարժումութեան առաջ և, թէև մեծ դժւարութիւնով, յաջողեցրեց, որ աթէնացիներն իրան ուղարկեն զօրքով Սպարտային օգնութեան, երբ այնտեղ պայթեց հելոսների և մեսսենացիների սարսափելի ապրտամբութիւնը: Սպարտացիներն ի հարկէ շատ բաւական էին գործերի այդ կերպարանքն ընդունելուց. դա ցոյց էր տալիս ապտամբներին, որ Աթէնքից երբէք չըպէտք էր օգնութիւն սպասել: Բայց նրանք հետու էին պահում աթէնական զօրքաբաժինը գործունէութեան վայրից և հէնց առաջին հնարաւորութեան ժամանակ յետ ուղարկեցին նրան: Ամբողջ արշաւանքը մի մեծ քաղաքական սխալ էր. սպարտացիները պատասխանեցին աթէնացիներին ոչ թէ երախտագիտութիւնով, այլ վերաւորանքով: Այդ սխալի տպաւորութեան տակ՝ աթէնացիներն աստրակիզմով քրտորեցին կիմոնին: Թէ և յետոյ նա վերագարձաւ և նոյն իսկ ըստրատէզ եղաւ, բայց նրա քաղաքական ազդեցութիւնն ընկաւ:

Էֆիալտի և Պերիկլէսի բարենորոգութիւնները

✓ Բարենորոգութիւններն սկսւեցին Էֆիալտի ձեռքով: Նա զրկեց արէնպագոսն իր իշխանութեան մեծ մասից: Նա միակ հիմնարկութիւնն էր, որ կախում չունէր ժողովրդից: Նրա անդամները նշանակուած էին իր՝ արէնպագոսի կողմից մինչև մահ և այն էլ բացառապէս նախկին արքանաներից: Արէնպագոսին էր պատկանում միւս բոլոր իշխանութիւնների վրայ հսկելու իրաւունքը և, իմիջի այլոց, հասարակական ժողովների վրայ հսկելու իրաւունքը: Պարսկական պատերազմների ժամանակ նա ձեռք բերեց և ցոյց տուեց մեծ ոյժ: Էֆիալտը վերջ զրեց այդ ուժին, խլելով արէնպագոսից հաստատմների եւ օրէնքների վերահսկողութիւնը: Նրան թողնուեց մասամբ դատական իշխանութիւնը և բարքերի վերահսկողութիւնը (462-ին): Էֆիալտի բարենորոգութիւնն այնպիսի կատարութիւն առաջ բերեց արխատոկրատների կուսակցութեան մէջ, որ սպանեցին բարենորոգչին: Բայց Պերիկլէսը շարունակեց նրա գործը:

462

Արէնպագոսի լիակատարականութիւնները պէտք էր յանձնել որևէ մէկ ն. նրանք բաժին ընկան հելիէային, այսինքն աթէնական երգւեալների այն մասնաժողովներին, որոնց ընտրուած էին ամեն տարի — 6000 հոգուց կազմւած՝ արդարադատութեան գործը վարելու համար: Հէլիէան հիմնւել էր դեռ ևս Սոլոնի ժամանակ, բայց միայն այժմ նա մեծ նշանակութիւն ստացաւ պետութեան մէջ: Նրան յանձնուեց հասարակական ժողովի վերահսկողութիւնը, խլելով արէնպագոսի ձեռքից. արգելւած էր նոր օրէնք մտցնել՝ առանց նախապէս հերքելու հին օրէնքը երգւեալների մասնաժողովի առաջ: Այս կանոնը զանց առնողները ենթարկուած էին քրէական պատասխանատուութեան օրինազանցութեան համար:

Միևնոյն ժամանակ հելիէային յանձնուեց համարեալ բոլոր դատական գործերը: Արքանաները դարձան դատարանների հասարակ նախագահներ: Այսպիսով հելիէան բարձրացաւ Աթէնի բոլոր հիմնարկութիւններից, նոյն իսկ հասարակական ժողովից: Այս լայն դատական և քաղաքական բարենորոգութիւնը մտցնելու համար միայն հրամանը քիչ էր. պէտք էր ժողովրդին հնարաւորութիւն տալ իսկապէս մասնակցելու դատարաններում: Անդամներն այնքան շատ էին, նրանցից պահանջուած էր այնքան ժամանակ և աշխատանք գործ դնել, որ չէր կարելի պահանջել այդ ծառայութիւնն, առանց ապահովելու այդ աշխատանքը որ եւ է վարձատրութիւնով: Պերիկլէսը մտցրեց մի փոքրիկ վարձատրութիւն — օրական 2 օրոյ (մօտ 8 կօպէկ). այդ գումարով կարելի էր ճաշել, թէև շատ պարկեշտ կերպով: Եւ այդ գումարը բաւարար երևաց գրաւելու ժողովրդին դատական պարտաւորութիւններ կատարելու. աթէնացիները նախապատուած էին դատական քննութեան հետաքրքիր աշխատանքն

աւելի արդիւնատու առեւտրական գործից: Որովհետեւ դէմոկրատ կուսակցութիւնը նպատակ էր դրել ժողովրդին տալու վարչական ազդեցութիւնը, այսինքն նրա ազգատ մեծամասնութեանը՝ պէտք էր մտածել թոշակ, վարձատրութիւն տալ պետական պարտականութիւնների համար: Հարուստ մարդիկ կարող են ծառայել առանց ոռձկի, այն պատւի և իշխանութեան համար, որ կապւած է պաշտօնի հետ: Ազգատ մարդիկ անկարող են այդպէս զոհել իրանց ժամանակը և աշխատանքը: Թէև հին քաղաքացիները, նոյն իսկ ազգատները, բացառիկ դրութեան մէջ էին, այնուամենայնիւ նրանց համար էլ անհրաժեշտ էր գոնէ մի փոքրիկ վարձատրութիւն: Պերիկլէսի օրով դեմոկրատիայի ներմուծումն անհրաժեշտաբար առաջացնում է խորհրդի եւ հասարակական ժողովի այցելիութեան, նոյնպէս եւ նաւաստիի ծառայութեան համար քուակ նշանակելը: Բայց դրանից՝ պետութիւնը տալիս էր փող՝ թատրոնում տեղ գնելու համար, փողի այդ բաշխումն սկսեցին մեծացնել նրա համար, որ հնար տան տօնական օրերին կերակուր գնելու:

Ո՞րտեղից էին ճարում փողն այդ բոլոր բաշխումների և վճարումների համար: Անմիտ կըլինէր ոռձկի ձևով քաղաքացիներին տալ այն փողը, որը նրանցից վերցնում էին հարկի ձևով: Եւ իսկպէս՝ Աթէնքի քաղաքացին հարկեր չէր տալիս. պետութիւնը լցնուն էր իր գանձարանին առեսի առաւիակների մաքսերով, մերթէկերի սուծ հարկերով, իսկ զլիսաւորը՝ դաւնակիցների սուրճով: Այդ տուրքերը ծախսուում էին ոչ միայն պարսից գէմ պատերազմելու համար, այլ և մայրաքաղաքի բոլոր կարիքների վրայ. նրա քաղաքացիներին վարձատրելու, տօնախմբութիւններ կատարելու, տաճարներ շինելու վրայ: Աթէնացիներն իրանց արգարացնում էին նրանով, որ իրանք պաշտպանել էին

Յունաստանն արշաւանքի ժամանակ և որ կրկին իրանք են շարունակում կրել դաշնակցական վարչութեան և արշաւանքների բոլոր ծանրութիւնը:

Բայցի ոռձկից և հասարակական շէնքեր. շինելու համար ստացւող վարձատրութիւնից՝ ամենաազգատ անթէնացիները կարող էին գաղթական գրեւելու յոյս ունենալ, գաղթական՝ որոնց պետութիւնը տալիս էր բարբարոսներից կամ դաշնակիցներից խլած հողերը: Այդ ձևով Կիմոնի և Պերիկլէսի ժամանակ տեղաւորւեցին մի քանի տասնեակ հազար ընտանիքներ:

Սկզբում Պերիկլէսն առաջ էր քշում իր միջոցներն՝ անդադար կռիւ մղելով արիստոկրատիական կուսակցութեան մնացորդներին հետ: Բայց 445 թւին ժողովուրդն աստրակիզմով աքսորեց նրա զլիսաւոր հակառակորդին — Թուքիդիտէսին (Մելէսայի որդուն), և այդ ժամանակից Պերիկլէսն օգտուում էր անվիճելի իշխանութիւնով համարեա մինչև մահը: 15 տարի շարունակ նրան ընտրում էին ստրատէգ, և թէև նա այդ պաշտօնը բաժանում էր 9 ուրիշ առաջնորդների հետ, բայց միւս բոլորը հպատակում էին նրան, որովհետեւ բոլոր ժողովուրդը նայում էր նրա վրայ իբրեւ պետութեան մէջ զլիսաւոր, առաջնորդող եւ պատասխանատու անձնաւորութեան վրայ: Այս բացառիկ դրութիւնն ստեղծւեց անհրաժեշտութեան ուժով. ոչ հասարակական ժողովը, ոչ նոյն իսկ խորհուրդը չէին կարողանում յաջող կերպով վարել դաշնակցական և օտարերկրեայ քաղաքականութեան բարդ և գժւարին գործերը: Նրանք իրանց էին վերապահում այդ գործերի ընդհանուր հսկողութիւնը, և զլիսաւոր ձեռնարկութիւնների համար պէտք էր ստանալ խորհրդի և ժողովի հաւանութիւնը, բայց գործադրութեան մանրամասնութիւններն աւելի լաւ էր թողնել մի վստահելի անձի: Այդպիսի մի վստահելի անձ, աթէնական

Պերիկլէսի իշխանութիւնը 445

դէմօկրատիայի կարծես զլիսաւոր նախարարն էր Պերիկլէսը, և ժողովուրդը, նրան ցոյց տւած այդ նախապատուութիւնով՝ արտայայտեց քաղաքական մեծ հասկացողութիւն: Պերիկլէսը հաւատ էր ներշնչում ամենքին իր դէպի քաղաքն ունեցած հպատակութիւնովը, բնաւորութեան ազնւութիւնովը և դատողութեան զօրութիւնովը, իր էականը տեսնելու և լաւագոյնը ջոկելու ընդունակութիւնովը: Շարժուն, ազմկոտ ակէնացիների մէջ այդ միշտ լուրջ, միշտ զրազւած, միշտ ինքն իրան զսպող մարդը մի քիչ ձնշող տպաւորութիւն էր գործում: Կատակի համար նրանք նրան անւանում էին «ամպրոպային», բայց բաւականաչափ խելք և ճաշակ ունենալով, գնահատում էին և նրա խելացի քաղաքականութիւնը, և նրա ծանրակշիռ, խորիմաստ խօսքը:

Պերիկլէսը միայն քաղաքական գործիչ և զօրափար չէր. Պիսիստրատի նման, բայց նրանից աւելի մեծ չափով, նա կարողացաւ իր շուրջը կենտրոնացնել այն ժամանակի Յունաստանի գրական և գեղարւեստական կեանքի մէջ եղած այն ամենը, ինչ լաւ էր: Քաղաքը զարդարեց մի ամբողջ շարք փառաւոր շէնքերով, որոնցից առանձնապէս նշանաւոր են՝ Աթէնք քաղաքի պաշտպան ասուածուհու տաճարը (Պարթէնոն), Ակրոպոլիսի մուտքի մօտ եղած սիւնազարդ սրահը (Պրոպիլէա) և Օդէոնը՝ թատրոնը, նախըւած բանաստեղծական և նւագածուական մրցումների: Պերիկլէսի ամենամօտ բարեկամներն էին Անաքսագորաս փոյիսոփան և Ծիդէաս գեղարւեստագէտը, բոլոր ժամանակների ամենանշանաւոր քանդակագործներից մէկը: Նոյն բարձր զարգացման հասած ակէնացիների մէջ գրում էր իր ողբերգութիւնները Յունաստանի ամենամեծ ողբերգակ Սոֆոկլէսը: Աթէնք տեղափոխուեց անորոշ ժամանակով Փոքր-Ասիացի

պատմաբան Հերոդոտը: Մի խօսքով՝ դա յունական զարգացման ոսկէ դարն էր, և Պերիկլէսը լիակատար իրաւունքով կարող էր ասել, որ Արէնքը Յունաստանի մայրաքաղաքը եւ ուսուցիչն է: Որպէս զի այդ ժամանակը և մեծ առաջնորդի նշանակութիւնը լիապէս գնահատելի, անհրաժեշտ է աչքի անցկացնել յոյների հոգեկան կեանքի այն պատմութիւնը, որ կատարել է հոմերական գիւցազներգութիւնները գրելու ժամանակի և V դարի՝ նրա ամենաբարձր ծաղկման մէջ եղած շրջանի ընթացքում:

Պ. Լ. Ռ. Ե. Ե. VII.

ԾԱՂԿՄԱՆ ՉՐՋԱՆԻ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ (VIII—V ԴԱՐԵՐՈՒՄ)

Երբ յոյները քիչ ու շատ տեղաւորեցին և լրացաւ ցեղական շարժումների հերոսական շրջանը՝ գիւցազներգական կուրծքով: Քնարանաստեղծութիւնը, որ ծնունդ էր առել այդ թափառումների և կսիւնների ազդեցութեան տակ, սկսեց վերանայ: Կիկլիկ կոչւածները շարունակեցին մշակել տրոպիկան պատերազմի շուրջը կազմւած հէքիաթների «շրջանը», բայց նրանց գիւցազներգութիւնները չէին զիմանում Ողիսական և Եղիական համեմատութեանը: Նրանց մէջ չըկային հոմերական երգերի սրամտութիւնը, թարմութիւնը և պարզութիւնը: Ակնիքն էր, որ անցել էր ժամանակը անհոգ բանաստեղծական պատմածքի, որը չէր ձնչւում կրկնութիւններից, միջնագէպերից, մանրամասնութիւններից և սիրով կանգ էր առնում նկարագրութիւնների վրայ: Բէոպիական Հեզիոտէսը (VIII դ.) խորհրդածութիւններ է անում և սովորեցնում է. նրա «Թէոգոնիան» ներկայացնում է որոշ կարգ ասուածների մասին եղած առասպելները վերականգնելու, ասուածների մէջ սերունդներն ու յարաբերութիւնները սրօշիւու մի փորձ: «Քորձեր և օրեր» գրութեան մէջ նա տալիս է յօտակար, բայց բաւական ձանձրալի խորհուրդներ մանր հողատէրերին:

Գիւցազներգութեան անբերգութիւն:

որոնք զբազմած էին դաշտային աշխատանքներով: Բնորոշ է միայն պատերազմական արկածներից խաղաղ գործունէութեան անցնելը, այլ և զասակարգային փոփոխութիւնը. եղիականն ու Ողիսականը պատկանում են բոլորովին արխատիրատիական սարք ու կարգին. նրանց հերոսներն առաջնորդներն են, իսկ հասարակ ժողովուրդը երկրորդական տեղ է բռնում: Հեղիոզէսը դառնում է քիչ կարողութեան տէր և կեանքում համեստ նպատակներ ունեցող մարդիկներին:

Փոփոխւած հանդանարների երկրորդ նշանն էր Բնորոշեցուքեան—անձնական զգացմունքների բանաստեղծութեան զարգացումը: Դիւցազներգական պատմւածքը ենթադրում է համերաշխ կերպով ապրող մի հասարակութիւն, որի մէջ մարդիկ քիչ թէ շատ իրար նման են մտածում: Բայց երբ բազմաբնուած սկսեց կատաղի կոխ ազնւականների և զեմոսի մէջ՝ դիւցազներգութեան խաղաղ անկողմնակալութիւնն այլևս անտեղի դարձաւ: Բանաստեղծներն օգտուել սկսեցին իրանց երևակայութեան ուժով և խօսքի սրութիւնով, որպէսզի բարձրացնեն իրանց գործը և նետեր արձակեն հակառակորդի վրայ: Օրինակ՝ Թէոգնիդ Մեղաբացին դրում է ոտանաւորներ, որպէսզի արտայայտէ իր դառն զգացմունքները զեմոսի բռնութեամբ արած զբաւումների մասին: Մի անգամ արդէն այդ ճանապարհն ընկնելով՝ բանաստեղծութիւնը գրուեց անձնական զգացմունքների բոլոր տեսակները. Պինդարոսի փառահեղ ներբողը արտայայտում էր հելլենական մրցումների մէջ յաղթողի հպարտութիւնը. Սաֆոն և Անաքրէսը զանազան ձևերով սէրն էին երգում...

Դրամա (ողբերգութիւն):

Գրականութեան մէջ աթէնացիները սուաջ քշեցին դրաման—գործողութեան բանաստեղծութիւնը: Դրաման սկիզբն առաւ Դիոնիսի տօներին երգող խմբի երգերից: Խմբի անդամները այծի մորթերով ¹⁾, հագնւած՝ ինչպէս աստուծու ուղեկիցներ—սատիրաներ՝ նկարագրում էին ամեն տեղ մանն եկած և բոլոր

1) Στραφου ωσիրου՝ այծ—երգիչ. այդ տեղից էլ աստձացել է արագեղիս—ողբերգութիւն բառը:

յեղերին յաղթած Դիոնիսի արկածները: Սկսեցին երգերի համար վերցնել և ուրիշ նիւթեր, ընտրելով ներանց գլխաւորապէս այն առասպելներից, որոնք ընդունակ էին յուզել լսողներին, ներշնչել նրանց երկիւղ կամ ցաւակցութիւն: Սոլոնի ժամանակ այդպիսի երգեր կազմող Թեսպիսը մտածեց խմբից դուրս գալ և ներկայացնել այն գլխաւոր անձին, որի մասին խօսւում էր: Այստեղից մինչև մի բանի դերակատարներ մտցնելը և ամբողջ գործողութիւններ կատարելը մի քաղ էր: Այս քայլն արեց Էսքիլէսի և Սոֆոկլէսի վերջին ժամանակների աթէնական ողբերգութիւնը: Այսպիսով պատմւածքը դառնում էր կարծես թէ նոյն ինքը գործողութիւնը: Ներկայ եղողները ոչ միայն լսում էին վաղուց պատահած գործերի մասին, այլ և աչքով դիտում էին հերոսներին և նրանց վիճակը:

Դրաման իր մէջ պարունակում էր և քնարերգութեան, և դիւցազներգութեան գծերը, աւելացնելով նրանց վրայ մի քիչ էլ իր սեփականը: Դէպքերն ընտրում էին ոչ թէ պատահաբար և կամովին, ինչպէս դիւցազներգութեան մէջ, այլ լսողներին հնար եղածին չափ աւելի ուժեղ կերպով դրաւելու, նրանց գործողութեան մէջ քաշելու և այնպիսի զգացմունքներ ներշնչելու նպատակով, որոնք սկստում էին գործող անձերին: Ի հարկէ մանրամասնութիւնները տարբեր էին, բայց բոլոր թատրոնական գրւածքների մէջ մի գլխաւոր միտք էր հանդիպում. մտքկանց կեանքը ղեկավարում է նսկասագրական բաղդի ձեւով, որի վեխոների վրայ նրանք ազդեցութիւն չունեն. բայց նրանց ներքին աշխարհում, նրանց խղճի մէջ կայ մի ոյժ, որը նրանց դարձնում է ազաս, որը բարձրացնում է նրանց կեանքի դժբաղդութիւններից և բւառութիւններից: Եթէ հանդիսականը բաւականութիւն էր զգում երկիւղի և տանջանքի այդ նմանողութիւնից, որ թողնում էր նրա վրայ ողբերգութիւնը, պատճառն այն ազնւացնող զգացմունքի մէջն էր, որն ասում է, թէ իսկապէս մարդուն պատժում է միայն խիղճը, իսկ անտեղութեան գիտակցութիւնը փրկում է նրան նոյն իսկ դժբաղդութեան մէջ: Ողբերգութիւնն ընտրում էր մարդկային փորձութիւններից

ամենածայրայեղ օրինակները, որովհետև դրանց ժամանակ աւելի ուժեղ կերպով էր արտայայտուած ներքին ճշմարտութեան ոյժը: Էսքիլլէսի «Պարսիկներ»-ի մէջ երևում էր յոյների արևելքի գէժ վարած մեծ կուրի ազդեցութիւնը: Գրածքը ներշնչւած է այն ողբերգական սարսափով, որ թափում է հանդիսականի վրայ պարսից թագաւորի բազդի փոփոխականութիւնը. նա դուրս է գալիս անմահ, անլուր ուժով և վերադառնում է փշուած և ոչնչացած: Եւ հանդիսականներին բաւականացնում է այս ելքը, որ օրհնակ նրանց խիղճը գատապարտում է Քսերքսէսի անյազ իշխանասիրութիւնը: Էսքիլլէսի «Օրէստիա» տրիօլոգիայի ¹⁾ մէջ վերցւած է մի այնպիսի դրութիւն, որի ժամանակ չէ կարելի մի անգամից ասել, թէ ինչու՞մն է ճշմարտութիւնը. դրա համար ելքը երկար ժամանակ մտնէ և մնում: Օրէստն սպանում է իր Կիտէմնեստրա մօրն իրը վրէժ, որովհետև նա սպանել էր Օրէստի հօրը: Նա կատարում է իր սարսափելի գործը պարտքի զգացմունքից դրդւած. բայց և այնպէս նրան հալածում են Եւմէնիդները—պատժող խղճի մարմնացուծը: Աթէները և արէոպագոսը գործը վճռում են նրա օգտին: Յոյն հանդիսատեսների զգացմունքը պարսականութիւնների այս բնոյհարման մէջ արդարացնում էր որդուն, որը վճակ էր վրէժ անել իր սեփական ծնող-մօրից: «Շղթայւած Պրոմէթէոս»-ի մէջ բախտի արտաքին զօրութեան և մարդու հոգեկան ազատութեան մէջ եղած կոխն էր արտայայտուած Պրոմէթէոսի ցնցող կերպարանքում. Չեան իշխանութիւն ունի, կարող է նրան շղթայել և տանջել, բայց ոյժ չունի նրա արդար լինելու ինքնագիտակցութեան և անհնազանդ կամքի վրայ բռնանալու: Սոփոկլէսի «Էդիպոսի» մէջ հերոսըն ասուածներինց գատապարտւած է կատարել մի պատահական ոճիր. նա՛ առանց գիտենալու՝ սպանել է հօրը և ամուսնացել է մօր հետ: Բազդը նրան խճճել է սարսափելի դիճակի մէջ, բայց նա նրանից ելք է գտնում, իր վրայ կաժաւոր պատիժ նշանակելով. նա կուրացնում է ինքն իրան, թողնում թագաւորութիւնը, գնում է թափառելու աշխարհից

¹⁾ Տրիօլոգիա կոչւում էին 3 գրամաներ, որ ներկայացւում էին մէկը միւսի հետից և պատկերացնում էին իրար հետ սերտ կերպով կապւած գէպքեր:

աշխարհ, ազատութիւն և հանգստութիւն է գտնում մահւան մէջ: Ամեն տեղ նրան հետևում է իր դուստրը, ոչնչով չըմեղանշած՝ անմեղ Անտիգոնան, մասնակցում է նրա տանջանքներին և մահը յանձն է տանում, որպէսզի իր վերջին պարտքը կատարէ—թաղէ սպանւած հօրը: Բարութիւնը յաղթանակում, բայց ոչ պատահական արտաքին յաջողութեան մէջ, այլ հանդիսականների պարզ համակրութեան և բաւականութեան մէջ:

«Պլաստիքական» ¹⁾ կոչւած արւեստները ևս հասան բարձր կատարելութեան: Ճարտարապետութեան մէջ յոյները չէին աշխատում տպաւորութիւն գործել չափերի մեծութիւնով կամ մանրամասութիւնների կուտակումով: Նրանց շէնքերի գեղեցկութիւնը կախւած էր ամբողջութեան նաւակաւոր բաժանման մէջ: Նրանք սկսեցին աւելի օգտուել սիւներից, քան այդ անում էին արևելքում: Դորիական և յոնիական ցեղերն այստեղ էլ մշակեցին երկու տարբեր ձևեր. դորիական պարզ սիւնը վերջաւորւում էր մի ոչ մեծ գաւաթով, յոնիական գեղաճաշակ սիւնը՝ խոյլ եղջիւրներով: Աւելի ուշ կազմւեց նոյնպէս կորնթական ձգձգւած սիւնը ակնթիւ տերևների ձևն ունեցող վերջաւորութիւնով: Առանձնապէս շատ բան արին յոյները քանդակագործութեան մէջ: Սէրը գէպի մարմնական (սպլետական) վարժութիւնը և նրանց նշանակութիւնը կրթութեան մէջ՝ ուժեղ կերպով նպաստում էին դրան: Մարմնամարզութեան և զանազան տեսակ մրցումների համար հարաւի երկնքի տակ հանուած, մերկանում էին, որի շնորհով հնարաւոր էր լինում լաւ ուսումնասիրել մերկ մարմնի ձևերն ու շարժումները: Ամենահին քանդակագործութեան արդիւնքները դեռ

¹⁾ Պլաստիքական արւեստները:

¹⁾ Այն արւեստները, որ ձևափոխում էին նիւթը (պլաստոս) — ճարտարապետութիւնը և քանդակագործութիւնը, որովհետև նրանք բարից կազմում էին շէնքեր և արձաններ:

ևս վկայում էին արևելեան վարպետների ազդեցութեան մասին: Բայց շուտով յոյներն ընթացան սեփական ճանապարհով, ուսումնասիրելով բնութիւնը և աշխատելով, որքան կարելի է, ճշտորէն վերաբարձրել նրան: Սակայն նրանց գեղարւեստը չըզարձարնութեան հասարակ ընդօրինակութիւն, ինչպէս և չըմնաց օտար վարպետներից վերցւած օրինակներից կախման մէջ: Յունական փանդակագործութիւնն սկըգրում ծառայում էր առաւելապէս կրօնական նպատակների եւ նրա անսաղորտութիւններն ստացան իդէալականացնող ¹⁾ բնատրուքին: Գեղարւեստագէտները ձգտում են դարձնել իրանց արձաններն աստուածներին և հերոսներին արժանի պատկերներ. նրանք արտայայտում են աստուածայնութիւնն ու հերոսութիւնը ոչ թէ հսկայական չափերով և ոչ էլ մարդկային ու անասնական ձևերի միացումով, ինչպէս որ այդ անում էին արևելքում, այլ իդէալական գեղեցկութիւնով և վեհութիւնով: Այս կրօնական քանդակագործութեան ամենաբարձր արտայայտութիւն կարող են համարել Ֆիդիասի ստեղծագործութիւնները: Նրա Զևսի արձանը Ուլիմպոսում և Աթէնաս Պալլասինն Աթէնքում՝ մարդկային կերպարանքը հասցնում էին մարդու համար մատչելի ամենաբարձր արժանաւորութեանը և կարողութեանը: Բնական է, որ այդ ժամանակի փանդակագործութիւնն ստեղծում էր խաղաղ կերպարանքներ. նրա աստուածներին և հերոսներին անվայել կըլինէր զինագծերն այլանդակող վրդովմունքը: Նրանք երջանիկ են եւ դրա համար էլ ներդաւնակութիւն— ոգու երջանիկ հաւասարակշռութիւն ունեն:

¹⁾ Իդէալ կոչւում է մարդու «ամենալաւի» մասին ունեցած գաղափարը— օրինակ՝ բարձրագոյն գեղեցկութեան, ոյժի, իմաստութեան մասին և այլն, որին կարելի է հասնել որոշ չափով ու ձևով:

Օտղկման շրջանի յոյները գիտութեան համար այնքան շատ բան չարին, որքան գեղարւեստների բաժնում, թէև այստեղ էլ նրանց ծառայութիւններն անպակն են: Յոնիական գաղութներում ծնունդ է առնում ինքնուրոյն մի փիլիսոփայութիւն— «որոնումն իմաստութեան»: Արևելեան ժողովրդների՝ եգիպտացիների, հնդիկների, պարսիկների մէջ չէին պակասում խորիմաստ գատողութիւններ աշխարհի և մարդկանց կեանքի նպատակի մասին, բայց այդ գատողութիւնները խառնուում էին կրօնական աստապելների հետ: Առաջինը յայնր ելան, որ գբալեցիներ փիլիսոփայութիւնով նոյն իսկ փիլիսոփայութեան համար: Յոնիական իմաստունները, յետոյ էլ հարաւային իտալականները կանք՝ չէին առնում ամենամեծ դժարութիւնների առաջ, փորձում էին բացատրել աշխարհում դոյութիւն ունեցող ամեն բան և քննում էին մարդկային մտածողութեան օրէնքները: Նրանցից մէկը՝ Պլատոնը զորէն սկսեց մտածել հանդերձեալ կեանքի խնդրի մասին, որ այնքան մութ կերպով էր վճուած յունական կրօնում, և կանգ առաւ այն մաքր վրայ, որ մահից յետոյ հոգին մընում է մի ուրիշ մարմնի մէջ՝ աստիճանաբար կատարելագործելու, մեղքերից մաքրելու և յանցանքների պատճառով պատժելու համար: Բացի դրանից նա կրողոնում կազմեց փիլիսոփաների մի զանակցութիւն, որն ամեն միջոցով պիտի ազդէր իրական կեանքի վրայ, տարածէր իր վարդապետութիւնը և հնար եղածին չափ իր ձեռքը պէտք է առնէր յունական պետութիւնների վարչութիւնները, որովհետև պէտք է կտաւարին երկիրը փիլիսոփայութեան մէջ դաստիարակած լաւագոյն անձերը:

Այն նշանաւոր դէպքերը, որ կատարւել էին անանձին քաղաքներում, — ասիացիների հետ ունեցած հերոսական կռիւր, յունական աշխարհի բաժան-բաժան մասերը միացնելու փորձերը — այս բոլորը չէին կարող հետաքրքրութիւն չըզարթեցնել դէպի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը: Եւ իսկապէս՝ Վ դարում առաջ է գալիս Հերոզոտը, որն արժանացել է «պատմութեան հայր» տիտղոսին: Նրա պատմութիւնը ներկայացնում է այն ժամանակի յայտնի աշխարհի բոլոր երկրների մասին մի շարք տեղեկութիւններ և վեր-

Փիլիսոփայութիւնը և պատմութիւնը:

ջանում է պարսկական պատերազմների նկարագրութիւնով: Լինելով Փոքր-Ասիայի Հայկազնաս քաղաքից՝ Հերոդոտը ճանապարհորդել էր այն երկրներին մեծ մասը, որոնց մասին ինքը խօսում է. եղել էր Բարեյլոնում և Եգիպտոսում, յետոյ երկար ապրեց Աթէնքում և հարաւային Իտալիայում: Այսպիսով նա ժամ էր եկել ամբողջ հելլենական աշխարհն արեւելքից արեւմուտք և ծանօթ էր Յունաստանի հետ կուր մտնող պետութիւնների կեանքի հետ: Նա իր պատմութեան մէջ պէտք եղած յարգանքները տւել է օտարականներին, թէև նա լիքն է դէպի Յունաստանը և դէպի նրա ազատ հիմնարկութիւնները տածած սիրով: Նա ժամանակ և խորժակ չունէր իր պատմութեան համար խնամքով հետազօտութիւններ անելու՝ այլ հոգ էր տանում գլխաւորապէս փաստերը հետաքրքրաշարժ ձևով հաղորդելու վրայ: Ամբողջ պատմւածքի մէջ կարմիր թելի նման երևում է այն միտքը, որը երևում է և Էսքիլէսի «Պարսիկներ»-ի մէջ. ասուածները օրս կամ ուր պատմում են մարդկանց չափազանց յաւակնութիւնները և փորձերը: Առանձին անհատների մեծութիւնը, յանդգնութիւնը, նոյն իսկ անշափ յաջողութիւնները դիտում են ասուածներին նրանց դէմ: Այդպէս էլ պարսիկները խայտառակ կերպով ջարդեցին, որովհետև դուրս եկան կարողութեան կամ ուժի հնարաւոր սահմաններից և ուղեցին գրաւել ամբողջ աշխարհը:

Այս գաղափարի մէջ երևում է յունական ժողովրդական բնաւորութեան հիմնական յատկութիւններից մէկը—չափի զգացմունքը: Իրանք՝ յոյներն էլ լաւ էին հասկանում այդ բանում իրանց և շրջապատ ազգերի մէջ եղած տարբերութիւնը: Նրանք զգում էին միակողմանիութիւնից և կոյր յափշտակութիւնից: Բայց ամեն տեղ միակերպ չէին իրականացնում այս իղէալները. Սպարտայի զօրանոցային կեանքն այլակերպում էր մարդկանց, խլում էր նրանցից

հոգեկան բարձր ձգտումները, դարձնում էր նրանց պատերազմի արհեստաւորներ: Յունական զարգացման համար ամենից շատ բան արեց Աթէնքը: Նրա քաղաքացիները հոգ էին տանում իրանց ուժերի և ձգտումների բաղձակողմանի, գեղարւեստական զարգացման մասին: Հանգամանքները նրանց համար այնպէս ձեռնառու կերպով գտաւորւեցին, որ նրանք լիապէս բաւարարութիւն էին գտնում իրանց քաղաքի կենդանի, բաղձազան կեանքի մէջ: Արեւմտական ընդունակութիւնների և ձգտումների ներդաստակութեան մասին շատ նշանաւոր են Պերիկլէսի խօսքերը. «ամենք սիրում ենք գեղեցկութիւնը, բայց չենք ընկնում ծոյլ փափկութեան մէջ. սիրում ենք իմաստութիւնը, բայց չենք տանջում կամքի թուլութիւնից»:

Գ Լ Ա Ի Ե VIII.

ՊԵԼՈՊՈՆԷՍԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ն գարի Յունաստանում՝ բոլոր փառահեղութիւնների հետ միասին՝ կային մի քանի անձեռնառու պայմաններ, որ վտանգի էին ենթարկում ժողովրդի կեանքը: Այնտեղ ամեն բան կատարւում էր քաղաքային համայնքի՝ քաղաքացիների մի փոքր խմբակի համար: Այդ պատճառով ամեն մի պետութեան մէջ յաջողութիւնն ու անկումը կախած էր շատ աննշան թւով մարդիկների վարմունքից: Այդպիսի փոքրիկ խմբակներն առաջ էին հասնում բարձրագոյն զարգացման, բայց դժուար էր նրանց յետ պանել բարոյապէս փչանալուց—եսականութիւնից և անբարոյականութիւնից: Աթէնքում, որի շուրջը կազմեց մի մեծ պետութիւն, բոլոր շահերը ենթարկւած էին բնականէն 30,000 բնաանիքի օգուտներին և ցանկութիւններին: Միւս կողմից՝ Բաղափային ջոկ ջոկ համայնքներն անկարող էին ձուլել, մի ժողովրդական ամ-

Պատերազմի պատճառները

բողջութիւն կազմել: Զանազան միջոցներով (մասամբ բռնի) յաջողեց կազմել երկու մեծ դաշնակցութիւններ, բայց աւելի հեռաւոր միացման իանգարում էին ոչ միայն աթէնացիները և սպարտացիները շահերի, այլ և բնաւորութիւնների անհաշտ հակադրութիւնը: Մէկը կեանքի և հիմնարկութիւնների մէջ կայունութեան, անշարժութեան ներկայացուցիչ էր, միւսըն աչքի էր բնկնում իր շարժունութիւնովն ու ձեռներէցութիւնովը: Շուտ կամ ուշ պէտք է ընդհարում առաջանար, և աթէնական զէմսկրատները արժանիքը նրանումն է, որ նրանք այդ հասկանում էին և հնար եղածին չափ պատրաստուում էին պատերազմի: Հակառակորդների ուժերն իրար հաւասարակշռում էին: Սպարտան յենւում էր Պելոպոնէսի պետութիւնների և Բէոպոնիայի վրայ (բացի Պլատէայից), Աթէնքն ունէր իր արամազրութեան տակ Նգէական, Սև և Մարմարա ծովերի քաղաքներն ու կղզիները: Սպարտան կարող էր դուրս բերել համարեան երկու անգամ աւելի հետակներ, քան Աթէնքը. դրա փոխարէն վերջինս անպայման զերակշռում էր ծովի վրայ: Սպարտական պետութիւնն աւելի հաստատուն և աւելի դիմացկան էր. աթէնացիներն ունէին իրանց տրամադրութեան տակ խոշոր նիւթական (ֆինանսական) միջոցներ և մի բարդ ֆինանսական վարչութիւն:

Այս պայմանների համաձայն Պերիկլէսը կազմեց իր պատերազմական նախագիծը: Նա վճռեց ցամաքի վրայ դործել Սպարտայի գլխաւոր ուժերի դէմ պաշտպանողական կերպով, զոհել ատտիքական նահանգը և զիմադրել Աթէնքի պարիսպների ետեւից, Այս նպատակով Աթէնքը և նրա մօտի նաւահանգիստը (Պիրէոն) շրջապատեցին ընդարձակ ամրութիւններով, որոնց դէմ անգօր էին բերգերի դէմ պատերազմելու անվարժ

սպարտացիները: Տիրապետելով ծովերին, Պերիկլէսն աչքի առաջ ունէր իր կողմից անհանգստացնելու Սպարտային, յարձակելով նրա նահանգի և դաշնակցութեան բոլոր թոյլ կէտերի վրայ: Նա յոյս չուներ արագ յաջողութեան վրայ, բայց յոյս ունէր վերջապէս յաղթել խոռոք դրամական միջոցների շնորհով: Միայն պահեստի դրամազուխը (Ֆօնդ) կամաց-կամաց հասցրել էին մինչև 6,000 տաղանդի (մօտ 10 միլիօն ոսկի ուրբի): այն ժամանակի համար դա մի անպակն դումար էր:

Պերիկլէսի վարչութեան օրով 3¹¹ անգամ պատերազմ ծագեց Սպարտայի հետ: Առաջին անգամ նա բաւական ձեռնաու կերպով ընթացաւ աթէնացիների համար, բայց նրանք ստիպւած եղան հնգամեայ խաղաղութիւն կնքել (451), որովհետև ջրեցին իրանց ուժերը, սկսեցին օգնել 451
Նգիպոսուում պարսիկները դէմ ծագած ապստամբութեանը և անյաջողութիւն կրեցին այնտեղ: Երկրորդ ընդհարումն ընդհակառակը սպարտացիների օգտին եղաւ. երեան եկաւ Աթէնքի համար մի շարագուշակ նշան—ոտքի ելան Եւրէայի մէջ Աթէնքի դաշնակից քաղաքները, և սպարտացիները, դրա շնորհով խիստ նեղը լծեցին աթէնացիներին: Սակայն 445
445 թւին յաջողեց խաղաղութիւն կնքել 30 տարով: Պերիկլէսն օգտուեց այդ ընդհատումից՝ դաշնակցութեան մէջ 440
440 գործերը կարգաւորելու համար: 440 թւին նա խեղդեց Սամոս կղզու ապստամբութիւնը: Երեանական թւերին կրկին այնքան բռնկիչ խիւթեր էին հաւաքել, որ պատերազմը պէտք է բռնկէր նախ քան խաղաղութեան 30 տարին լրանալը: Հակառակորդների շահերն ամեն տեղ իրար էին զարնուում: Միացնելով իր էշխանութեան տակ յունական արևելքն, աթէնացիներն սկսել Սիկիլիայի և հարաւային Իտալիայի հետ, ուր մինչև այն ժամանակ զերակշռում էր դորիական ցեղը: Աթէնացիներն օգնում էին Սիցիլիայում քեչական և յոնիական քաղաքներին դորիական Սիրակուզայի դէմ: Մեծ-Յունաստանում նրանք հիմնեցին Թուրիա զաղութը, իսկ գլխաւորը— իրանց հովանաւորութեան տակ առան իլլիրական ափի կորնթական գաղութ կորկիրան, որն արդէն վաղուց դէն էր

զցել մետրոպօլի իշխանութիւնը և երեսնական թւերի վերջում մտել էր նրա հետ բացարձակ պատերազմի մէջ: Միւս կողմից՝ կորնթացիներն ապստամբութիւն ծագեցրին Եթովպիայի ղաշնակից թրակիական Պոթիդէա քաղաքում: Պարանոցի վրայ Մեգարան երբեմն Սպարտայի, երբեմն էլ Աթէնքի հետ էր միանում, իսկ Բէոպտիայում պատերազմ սկսւեց Աթէնքի կողմը բռնող Պլատէայի և Սպարտայի կողմը բռնող Թէբէի մէջ:

431 թւին պայթիւն առաջացաւ գլխաւոր պետութիւնների մէջ. սկսւեց պելոպոնէսեան կործանարար պատերազմը:

Պատերազմը մինչև նրկիական խաղաղութիւնը:

Պատերազմական գործողութիւններն ընթանում էին Պերիկլէսի ծրագրի համաձայն. սպարտացիներն ամեն տարի մտնում էին Ատտիկա, աւերում էին երկիրն ու բնակիչներին քշում դէպի քաղաք: Աթէնացիներն էլ յաճախ զօրք էին հանում Պելոպոնէսի փերը: Սակայն այդ ծրագրի գործադրութիւնը շատ ծանր եղաւ Եթովպիացիների համար: Աթէնքում կուտակւած և մի կերպ տեղաւորւած ազգաբնակչութեան մէջ ժանտախտ սկսւեց, որը տանում էր հազարներով զոհեր: Քաղաքում թագաւորում էր երկիրը և յուսանաութեան անբարոյականութիւնը: Առկ կերպով տրանջում էին, որ Պերիկլէսն անօգուտ կերպով փրչացնում է բազմաթիւ մարդկանց, որոնք աւելի լաւը լինէր մեռնելին կուրի գաշտում: Պերիկլէսի թշնամիներն օգուտեցին այդ անբաւականութիւնից: Նրանք ատում էին ինչպէս արիստոկրատներն, այնպէս էլ գէմոկրատների կուսակցութեան մի քանի անդամները, որոնք նախանձում էին նրա ազդեցութեանը: Արդէն մի քանի անգամ նրա բարեկամները դէմ հանել էին մի քանի անմիտ մեղադրանքներ. Անարստագորաս փիլիսոփան փախաւ Աթէնքից, Ֆիդիասն իրան սպանեց բանդում: Վերջապէս վճռեցին դուրս գալ իր՝ Պերիկլէսի դէմ: Նրան մեղադրում էին պետական գանձա-

բանից փող գողանալու մէջ, և դատարանը մեծ թուգանքի դատապարտեց նրան: Այդ ամօթալի վճարից յետոյ ժողովուրդը շուտով խելքի եկաւ: Պերիկլէսին նորից ստրատէզ ընտրեցին, բայց նրան այլ ևս վիճակւած չէր շարունակել սկսած գործը. 429 թւին ժանտախտը տարաւ նրան:

Գէմոկրատիայի առաջնորդութիւնն անցաւ գլխաւորապէս Կլէոնին — մի կուպիս և մշտապէս դէպի բռնաբարութիւն զրգող անձի: Ժողովի եւ խորհրդի մէջ իր նաւերով եւ առաջարկութիւններով նա զբաղում էր ժողովրդին զօրապետների դէմ: Նա միշտ ապացուցանում էր, որ պատերազմը բաւական եռանդով չէ տարւում: Նրա ազդեցութեան տակ ղաշնակիցների անդամավճարները կրկնապատուեցին, իրանց՝ քաղաքացիների վրայ հարկ դրեց:

Շուտով կրկին նշաններ երևացին, որոնք ցոյց էին տալիս, որ ղաշնակիցների վրայ վստահել չէ կարելի. ապստամբեց կարևոր Լեսբոս կղզին: Երբ ապրստամբութիւնը զսպւեց, Կլէոնը պահանջեց, որ սրի անցկացնեն բոլոր տղամարդկանց, և քիչ էր մնում իր նպատակին հասնէր, միայն հետևեալ օրը շափաւոր կուսակցութիւնը կարողացաւ համոզել, որ գլխատեն միայն 1000 մարդ:

425 թւին Եթովպիացիներին յաջողութիւն բաժին ընկաւ. նրանց ստրատէզներից մէկը՝ Գեմոսթէնէսը դրաւեց Պիլոսը Մեսսենայում, իսկ ղրանից իսկոյն առաջացան մեսսենացիների և հելոտների ապստամբութիւնները: Սպարտացիները գործն աւելի վստացրին, ուղարկելով մի զօրաբաժին Մֆակտերիա կղզին — պելոպոնէսեան ծոցի մուտքի մօտը: Աթէնացիները ջարդեցին պելոպոնէսեան նաւատորմը և կարեցին սպարտական զօրաբաժնի ճանապարհը. յետոյ՝ որովհետև Կլէոնը պնդում էր, թէ ստրատէզները գործը ձգձգում

429

425

են, թէ շրջապատւած սպարտացիներէ հետ վաղուց կարելի էր հաշիւը վերջացնել, ժողովուրդը հէնց ներան ուղարկեց Սֆակտերիա: Այդ ժամանակ սպարտացիներին հասցրել էին վերջին ծայրայեղութեան, և նրանց մնացորդներն իսկապէս անձնատուր եղան Կլէոնին: Ընդամենը 120 մարդ անձնատուր եղաւ, բայց նրանք պատկանում էին սպարտական ամենաագղեցիկ ընտանիքներին, իսկ աթէնացիները նրանց պահում էին իբր պատանդ: Սպարտացիներն ստիպւած եղան արշաւանքները զաղարեցնել Ատտիկայի վրայ և բաւականացան Բրասիդոս զօրավարին թրակիա ուղարկելով: Բրասիդոսը հանդիսացաւ մի նշանաւոր զօրավետ: Բրասիդոսը շարդեց աթէնական զօրքը, բայց կուում ընկան և ինքը, և Կլէոնը: Ըստ սպարտացիների անյաջողութիւնը Սֆակտերիայում մի կողմից, աթէնական իշխանութեան խորտակումը թրակիայում միւս կողմից՝ երկու կողմին էլ թեքեցին զէպի հաշտութիւն: 421 թիւն կնկնեց Նիկիական խաղաղութիւնն այն պայմանով, որ երկու կողմն էլ վերադառնան այն դրութեանը, որի մէջ գտնուում էին մինչև պատերազմը:

421

Ալեքիբիադէսը
և Մեթիական
արշաւանքը

Բայց այդ խաղաղութիւնը շատ անհաստատ էր: Հակառակորդների զբաւած քաղաքները վերադարձնելու ժամանակ երկու կողմն էլ աշխատում էին իրար խաբել: Յարաբերութիւններն առանձնապէս սրեցին, երբ Կլէոնից յետոյ Աթէնքում ժողովրդի սիրելին զարձաւ Ալկիբիադէսը: Նա երխտասարդ էր, գեղեցիկ, արտակարգ տաղանդի տէր, բայց չունէր ոչ մի համոզմունք և ամեն բանից բարձր էր դատում սեփական անձի օգուտն ու փառքը: Նա երազում էր փայլուն յաղթութիւններ և զբաւ համար էլ զբոլում էր ժողովրդին վերանորոգել պատերազմը: Սկսելու համար նա Սպարտայի դէմ ոտքի հանեց նոյն իսկ

պելոպոնէսի մէջ Սրբոսը և միքանի արկադիական համայնքներ: Սպարտացիները շարդեցին ապստամբներին, բայց այդ անյաջողութիւնն Ալկիբիադէսին յետ չըպահեց իր հետեւալ ձեռնարկութիւններից: Նա համոզեց աթէնացիներին սկսել մի խիզախ արշաւանք Սիրակուզայի դէմ, զբանով յոյս ունենալով սկսել արեւմուտքի զբաւումը: Այդ փորձը բոլորովին հախաժու էր Պերիկլէսի ծրագրին, որն զգուսացնում էր չափազանց նեղաւոր ձեռնարկութիւններից: Բայց այդ մտադրութիւնները չափազանց զբաւիչ էին աթէնացիների համար, որոնք չէին սիրում շատ զգոյշ և դանդաղ գործել: Նրանք մեծ զօրք և նաւատորմ և առաջնորդ նշանակեցին Ալկիբիադէսին (415): Չւելուց անմիջապէս առաջ մի գործ պատահեց, որը միանգամից սառեցրեց նրանց պատերազմական սղեորութիւնը: Անյայտ շարագործներ մութ գիշերով շարդեցին Հերմէսի արձանները, որ զբաւ էին փողոցների խաշածե կտրւածքներում: Ժողովուրդը վրդովեց, այդպիսի սրբապղծութիւնը թուում էր վատ նախագուշակութիւն և մերկացնում էր քաղաքացիների մէջ անօրէն և անհաւատ մարդկանց դոյութիւնը: Սկսեց քննութիւն, և սկեցսին, ի միջի պլոց, կասկածներ յայտնել նոյն իսկ Ալկիբիադէսի մասին, որ յայտնի էր իր ազատամտութիւնով: Սակայն նրան բաց թողին իր արշաւամարտի հետ. բայց նրա չւելուց յետոյ իր բազմամթիւ թշնամիները և նախանձորդները նրա դէմ գործը տարան այնպիսի ճարտկութիւնով, որ նրա ետեից մի նոր նաւ ուղարկեցին, հրամայելով թողնել հրամանատարութիւնը և Աթէնք վերադառնալ դատելու: Ալկիբիադէսն այդ հրամանին չը հնազանդեց և փախաւ գնաց Սպարտա:

415

Նրա բացակայութեան ժամանակ Սիկիլիական արշաւանքը վատ ընթացաւ: Սիկիլիական գիմա-

գրութիւնը կազմակերպեց սպարտացի Հիլիպպոսը: Աթէնքի հետ յարաբերութիւնները դժւար էին: Երկրի ներսում տեղական ազգաբնակչութիւնը համակրում էր աթէնացիներին, բայց նրանք չը կարողացան՝ ինչպէս պէտքն էր օգտուել նրանց օժանդակութիւնից: Արշաւանքին ակամայ մասնակցող զգուշաւոր Նիկէաս և ձեռներէց Դեմոսթենէս ստրատէգներին մէջ համաձայնութիւն չը կար: Գործը վերջացաւ կատարեալ պարտութիւնով: Սիրակուզացիներին յաջողեց փակել աթէնական նաւատորմի ելքը ծոցից դէպի ծով: Յամաքային զօրքը փորձ արեց նահանջել դէպի երկրի ներսը, բայց շնորհիւ Նիկիասի մտտիապաշտութեան (նա վախեցաւ լուսնի խաւարումից), նահանջը շափագանց ուշ ձեռնարկեց, երբ սիրակուզացիներն արդէն զբաւեւ էին ճանապարհի լեռնային կիրճերը: Մի ամբողջ շարք ուժասպառ անոց ճակատամարտերից և արագ ճամբորդութիւններից յետոյ՝ աթէնական զօրքն անձնատուր եղաւ Հիլիպպոսին: Գերիւների հետ վարեցին շափագանց դաժան կերպով. մեծ մասն ուղարկեց քարհանքները, ուր և ոչնչացաւ զրկանքներից և հիւանդութիւններից, իսկ մի քանիսներին, որոնց մէջ և զօրապետներին, գլխատեցին (413): Աթէնացիներն այս զժբազդ արշաւանքի մէջ կորցրին 10,000 միայն հողիւններ, չը հաշուելով թիթևագէտներին և նաւատորմներին: Իսկ մի և նոյն ժամանակ Սպարտան օգտուում էր Ալկիբիադէսի խորհուրդներից և սկսում էր վճռական գործողութիւններ: Պերսպոնէսցիները զբաւեցին Դեկելիէան Ատտիկայում, ամբացան այնտեղ և հանգիստ չէին առիւս ազգաբնակչութեանը, որն ստիպւած էր ապահովութիւն որոնել Աթէնքի պատերի ետևում: Յետոյ նրանք դաշնակցութիւն կապեցին պարսիկների հետ, որպէսզի

413

նրանցից ստանան այն, ինչ որ նրանց պակասում էր միևնույն այդ ժամանակ — փող և նաւեր:

Աթէնքում ժողովուրդը յուսանաւեց: Արիստո-^{Յեղաշրջում- ներ Աթէնքում.} կրատ կուսակցութիւնը, որը բոլորովին ոչնչացած էր երևում, գլուխը բարձրացրեց: Ամեն տեղ ասում էին, որ գործերի վատ վարելու պատճառը դէմոկրատիան է. ժողովրդական ամբոխը բաւարար պատրաստութիւն չունի պետութիւնը կառավարելու համար. նա ենթարկւում է շողոքորթ և անազնիւ դեմագոգների ¹⁾ ազդեցութեան, որոնք զրգում են նրան դէպի շուտափոյթ վճիռներ: Արևացիների յուսանաստ քիւնն այնքան մեծ էր, որ 411 քիւն, համարեա՛ւ սաւանց դիմադրութեան նրանք եկարկեցին օլիգարխիական դատադրութեան: Հասարակական ժողովն ինքը հրաժարեց դէմոկրատիայից և իշխանութիւնը յանձնեց այն մասնաժողովին, որը պէտք է նոր կազմ մը շակէր: 500-ի խորհուրդն արձակեց, իսկ նրա փոխարէն կազմեց 400-ի խորհուրդը, որը կենտրոնացրեց բոլոր գործերն իր ձեռքում: Հասարակական ժողովին մասնակցելու իրաւունք ունեցող քաղաքացիների թիւը սահմանափակեց 5,000 հոգի ամենահարուստներով, և նրանց անդամ չէին հրաւիրում ժողովի: Ամեն բան կառավարում էին մի քանի օլիգարխիներ (Պիսանդրոսը, Ֆրինիկոսը, Անտիֆոնէսը, Թերամէնսոսը): Իրանց գուր չեկող մարզիկներին գլխատում էին կամ ուղղակի սպանում:

411

Այդ տեսակ մի կարգ երկար ժամանակ կանգուն մնալ չէր կարող: Արդէն մի քանի ամսից յետոյ Օլիգարխիներին վայր գլորեց յամաքային զօրքը, իսկ նաւատորմը, որ կանգնած էր Սամոս կղզու մօտ, սկըղ-

¹⁾ Այդպէս էին կոչւում ժողովրդի ասաջնորդները: Այժմ այդ բառը նշանակում է խառնակութիւն պցող:

բից հրաժարւեց նրանց հրամաններին հնազանդւել-
 ընտրեց սեփական ստրատէզներ և հրաւիրեց Ալիքի-
 բիադէսին: Վերջինիս վերադարձը հռչակեց Պելոպո-
 նէսեան նաւատորմի գէմ ո՛ր քանի յաղթութիւններով:
 410 Արդէն 410 թւին գէմովրատիան լիովին վերականգնել
 էր Աթէնքում, և Ալիքբիադէսին յաղթականի փառքով
 ընդունեցին քաղաքում: Բայց արէնացիների սրամա-
 դուքիւնը բոլորովին փչացնելու և նրանց խոհեմու-
 քիւնից զրկելու համար բաւական էր մի պատերազ-
 մական անյաջողութիւն: Ալիքբիադէսի բացակայու-
 թեան ժամանակ նրա փոխարէն զօրքը վարող առաջ-
 նորդը պարտութիւն կրեց. աթէնացիները զայրացան
 իր՝ Ալիքբիադէսի վրայ, և նա ստիպւած եղաւ երկ-
 րորդ անգամ փախչել:

Պատերազմի
 վերջը:

Գրանից յետոյ գործերն աւելի և աւելի վատ
 ընթացան: Աթէնքի ձեռքից խիստ նեղւած դաշնակից-
 ները մէկը միւսի ետեից բաժանւեցին. պելոպոնէսեան
 նաւատորմը, որի զլուխն էր անցել հմուտ զօրավար
 Լիսանդրը, խիստ կերպով նեղում էր աթէնական նա-
 ւերին. փոքր-ասիական աստրապ Փոքր կիւրոսը ե-
 ոանդով օգնում էր սպարապետներին, յուսարով այդ
 միջոցով վերադարձնել պարսկական պատերազմներում
 կորցրածը: Մի անգամ էլ բազմը ժպտաց աթէնացի-
 ներին, բայց նրանք շատ վատ կերպով օգտւեցին դը-
 րանից: Պելոպոնէսցիները կողմից Լեսբոսի մօտ փակ-
 ւած զօրաբաժնին փրկելու համար ուղարկւեց վերջին
 միջոցներով կազմւած մի նաւատորմ, որ շարդեց
 406 թշնամուն Արգինուզեան կղզիները մօտ տեղի ունե-
 ցած ճակատամարտում (406): Թւում էր, թէ պէտք էր
 սրբախանայ այս յաջողութիւնով: Բայց ստրատէզները
 չը կարողացան սպանւածներին թաղել և վիրաւորնե-
 րին հաւաքել շարդւած նաւերի վրայ, որովհետեւ շտա-
 պում էին դէպի Լեսբոս, իսկ այդ նպատակով թողնւած

նաւերը յանձնարարութեւնը չը կատարեցին բարձրա-
 ցած փոթորիկի պատճառով: Ժողովուրդը սաստիկ
 զրգուած էր ստրատէզների դէմ. մեռելներին չը յար-
 վելը նրա աչքում աւելի ծանր յանցանք էր, քան դէ-
 պի վիրաւորները եղած անուշադրութիւնը: Սպան-
 ւածների ազգականները վրէժ էին պահանջում, որով-
 հետեւ անթագ մնացածների հողիները, այն ժամանակի
 հայացքների համեմատ, պէտք է թափառէին սոս-
 րերկրեայ թագաւորութեան մուտքի մօտերը: Կրօնա-
 կան զայրութի ազդեցութեան սակ՝ ժողովուրդը ծայ-
 րապէս անարդարութիւնով գործեց: Ստրատէզների
 գործում բոլոր օրինական ձևերը ստի տակ արեցին,
 հասարակական ժողովի առանձին անդամները և, ի միջի
 սպլոց, նրա նախագահ Սոկրատէսի հակաճառութիւն-
 ները բռնի կերպով մերժւեցին, և ստրատէզները մահ-
 ւան դատապարտւեցին: Ժողովուրդը խելքի եկաւ, երբ
 զօրապետներն արդէն սպանւած էին:

Արգինուզեան գործի վախճանը ցոյց տւեց, որ
 արէնական դիմոկրատիան բոլորովին քայքայել էր
 ուժասպառ անող պատերազմներից: Ընդհանրապէս
 նրա համար դժւար էր անձամբ ղեկավարել պատերազ-
 մական ձեռնարկութիւնները, այն ինչ նա չէր կարող և
 չէր ուզում ոչ ոքի յանձնել ղեկավարութիւնը: Այդպի-
 սի պայմաններում ստրատէզները գործում էին դան-
 դաղ, առանց եռանդի և անհանձայն կերպով: 405
 թւին Լիսանդրը յանկարծակի բերեց աթէնացիներին
 404 թւին Լիսանդրը յանկարծակի բերեց աթէնացիներին
 404 թւին Լիսանդրը յանկարծակի բերեց աթէնացիներին
 նա քաղցով ստիպեց նոյն իսկ Աթէնքին անձնատուր
 լինել: Խաղաղութեան պայմանները ծանր էին. գաշ-
 նակցութիւնը ցրել, պարիսպները բանդել, նաւատորմը
 յանձնել, բացի 16 հատարակ նաւերից: Պատերազմի
 այս տեսակ վախճանը բացատրւում է ոչ միայն սի-

405

404

կիրական վտանգաւոր արշաւանքի անյաջողութիւնով, պարսիկների միջամտութիւնով, գէպի Աթէնքը վաստարամագրւած դաշնակիցների դաւաճանութիւնով, ըսպարտացիների պատերազմական դիմացկանութիւնով, այլ անվիճելի ազդեցութիւն ունէր նաեւ զինուորական գործողութիւններ ղեկավարելու համար անպէտք դէմուկրսիական ժողովի մեսական միջամտութիւնը գործերի մէջ եւ այն բարոյական անկումը, որ արագ կերպով տեղի ունեցաւ քաղաքացիների սակաւթիւ դասակարգի մէջ մտաւոր և բարոյական անսովոր զարգացումից յետոյ:

Գ Լ Ո Ի Ե Ի X.

ՍՊԱՐՏԱՅԻ ԵՒ ԹԵՔԷԻ ԳԵՐԻՉԵՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

Սպարտան և
Պարսկաստանը:

Պելոպոնէսեան պատերազմն ընդմիշտ ոչնչացրեց եթէ ոչ Աթէնքի կենսունակութիւնը, գոնէ նրա ուժը: Որքան նա ստոր ընկաւ, այնքան աւելի առաջ անցաւ Սպարտան: Յունաստանում նա այլ ևս մրցակիցներ չունէր: Յունական բոլոր պետութիւնները ճանաչեցին նրա գերիշխանութիւնը (հեզեմօնիա), և ամեն տեղ նա հիմնեց կամ ամրապնդեց օլիգարխիական կառավարութիւն: Աթէնքում իշխանութիւնն ընկաւ, այսպէս կոչւած՝ երեսուն բռնապետների ձեռքը, որոնց գլուխն էին Կրիտիոսը և Թերամենոսը. աթէնական նախկին դաշնակցութեան գլխաւոր քաղաքներում հիմնեցին ղեկաւարիակներ՝ տասն անձերի կառավարութիւններ: Ամեն տեղ սկսեցին գլխատումներ, հալածանքներ, ստղւածքների զրաւումներ (կօնֆիսկացիա): Սպարտական բերդապահները և հարմոսանները կարգ էին պահպանում: Բայց ընդունակ էր արդեօք

Սպարտան ղեկավարելու յունական աշխարհի գործերը: Նա բաւական ուժ ունեցաւ աթէնական պետութիւնը կործանելու համար, բայց նրան սպասում էր մի աւելի ծանր խնդիր՝ կազմել իր սեփական պետութիւնը: Այնինչ պատերազմը սաստիկ ուժաւորեւր արեւ այդ քաղաքը: Հիազոր իրաւունքների տէր քաղաքացիները թիւը հասել էր ընդամենը 2,000 ընտանիքի, որոնք նախարձախնդիր կերպով պահպանում էին իրանց արտօնութիւնները և իրանց շարքերը լցնելու և հասարակութեան միւս դասակարգերի բարօրութիւնը բարձրացնելու համար ոչինչ չէին անում: Քաղաքների հետ ունեցած յարաբերութիւնների մէջ արեսայայտում էր միայն յանդուգն ոյժը: Սպարտացու խօսքն օրէնքն էր համարւում, եթէ նոյն իսկ նա լինէր մի մասնաւոր անձ, առանց որ և է պաշտօնի կամ յանձնարարութեան:

Աթէնքի ժառանգութիւնն ստանալով՝ Սպարտան ըստիպւած էր իր վրայ առնել և նրա արեւելեան քաղաքակաշնութեան շարունակութիւնը: Պելոպոնէսեան պատերազմի վերջը նրան ժողեցրեց փոքրասիական սատրապ փոքր Կիրոսի հետ, առանց որի օգնութեան հազիւ թէ կարելի լինէր աթէնական նաւատորմի հետ զլուխ եղնել: Յենեկով սպարտացիների վրայ, Կիրոսը հաւաքեց յունական վարձկանների մի խոշոր բանակ և վճոցեց մի համարձակ գործ անել: Նա ապստամբեց իր Արտաշէս եղբոր դէմ և շարժեց դէպի Ասիայի խորքերը, նրանից թագաւորութիւնը խլելու համար: Բաբելոնից ոչ հեռու, Կունաքսի մօտերը տեղի ունեցաւ ճակատամարտ, որի մէջ Կիրոսն սպանեց, նրա զօրքը մի անգամից քայքայեց և յոյները, որ իրանց թեկողմում յաղթել էին, մենակ մնացին: Իբր լրացումն վտանգի, պարսկական Տիսափերնէս զօրավարը՝ բանակցութիւնների պատրաստելով՝ խորհելով տարաւ յունական առաջնորդներին՝ թակարդի մէջ գցեց և կոտորեց նրանց: Այս յուսահատ զբութեան մէջ յոյները մի անգամ էլ փայլուն կերպով ապացուցեցին իրանց ղինուորական կազմի անհամեմատ առաւելութիւնն ասիականից: Ամբողջ Առաջաւոր Ասիայի միջով,

401

Բարեկունից մինչև Տրապիզոն՝ Սև ծովի ափին՝ անցան նրանք, ճանապարհ բանալով իրանց թիչ ծանօթ երկրների և թշնամական ցեղերի միջով և մշտապէս պաշտպանելով իրանց վրայ յարձակեող պարսկական զօրքից (401 թ.): Նրանց առաջնորդներից մէկը՝ Աթէնացի Քսենոֆոնտը նըկարագրեց «տասը հազարի» այս քաջագործութիւնն իր Անաբասիսի (նահանջի) մէջ:

Արտաշէսի յաղթութիւնը Կիւրոսի դէմ, յունական վարձկաններին հետապնդելը, պարսիկների յարձակումը փոքրասիական ափերի վրայ՝ պարսից թագաւորին հանեցին երես երեսի սպարտացիների հետ: Վերջիններս Ասիա ուղարկեցին Ագեոսիլա թագաւորին, և նա Կիւրոսին արժանաւոր յաջորդ հանդիսացաւ: Նա մի շարք յաղթութիւններ գործեց պարսիկների դէմ, վերականգնեց յունական տիրապետութիւնը ափի երկարութիւնով և պատրաստուեալ էր արդէն դէպի երկրի ներսը շարժելու, բայց պարսիկները միջոց գտան նրան կանգնեցնելու: Նրա ետևում, նոյն իսկ Յունաստանում, նրանք կազմեցին Սպարտային թշնամի քաղաքներից մի դաշնակցութիւն և ցոյց տւին նրանց եռանդուն օչնութիւն փողով և նաւատորմով:

Պելոպոնէսեան պատերազմը վերջանալուց յետոյ յունական քաղաքներում իսկոյն սկսեց սկզբում խուլ և ապա բացարձակ կռիւ Սպարտայի դէմ: Մինչև կախութեան համար և ապաստարան տւեց Աթէնքից փախած դէմօկրատներին: Արդէն 403 թւին այս աքսորականները, թրասիբուլոսի առաջնորդութիւնով ներս խուժեցին Ատտիկա, ուր 30 բռնապետները խժոժութիւններ էին անում մշտապէս աճող գաժանութիւնով: Որովհետև իրանց՝ օլիգարխների մէջ սկսել էին երկպառակութիւններ և ծայրայեղ միջոցների կուսակից Կրիտիոսը ոչնչացրել էր աւելի չափաւորների առաջնորդ թերամինոսին՝ թրասիբուլոսը և իր ընկերներն առանց մեծ դժւարութեան՝ բռնապետների հետ զործը վերջացրին և վերականգնեցին դէմօկրատիան Աթէնքում: Սպարտացիները

Բազմերի
ինքնուրոյ-
նութեան վե-
րակող-
նումը:

403

395

հարկաւոր չընամարեցին միջամտել, որովհետև ուզում էին խուսափել Յունաստանում նոր պատերազմ սկսելուց: Բայց այս անսպասելի զիջողութիւնը միայն սիրտ տւեց նրանց հակառակորդներին, և 395 թւին Պարսիկների հետ միասին նրանց դէմ դաշնակցութիւն կազմեցին Աթէնքը, Թէբէն, Արգոսը և մինչև անգամ Կորնթոսը: Սպարտան ազատեց Ագեսիլայի ձեռքով, բայց նրա հարմոսաններին և բարեկամներին՝ օլիգարխներին ամեն տեղից դուրս քշեցին: Նրա նաւատորմը ջարդեցին պարսիկները, որոնց առաջնորդում էր Պելոպոնէսեան պատերազմի աթէնական ստրատէգներից մէկը՝ Կոնոնը, իսկ պարանոցում՝ կորնթոսի մօտ՝ ձգձգեց յոյնեցնող պատերազմը, որի մէջ յաջողութիւն էր ունենում երբեմն մի, երբեմն միւս կողմը: Սպարտացիներն իրանց երջանիկ համարեցին, երբ այդ պայմաններում նրանց յաջողեց ձեռք բերել Անտալիդեան կոչւած խաղաղութիւնը (387): յունական բոլոր քաղաքային համայնքներն ինքնուրոյն նրասարակեցին, յունական ասիական գաղութները սրեցին պարսից քաղաւորին, այս նոր կարգը դրեց Սպարտայի պաշտպանութեան եւ մեծ արեւայի նովանաւորութեան սակ: Սպարտական 17 ամենայ իշխանութեան արդիւնքը եղաւ մի չըլլած խայտառակութիւն: յունական պատերազմներից յաղթող դուրս եկան պարսիկները: Նրանք համարեան առանց կուռի հասան այն բանին, որին չընասան Դարէն ու Քսերքսէսը լարելով բոլոր ուժերը, արեւելեան գաղութները կրկին դարձան պարսկական թագաւորութեան նահանգներ, իսկ Եւրոպական Յունաստանում ճանաչւեց պարսիկների եթէ ոչ տիրապետութիւնը, գոնէ նրանց վերակշռութիւնը:

387

Բայց և այնպէս Սպարտացիները այդ խաղաղութիւնը համարում էին ձեռնառու, որովհետև նա ի-

րանց հնար էր տալիս խառնելու քաղաքների գործերի մէջ որևէ մէկի ինքնուրոյնութիւնը պաշտպանելու պատրուակի տակ. 382-ին նրանք դաւաճանութիւնով խլեցին Թէբէի Կադմէա բերդը, քաղաքում հաստատեցին իրանց սիրած օլիգարխիան և կարծում էին, որ յաջողեց ազատել այն վտանգաւոր հակառակորդից, որն իրանց խանդարեց օգտուելու պելոպոնէսեան պատերազմներից լիակատար չափով. բայց հէնց այդ նոր բռնաբարութիւնը դարձաւ նրանց նոր դժբաղդութիւնների աղբիւր:

382

Թէբէի բարձրանալը:

Ինչպէս ամէնքը գրաւելուց յետոյ Թէբէն ընդունեց Թրասիբուլոսին և իր ընկերներին, այդպէս էլ այժմ Աթէնքն ապաստան աւեց Թէբէից արսորւած ու փախած հայրենասէրներին: 379 թւին Պելոպոնէսը և մի քանի ուրիշ Թէբէցի արսորականներ մի կերպ տուն դարձան: Պարող կանանց հազուստով ծպտւած, նրանք մտան այն տունը, ուր խնջոյք էին անում օլիգարխները և սպանեցին նրանց: Սպարտական բերդապահները յանձնեցին կատմէան այն պայմանով, որ իրանց ազատ բաց թողնեն Սպարտա գնալու: Աթէնացիներն օգտուեցին իրանց թշնամու անյաջողութիւնից և կազմեցին մի երկրորդ գաշնակցութիւն, որի հետ միացրին Նգէյեան ծովի ամենանշանաւոր կղզիները: Բայց քանի դեռ սպարտացիները պահում էին իրանց առաջնութիւնը ցամաքի վրայ, նրանց գերշխանութիւնը թօթափելու բոյոք փարձերը շատ անհաստատ հետևանքներ էին տալիս: Թէբէցիներին յաջողեց խորտակել սպարտական հոպլիաների անյաջողութիւն անունը: 371 թւին Բէոպիտայի Լեկարիա քաղաքի մօտ Թէբէական զօրքը՝ Էպամինոնդի՝ առաջնորդութիւնով՝ շարգուփշուր արեց սպարտական բանակը, չը հայելով նրա թւական առաւելութեանը: Իսկ մի չափազանց նշանաւոր երեոյթ էր: Երեսաց որ

379

371

սպարտական քայալոյդ եւ մեռնող քաղաքային համայնքն այլ եւս հնաւ չունէր պահելու նախկին բարձրութեան վրայ իր ժալանգների քիւր եւ դիբր: Իսկ միւս յոյների նման բաջ և ուժեղ, բայց ուրիշ ոչնչով աչքի չընկնող Թէբէցիներն ունէին էպամինոնդի նման մի զօրապետ, որը կարողացաւ կատարելագործել ֆալանգի պատերազմական կազմը: Նա զօրացրեց նրան յարձակողական հարւածների համար այն բանով, որ նրա առաջատար թիւ շարքերի թիւը շատացրեց, այն ինչ աւելի թոյլ թիւ մի բիշ յետ էր մնում:

Սպարտայի պարտութիւնը Թէբէցիների գերիշխանութեան սկիզբն էր: Էպամինոնդը մի քանի անգամ արշաւանքներ արեց դէպի Պելոպոնէս և միայն Ագէսիլայոսի ազդմագիտական արհեստը խանդարեց նրան առնել Սպարտան: 362 թւին տեղի ունեցաւ Արկադիայում, Մանտինէայի մօտ, Թէբէցիների և սպարտացիների երկրորդ զլխաւոր ճակատամարտը: Կուր ժամանակ էպամինոնդը մահացու վէրք ստացաւ, բայց սպարտացիները կրկին շարգուեցին: Էպամինոնդի արշաւանքների արդիւնք եղաւ Մեսսենայի ազատութիւնը, արկադիական քաղաքների դաւնակցութեան կազմելը և Սպարտայի ուժի վերջնական խորսակումը: Բայց Էպամինոնդի հետ միասին Թէբէցիները կորցրին իրանց յաջողութիւնների զլխաւոր պայմանը: Նրանց յաջողութիւնների պատճառն էր ողու ժամանակաւոր բարձրացումը և առաջնորդի պատահական տաղանդը: Յունաստանին գեկավարելը նրանց ուժից աւելի բարձր էր, քան սպարտացիների ուժից:

362

ՄԱԿԵՂՈՆԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Փիլիպպոս
Մակեդոնացին.

Թէրէցիները բաւարար ուշադրութիւն չը դարձրին հիւսիսային Յունաստանում կազմւող մի նոր ուժի վրայ, որն սպառնում էր ամբողջ թերակղզու ապահովութեանը: Պելոպոնէսեան պատերազմի ժամանակ մակեդոնական ժողովուրդը, որ խառնուրդ էր Իլլիրական ու թրակիական բարբարոսների և յոյների, սկսեց դուրս գալ վայրենի վիճակից և խառնել յունական գործերի մէջ: Մակեդոնական լեռներում արող խաշնարած գրութիւնն սկսեց կամայ կամայ տեղի առ կերպագործութեան. խոշոր կուլտուրական ազդեցութիւն էին գործում Սալկիդական թերակղզու քաղաքները: Մակեդոնիան կառավարում էին ժառանգական թագաւորներ յունական հարստութիւնից, որն իր սկիզբն առած էր համարում Արգոսի Հերակլիաններից: Բայց թագաւորների իշխանութիւնն աննշան էր. նրանք յաճախ պէտք է կուէին առանձին նահանգների անհնազանդ առաջնորդների հետ, և նոյն իսկ թագաւորող տան մէջ միշտ խառնակութիւններ էին լինում: Մակեդոնիայի համար նոր դարագլուխ սկսեց 359 թւին, երբ թագաւորեց Ամինտոս II-ի որդի Փիլիպպոսը: Նա ստացաւ յունական լուկրթութիւն Թէրէում, ուր՝ ինչպէս աւանդութիւնն ասում է՝ ապրում էր էպամինոնդի տանն իբրև պատանգ: Յունական քաղաքների մէջ եղած յարաբերութիւնները և նրանց թուլութիւնները նրան լու յայտնի էին. նա ուշադրութեամբ հետևում էր պատերազմական գործերում կատարւող նոր զիւտերին և

359

կատարելագործութիւններին: Իսկ որ զլիաւորն է՝ նա խորամանկ էր և ունէր յարատև կամք, որը, չը նայելով անյաջողութիւններին ու յետաձգումներին, երբէք չէր շեղւում մի անգամ գրւած նպատակից:

Փիլիպպոսը Մակեդոնիայում արագ յաղթեց իր բոլոր հակառակորդներին և պինդ կերպով ամբացրեց իր իշխանութիւնը: Նա շուտ բան արեց ազգաբնակչութեան բարօրութիւնը և զարգացումը բարձրացնելու համար, բայց նա գլխաւոր հոգոն էր ասպնակաւոր բանակ պահուստելու: Մակեդոնական թագաւորի ձեռքում յունական զինւորական կազմը չէր կարող մնալ առաջւայ պէս քաղաքացիական կամաւորների գընդեր. Փիլիպպոսը մշտական գօրք հաստատեց, հաւաքելով կամաւորներ Մակեդոնիայի պատերազմատէր երիտասարդներից: Արդէն յունական վարձկանները ցոյց էին աւելի, թէ՛ սրպիսի ուղղմական կատարելութեան կարող են հասնել մասնագէտ ¹⁾ զինւորները: Փիլիպպոսն աւելի ևս զարգացրեց էպամինոնդի միտքը և ձևափոխեց ֆալանգը. որպէս զի այդ միտպաղաղ և ծանր գանգւածի ոյժը հասցնէ իր ամենաբարձր աստիճանին, նա դաստուօրեց նրան երկաւածից քառանկիւնու ձևով, որի մէջ իրար ետև կանգնած շարքերի թիւը հասնում էր երբեմն 25-ի. իսկ զինւորներին նա զինեց երկար նիզակներով (սարիսսա) փոխանակ կարճ տէգերի, այնպէս որ ստացւում էր նիզակների մի խիտ անտաս, որին ձակատից շարժել անհնար էր: Փալանգի թոյլ կողմերն էին կողքերը և թիկունքը. բայց գրանից նա զիւրաշարժ չէր և կարող էր շարժել միայն հարթ տեղերով: Նրան օժանդակելու և գործակցելու համար Փիլիպպոսը մեծ ուշա-

¹⁾ Մասնագէտ (սպեցիալիստ) — մի մարդ, որն ամբողջապէս նւիրում է իրան մի որ և է գործի:

դրութիւն դարձրեց հեծելագորի և թեթև հետեակի բարելաման վրայ:

Յոյները նրան ժամանակ տւին իր թագաւորութիւնը և զօրքը կազմակերպելու: Աթէնացիները միւսներին առաջ զգացին հիւսիսում կատարւող փոփոխութիւնը: Նրանք ցոյց տւին իրանց կենսունակութիւնը, արագ կերպով ուղղելով պելոպոնէսեան պատերազմից յետոյ: IV դարի 50-ական թւերին նրանց ելևմուտքը (Ֆինանս) փայլուն վիճակի մէջ էր, չը նայելով որ Եգէական ծովի կղզիները հեռացել էին դաշնակցութիւնից: Բայց քաղաքում սիրում էր մի փոքրոցի քաղաքութիւն, որ քիչ էր նմանում V դարի քաղաքացիական արիւթեանը: Կազմել էր, ինչպէս Պերիկլէսի ժամանակ, մշտական պետական դրամագլուխ, բայց դա պատերազմական պէտքերի համար պահեստ չէր, այլ տօնախմբութիւնների ծախքերը ծածկելու համար և ժողովուրդը թշնամարար էր վերաբերւում այդ փողերի մի մասն ուրիշ նպատակների համար գործադրելու ամեն մի փորձին:

Օգտւելով աթէնացիների ունեցած կուրից կղզիների հետ, Փիլիպպոսը զբաւեց նրա դաշնակից բաղաճների մեծ մասը Թրակիայի արևելքում (Ամֆիպոլիսը, Պոտիդէան և այլն): Յետոյ նրան առիթ ներկայացաւ միջամտելու Թէսալիայի և Միջին Յունաստանի գործերի մէջ: Փոկէացիները կողոպտեցին Դելֆեան տաճարը և նրա գանձերի շնորհով կազմեցին բաւական խոշոր պատերազմական ոյժ, որի հետ դրացիներին ոչ մէկը չէր կարող գլուխ ելնել: Երբ Փոկէացիները խուժեցին Թեսալիա, թեսալացիների մեծ մասն օգնութեան կանչեց Փիլիպպոսին, որն սկզբներում գործեց նոյնպէս անյաջող կերպով, բայց վերջապէս իր նպատակին հասաւ և Փոկէական զօրքին վճռական ջարդ տուց: Նա արդէն պատրաստուած էր Թերմոպիլեան կրճով անցնել Փոկիդա, բայց այստեղ աթէնացիները նրան անսպասելի և վճռական դիմադրութիւն ցոյց տւին: Նրանք շտապով նաւատորմ ուղարկեցին, որը և խանդարեց թագաւորին Թերմոպիլէն

գրաւելու: Փիլիպպոսը պատասխանեց, յարձակւելով Թրակիայի աթէնական ազգեցութեան ամենամեծ պատնէշի—Ուլինթոսի վրայ: Նոյն աթէնացիները, որոնք այնքան եռանդով փակեցին Միջին Յունաստանի ճանապարհը, վատ կերպով պաշտպանեցին Ուլինթոսը: Յունաստանի ամենամեծ հոետոր Դէմոսթենէան ամեն ջանք գործ դրեց, որ բացատրէ իր համաքաղաքացիներին, թէ ինչ սարսափելի գծադրութիւն է սպասուում նրանց, թէ ինչպէս նրանք անհետևողականութիւնով, իրանց գործողութիւնների պատահականութիւնով զիջանում են մի դիրք միւսի ետևից խորամանկ թշնամուն, որը չէ բնում ոչ մի բոպէ և օգուում է ամեն մի սխալից: Հասարակական ժողովը երբեմն լսում էր Դէմոսթենէանին, երբեմն էլ թերւում էր նրա հակառակորդների կողմը: հակառակորդներն էին տաղանդաւոր, բայց մակեդոնացիներից կաշառած էսքինէսը և անպայման ազնիւ Փոկիոնը, որ համարում էր քաղաքն անընդունակ Փիլիպպոսին դիմադրելու: Ուլինթոսին օգնեցին, բայց ոչ եռանդուն կերպով, և նա ընկաւ, քաջ դիմադրութիւնից յետոյ: Շուտով դրանից յետոյ Փիլիպպոսին յաջողեց աւելի ևս կարևոր մի քայլ անել: Աթէնացիներին հանգստացնելով՝ նրանց հետ դաշն կապելով, նա զօրքը քաշեց և անցկացաւ Թերմոպիլէսով: Դրան իր բարեձև պատրւակ ծառայեց Դելֆիսի համար վարւող սքրազան պատերազմին միջամտելը, որը ղեւ ևս ձգձգւում էր թէրէցիների և ֆոկէացիների մէջ: Տիրելով անցքին, նա կարող էր մտնել միջին Յունաստան, երբ նըրան պէտք լինէր կամ երբ բարեհաճէր: Մի բանի տարի անցկացաւ պատրաստութիւնների և դիւանագիտական յարաբերութիւնների մէջ: Երբ Փիլիպպոսն սկսեց նաւաճելու փորձ անել Աթէնքի դաշնակցութեան մէջ եղած վերջին հիւսիսային քաղաքները և անյաջողութիւն կրեց՝ նա կրկին միջամտեց միջին յունական վէճերի մէջ և կրկին Դելֆիսի պաշտպանութեան բարեձև պատրւակով—այս անգամ Լոկիացիների դէմ:

Վերջապէս Դէմոսթենէան եռանդի շնորհով յաջողւեց համոզել աթէնացիներին և թէրէցիներին թշնամութիւնը մոռանալու և ընդհանուր թշնամու դէմ միասնալու անհրաժեշտութեան մէջ: Բայց արդէն ուշ էր: Ձը նայելով դաշնակիցների յուսահատ քաջութեանը,

Կուր Աթէնքի հետ.

338

նրանց քաղաքային կամաւորների գնդերը չը կարողացան դիմանալ Փիլիպպոսի յարատե պատերազմների մէջ եփլած զինւորների կուխն: Քէրոնէայի մօտ, Բէնովտիայում, նա լիակատար յաղթութիւն տարաւ (338): Բայց նա նրանից օգուեց շատ կակուղ ձևով: Փոխանակ պատժելու եւ նկեելու, նա իր համար դրեց մի նոր ու մեծ նպատակ, որն արդէն նախագծւած էր յունական պատմութեան ձեռնով եւ որը պէտք է հասցնէր յոյներին իրանց անկախութիւնը կորցնելու հետ: Կորնթոսում տեղի ունեցած յունական քաղաքների պատգամաւորների ժողովում նա առջարկեց արշաւանք սկսել Պարսկաստանի դէմ: Քաղաքները համաձայնեցին օգնական զօրաբաժիններ հանել և ընդհանուր զօրքի առաջնորդ ընտրեցին մակեդոնական թագաւորին: Սա եղաւ Փիլիպպոսի վերջին վարպետ քայլը: Բայց պարսկական արշաւանքի պատրաստութիւնների ժամանակ նրան սպանեց իր թիկնապահներից մէկն (336) անձնական վրէժի պատճառով:

336

Մակեդոնական արքային յաջողեց այն գործը, որ չը կարողացան կատարել յոյներն իրանք. նա միացրեց էլլադան, միայն բռնի ուժով: Իրա համար էլ Յունաստանում առաջաւոր գլուխներից շատերը հաշտուում էին բարբարոս թագաւորի առաջնութեան հետ: Աթէնական հոկտոր Իսոկրատը ողջունեց նրան ինչպէս մանր խոտովութիւններից ազատողի և բախտից ընտրւած առաջնորդի Պարսկաստանի հետ ունենալիք կուխի մէջ: Եւ այն հանգամանքը, որ Փիլիպպոսը մակեդոնական պետութեան գլուխն էր՝ ապագայի համար դա համարուում էր իբր մի կարևոր նշան: Մակեդոնիայի բարբարոս ազգաբնակիւթիւնը ներշնչեց յունական սովորութիւններով ու դաստիարակութիւնով, իր զինւորական հիմքերը փոխ առաւ Յունաստանից. ճիշտ է՝ Մակեդոնիան չը դարձաւ լիապէս հելլենական նահանգ, բայց նա եղաւ

առաջին հիլլենիստական պետութիւնը, այսինքն մի բարբարոս երկիր, որ իր մէջ ընդունեց յունական կուլտուրան:

Ալեքսանդր Մեծ

Փիլիպպոսի մահից յետոյ գահ բարձրացաւ նրա քսանամեայ որդի Ալեքսանդրը: Նա ստացաւ յունական կրթութիւն Արիստոտել մեծ փիլիսոփայի առաջնորդութեամբ և շատ վաղ ցոյց տւեց արտակարգ ընդունակութիւններ: 18 տարեկան հասակում արդէն նա հրամայում էր մակեդոնական բանակի մի ամբողջ թեկն Քերոնէայի մօտ և ամենից շատ օգնեց յաղթութիւնը տանելուն: Ալեքսանդրը ներշնչւած էր յունական անցեալի բոլոր լաւ ձգտումներովը և խրատներովը. նրա սիրելի հերոսն Աքիլլէան էր, որին վիճակեց վաղահաս փառք և վաղահաս մահ: Միւս կողմից նա իրան զգում էր իձնէ իշխող, անհնարին ոչինչ չէր ընդունում և վարժւեց վարկենաբար իր կամքը կատարել: Այդ հուր բնաւորութեան համար խաղաղութիւնն անտանելի էր և փնասակար. նրա կեանքը կողմում էին աննման արագութիւնը և գործողութեան վճռականութիւնը:

Ալեքսանդրի առաջին միջոյններն ուղղւած էին Բալկանեան թերակղզու վրայ կարգն ապահովելուն: Գանուրի կողմն արած կարճ արշաւանքը բուռական էր թրակիական բարբարոսներին խաղաղացնելու համար: Փիլիպպոսի սպանութեան լուրը և Ալեքսանդրի մահւան մասին տարածւած սուտ զրոյցն ալէկոծեցին յոյներին: Մակեդոնական նոր թագաւորը ցոյց տւեց նրանց, որ հօրից յետ չէ մնում: Նա յանկարծ երևած Բէնովտիայում, ջարդեց ազատամբներին և սարսափեցնելու համար՝ կործանեց Թէբէն: Հոգ տանելով թիկունքի կողմում խաղաղութիւնը պահպանելու մասին, նա քաշեց մակեդոնական և յունական զօրքերն, ընդամենը 36,000 մարդ և Հելլէս-Պոնտոսով անցաւ Ասիա (334):

334

Գրե Պար-
սիկներէ հետ.

Արշաւանքի մի քանի պայմանները բարեյաջող էին, իսկ միւսները ոչ: Ալեքսանդրի սեւամտորութեան տակ էր այն ժամանակի աշխարհի ամենալաւ բանակը եւ գնում էր մի թագաւորութեան դէմ, որ կազմուած էր իրար հետ վաս կերպով միաւորուած նահանգներից՝ թուրքացած կառավարութիւնով: Տաս հազարի նահանջը եւ Ազեսիլայոսի արշաւանքը ցոյց տւին, թէ ինչ կարող են անել այս փխրուն զանգւածի մէջ փոքրիկ յունական զօրաբաժիններն, առաջնորդուած ճարտիկ զօրագլուխներով: Բայց կային եւ դժւարութիւններ: Դեռ չը հաշուած Ասիայի անծանօթ խորքերն արևող արշաւանքի վտանգը, պէտք էր հաշի առնել պարսկական ծառայութեան մէջ եղած բաւական բազմաթիւ յունական քաջ եւ լաւ մարզուած զօրքը. այդ վարձկանները մօտ 30,000 էին եւ նրանց առաջնորդում էր փորձուած զօրավար Մեմնոնը: Վերջապէս Պելոպոնէսեան պատերազմի եւ վերջին դէպքերի շնորհով՝ Պարսիկներն, այսինքն իսկապէս փիւնիկեցիները, կրկին ախրել էին ծովին:

Բայց էլի Ալէքսանդրը համարձակ գնաց Սարգայի վրայ, յուսալով հանդիպել Պարսից բանակի հետ բաց դաշտում: Մեմնոնը խորհուրդ տւեց պարսիկներին խուսափել ճակատամարտից եւ մակերոնացիներին քաշել երկրի ներքը. պարսիկները նրան չը լսեցին եւ փորձեցին պաշտպանել փոքր ու սրընթաց Գրանիկոն գետի անցքը: Յոյն վարձկանները լաւ դիմադրեցին, բայց մակերոնական հեծելազօրի յարձակումը քանդեց ասիական զօրքի կարգը, եւ պարսիկները լիակատար պարտութիւն կրեցին: Ալէքսանդրն անցաւ Փոքրասիական ափի երկարութիւնով եւ գրաւեց յունական գաղութները: Միայն Հալիկարնասում նրան կատաղի դիմադրութիւն ցոյց տւին: Չը վրդովւելով ասիական նաւատորմի զործողութիւններով, որ կտրում էր նրա

յարաբերութիւնները Եւրոպայի հետ՝ նա անցաւ թերակղզու ամրոց ճարաւային ափը: Կիլիկիայի եւ Ասորիքի անկիւնում, Ամանոս շղթայի լեռնային տեղում, Իստոսի մօտ նա հանդիպեց պարսկական գլխաւոր բանակին՝ նոյն իսկ մեծ արքայի՝ Դարէհ Գ-ի առաջնորդութեան տակ եւ անագիւն, բազմացեղ ամբոխը փեռփեռ եղաւ մակերոնական Քալանգների առաջ: Յոյներն արագ նւաճեցին Ասորիքը եւ Փիւնիկիան: Տիրոսը պաշտպանուում էր յունահաստօրէն եւ 7 ամիս յետ պահեց յաղթողին: Այստեղից Ալէքսանդրը շարժւեց դէպի Եգիպտոս, որը միշտ ատում էր պարսիկներին եւ իսկոյն հպատակւեց նրա թշնամիներին: Ալէքսանդրը կարողացաւ դէպ ինքը արամադրել ազգաբնակչութիւնը նրանով, որ յարզանքով վերարբուեց դէպի Եգիպտական կրօնը: Նա նոյն իսկ արշաւանք սկսեց անապատի ներքը, որպէսզի այցելէ Ամօնայի հռչակաւոր տաճարին Սիվանեան օաղիսի մէջ: Քուրմերը նրան ընդունեցին հանդիսաւոր կերպով եւ յայտարարեցին նրան ասուած՝ արևի որդի: Եգիպտոսից Ալէքսանդրը շարժւեց Ասորեստան: Գաւգամելայի մօտ նրան կրկին հանդիպեց Դարէհի բանակը, որ կազմուած էր մարաց եւ պարսից ամենալաւ զօրքերից: Այս անգամ կռիւր յամառ էր, եւ գործը վճռեց Ալէքսանդրն անձնատէս, ընկնելով պարսից վրայ՝ իր հեծելազօրի գլուխն անցած: Դարէհն սպանւեց փախուստի ժամանակ իր սատրապներից մէկի ձեռքով, իսկ յաղթողն առանց արդելքի գրաւեց արևելեան թագաւորների հին մայրաքաղաքները — Բաբելոնը, Սուզան եւ Պերսեպոլիսը: Այդ վերջին քաղաքում նա գրաւեց Դարէհի անհամար զանձերը:

Այս դէպքերով վերջանում է (331) կռիւր պարսիկների հետ, եւ սկսում է մի նոր շրջան Ալէքսանդրի զործունէութեան մէջ: Նա ինքը դարձաւ պար-

Ալէքսանդրէ
միտակառ-
թիւնը: 331

սից քազաւոր եւ Ամեհէնեաններից իբր ժառանգութիւն ստացաւ որո՞ւ քաղաքական պարտականութիւններ եւ սովորութիւններ: Պարսկական թագաւորութիւնն ամբասցնելու համար, նա արշաւանքներ ձեռնարկեց զէպի այն ժամանակեայ լուսաւոր աշխարհի հիւսիսային և արևելեան սահմանները: Պատերազմասէր տեղացիների հետ մշտապէս ծանր կռիւ մղելով, նա հասաւ մինչև Թէքլինեան օաղիսին, Բուխարային և Թուրքեստանին: Այժմեան Խօջէնտի տեղում նա հիմնեց «ժայրագոյն Ալէքսանդրիան»-ամենահեռաւոր յունական բնակավայրը միջին Ասիայում: Այստեղից նա դարձաւ զէպի հարաւ և, Գարէհ Վշտասպեանի օրինակով, շարժւեց զէպի Հնդկաստան: Հնդկական իշխաններից մէկի դաշնակցութիւնով նա ջարդեց Փենջափի իշխաններից ամենազլխաւորին՝ Պորտսին, և հասաւ Գանդէս և Ինդոս գետերի ջրարաշխ անապատին: Նրա նպատակն էր անցնել Գանդէսի հովիտը, բայց զօրքը հրաժարւեց նրան հպատակելուց: մինչև անգամ այդ ամեն տեսակ ճակատամարտերի և պատահարների մէջ քարացած զինւորների համար անհնար էր թւում աւելի հեռու շարժւել զէպի արևելք: Չը նայելով թագաւորի ինդրանքներին, զինւորները պնդեցին վերադառնալ: Ալէքսանդրն ինքն էլ էր հասկանում, որ չէ կարող այդ նահանգները լիովին իրան հպատակեցնել, և թէ և հիմնեց Հնդկաստանում երկու սաարապութիւններ (կուսակալութիւններ), բայց իշխանութիւնը թողեց Փենջափի իշխաններին և բաւականացաւ իր ինամակալութիւնն ընդունել տալով: Վերադարձին Ալէքսանդրը շինեց մի մեծ նաւատորմից և Նէարքոսի առաջնորդութեամբ ուղարկեց Պարսկական ծոցը, իսկ ինքը գնաց ցամաքով՝ Գեղրոզէսով (այժմ Բելուջիստան): Նրկու ամիս զօրքը դնում էր անջրդի անապատներով և քիչ էր մնում ծարաւից

ոչնչանալ: Հարաւային Պարսկաստան դուքս գալը և Նէարքոսի էլ նաւատորմի հասնելը տօնեց իբրև ազատում դժւարին արշաւանքի վտանգներից (325):

Ալէքսանդրը դարձաւ ասիական մեծ միացեալութեան ներկայացուցիչ. նրա գործունէութիւնը, բնականաբար, խիստ վտխւեց թէ իշխանութեան ձևի, թէ պետական հարցերի և թէ հպատակների վերաբերմամբ: Նա առաջւայ պէս չէր կարող մնալ միայն զինւորներին մտերիմ մի զօրացեալ, Մակեդոնիայի նահապետական զլխաւոր և յայների ընտրովի առաջնորդ: Նրա առաջ խնկարելով էր արեւելեան ժողովուրդների ամբողջ աշխարհը, որ սովորել էր նույնի իր միապետների վրայ իբրև ստատաճային ուժի մարմնացման վրայ: Ալէքսանդրը բաւականութիւն էր գտնում այդ երկրպագութեան մէջ, նրա քաջագործութիւններն այնքան անհաւանական էին, նա իբրան այնքան բարձր էր զգում միւս մարդիկներից, որ նրա իշխանութեան գնահատութիւնն արեւելքիների կողմից նրան թւում էր բնական և կանոնաւոր: Հարկաւոր զէպքերում նա սկսեց պարսկական զգեստ հագնել և կրել «մեծ արքայի» թանգապին քարերով ծածկւած խոյրը (թիարա): շրջապատեց իրան դրանիկների բազմաթիւ խմբով, սկսեց պահանջել, որ հանդիսաւոր զէպքերում իրան մօտեցողները ծնկի գան: Հիւսիսային արշաւանքի ժամանակ նա ամուսնացաւ Բակտրիայի իշխանի դստեր հետ և, բացի զըրանից, Հնդկաստանից վերադառնալուց յետոյ՝ կնութեան առաւ և Գարէհի ազջկան: Այս բոլոր կարգերը խոր կերպով վրդովում էին մակեդոնացիներին և յայններին, որոնք այդպիսի ոչ մի բան չէին տեսել իբրանց հայրենիքում: Նրանք դիտում էին Ալէքսանդրի մեծութիւնն իբր իրանց ձեռքի զօրծը և ամենին

325

տրամադիր չէին Փիլիպպոսի որդուն համարել աստ-
 ւածային մարմնացում: Մակեդոնական ամենաարժա-
 նաւոր զօրավար Պարմէնիոնի որդի Ֆիլոտասի շուրջը
 զաւազրութիւն կազմեց, որին Ալէքսանդրը խեղ-
 զեց մեծ դաժանութիւնով: Դրա պատճառով Ֆիլո-
 տասն ու Պարմէնիոնը կեանքերը աւին: Մակեդոնա-
 կան միւս առաջնորդ Կլիտէսը, որ Գրանիկոնի մօտ
 փրկեց թագաւորի կեանքը, մի խնջոյքի ժամանակ իր
 յանդուգն խօսքերով այնպէս զրգռեց Ալէքսանդրին,
 որ սա իր սեփական ձեռքով սպանեց նրան: Բայց և
 բացի այդպիսի առանձին ընդհարումներից՝ բոլոր բա-
 նակում սկսեց երեւալ մշտական արշաւանքներից յոգ-
 նածութեան և անհնազանդութեան ոգի: Գործը հա-
 սաւ զինւորների բացարձակ ապստամբութեան, որից
 յետոյ այդ վետերանների ¹⁾ մեծ մասն արձակեց
 տուն գնալու:

Ալէքսանդրի
 ներքին բա-
 զարականու-
 թիւնը:

Թէև կարելի էր Ալէքսանդրին յանդիմանել իր
 զործողութեան ձևն ու կեանքը փրկելու համար, բայց
 ոչ ոք նրան չէր կարող մեղադրել անզործութեան
 մէջ: Արշաւանքներից յետոյ էլ նա շարունակեց զոր-
 ծել. լայն ծրագիրները մէկը միւսի ետևից ծագում
 էին նրա երևակայութեան մէջ և նա անմիջապէս
 ձեռք էր գարկում նրանց իրագործելու: Արեւմտ սֆի եւ
 արեւելի միացումը, պարսկական պետութեան մէջ
 յունական կարգերն ու ոգին մտցնելը կազմում էին
 նրա մտածական հոգսերը: Պսակելով պարսից թագա-
 ւորի ազջկայ հետ, այդ առիթով նա կազմեց Եկրա-
 տանում մի արտակարգ տօնախմբութիւն—իր 10,000
 զինւորների պսակն ասիական ազգիկների հետ: Արդէն
 հնդկական արշաւանքներում նրան ուղեկցում էին
 պարսկական զօրաբաժինները: Նրանից վերադառնա-

1) Վետերան—երկար ժամանակ ծառայած զինւոր:

լուց յետոյ նա վերականգնեց ամբողջ բանակը, մտը-
 նելով նրա մէջ բազմաթիւ նորակոչներ ասիական ցե-
 ղերից: Գետերի և նաւագնացութեան վրայ նա պա-
 կաս ուշադրութիւն չը դարձրեց, քան բաբելական
 կամ եգիպտական թագաւորները. միայն նրա համար
 գետն աւելի նշանակութիւն ունէր իբրև հաղորդակ-
 ցութեան միջոց, քան ոռոգման ջրանցք: Նախկին
 պարսկական թագաւորութեան գլխաւոր թուլութիւն-
 ներից մէկն էլ նրա բաժան-բաժան լինելը, կենտրո-
 նի և մասերի մէջ յարաբերութիւնների դժւարու-
 թիւնն էր: Ալէքսանդրը հոգ տարաւ ճանապարհներ
 շինելու և աւազակային ցեղերը ոչնչացնելու վրայ,
 որոնք վտանգաւոր էին դարձնում ճամբորդութիւնը:
 Այս իսկապէս «մեծ» քաղաւորի զխաւոր ծառա-
 յութիւնը կայանում էր մի ամբողջ շարք (մօտ 70)
 քաղաքներ հիմնելու այն բոլոր զխաւոր անա-
 պարհների վրայ, որտեղով նա անցնում էր: Եւ Նեղոսի,
 և Սիր-Պարիայի, և Ինդոսի վրայ նա ցրում էր իր
 «Ալէքսանդրիա»-ները: Նրանցից եգիպտական Ալէք-
 սանդրիան համաշխարհային քաղաք դարձաւ, Եւրո-
 պայի, Ասիայի և Աֆրիկայի կենտրոն և, ինչպէս յայտնի
 է, մինչև օրս էլ պահում է իր մեծ նշանակութիւնը:
 Ալէքսանդրի գաղութներից շատերը ոչնչացան, բայց
 մեծ մասն իր գործը կատարեց: Օտար ցեղի մէջ
 թողնւած բերդապահ գունդը դառնում էր վաճառա-
 կան ազկաբնակութեան համար յենարան, իսկ սա իր
 կարգին տարածում էր յունական լեզուն, արհեստնե-
 րը, հաստատութիւնները, կրօնական գաղափարները:
 Մի խօսքով՝ Ալէքսանդրը կարողացաւ սի նոր յունա-
 արեւելեան կուլտուրայի հիմքը դնել: Բայց նրան վի-
 ճակւած չէր տեսնել նրա աճելն ու տարածելը. մահը
 տարաւ նրան Բաբելոնում՝ Արարիայի շուրս կողմը շըր-
 ջելու համար կազմուող արշաւախմբի պատրաստու-

323 Թիւնների ամենատար ժամանակները (323): նա 32 տարեկան էր:

Ալեքսանդրի միապետութեան բաժանելը:

Ալեքսանդրի մահից յետոյ իշխանութեան համար ծաղում է մի երկար, արիւնալի և անպտուղ կռիւ նրա զօրապետների (Իլիազօք-յաջորդ) մէջ: Այս պատերազմների յուրջ նշանակութիւնը նրանումն է, որ դրանք ցոյց էին տալիս այդ հսկայական պետութեան միութիւնը պահպանելու անհնարինութիւնը: Իպսոսի ճակատամարտից յետոյ (301) նա վերջնականապէս բաժանուեց մի քանի անկախ պետութիւնների:

301

1. Մակեդոնիա, ուր հաստատուեց Անտիգոնիւսի սերունդը: Նրանից կախման մէջ էր և Յունաստանը, որի ժողովրդները սակայն միշտ պէկործւում և փորձեր էին անում ինքնուրոյն լինելու: Անցեալի պատմութիւնը սովորեցրեց էր նրանց միաբան գործել և դրա համար էլ III դարի քաղաքական շարժումների մէջ դեր են խաղում ոչ թէ առանձին քաղաքներն, այլ գաղնակցութիւնները, որոնցից մասնաւորապէս առաջ են անցնում Էտոլիականը—միջին Յունաստանում և արէականը՝ Պելոպոնէսում: Վերջինս ձգտում էր դաննալ ընդհանուր Պելոպոնէսեան գաղնակցութիւն և իր հետ միացրեց Կորնթոն ու Սիկիոնը, բայց Սպարտան թշնամական դիրք բռնեց և իր կամակորութիւնով շատ օգնեց այն բանին, որ մակեդոնացիները կրկին ձեռք բերին Յունաստանում ղեկավարողի նշանակութիւն: Նրանք այդ դիրքը պահեցին մինչև որ երկիրը զբաւեցին հռոմայեցիները:

2. Ասիան ստացաւ Սելեւոսը: Սելեւկեաններն ամենից աւելի մօտիկ էին պահում իրանց Ալեքսանդրի հաղափականութեան օտանդութիւններին: Նրանց է պատկանում քաղաքների քաղաքների հիմնարկութիւնը, որոնցից մի քանիսը՝ մասնաւորապէս Անտիոքը՝ շատ մեծ նշանակութիւն ստացան: Դէպի այս

ասիական պետութիւնն էին ձգտում խմբերով գաղթականներ Յունաստանից և Մակեդոնիայից: Յատկապէս այնտեղ էր տեղի ունենում բարբարոսների ամենաեռանդուն հեղինացումը, նրանց ենթարկելը յունական ազդեցութեանը: Բայց Սելեւկեան միապետութիւնը չափազանց մեծ էր, և նրա զանազան մասերն իրար հետ քիչ կապ ունէին: III դարում բաժանուեց պարթևական թագաւորութիւնը Սփրատից դէպի արևելք՝ մինչև Հնդկաստան: Նրա մէջ գերակշռում էին իրանեան ցեղի հովիւ ժողովրդները, որոնք պարսկական տիրապետութեան շրջանում առանձին նշանակութիւն չունէին, իսկ այժմ վերականգնեցին Իրանի անկախութիւնը: Վերին Սփրատի ափերում կազմուեց Հայկական պետութիւնը. Փոքր-Ասիայում կազմուեցին՝ Պոնտոսի Թագաւորութիւնը Սև ծովի ափերում, Պերզամի և Բիւթանիայի պետութիւններն արևմուտքում:

3. Եգիպտոսն ընկաւ Պտղոմէոսի իշխանութեան տակ: Հեղինիաստական կուլտուրան այստեղ դարգացաւ աւելի մեծ կէտերում, մասնաւորապէս Ալեքսանդրիայում: Այս քաղաքում կուտակուեց կէս միլիօն ժողովուրդ, որի մէջ մտնում էին այն ժամանակի յայտնի աշխարհի համարեաւ բոլոր ցեղերից եկւորներ: Պտղոմէանք եռանդով խնամակալում էին ոչ միայն վաճառականութիւնն, այլ և գեղարւեստները և գիտութիւնը: Նրանց ստեղծած ալեքսանդրեան թանգարանը ներկայացնում էր և հաւաքածու նշանաւոր իրերի, և բնակարան հռչակաւոր գիտնականների համար, և դահլիճներ, և պարտէզներ համալսարանական պաշտամունքների համար: Նրա մօտ գտնուում էր մի աննշան գրադարան 700,000 ձեռագրերով՝ հին աշխարհի բոլոր լեզուներով: Ընդհանրապէս մտաւոր կողմից Ալեքսանդրիան դարձաւ հեղինականութեան մայրաքաղաքը: Բայց յոյների ազդեցութիւնը ժողովրդի

վրայ երբէք այնքան ուժեղ չէր եգիպտոսում, որքան Ասիայում: Պաղոմէանք պէտք չունէին քաղաքներ շինելու — նրանք օգտուում էին արդէն գոյութիւն ունեցողներից և ընդհանրապէս նրանք խոնարհուում էին եգիպտական ժողովրդի կրօնական եւ քաղաքական անցեալի առաջ. նրանք մի քանի բաներում խոստովանուում էին նրա առաւելութիւնը յունական կուլտուրայից: Դրա համար էլ երկրի ազգաբնակչութիւնը չէր միմիայն ենթարկուում յոյներին, այլ իր կարգին զօրեղ կերպով ազդում էր և նրանց վրայ:

Պ Լ Ո Ւ Խ XI.

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ: ԱՆԿՄԱՆ ՉՐՋԱՆ (431 — 146 Թ.)

Յունաստանի անկումը:

Յունական պետական կեանքի անկումն սկսւում է պելոպոնէսեան պատերազմից, որի մէջ ղեկավարող քաղաքները փոխադարձաբար իրար քայքայեցին: Մեծամեծ հետևանքների հասնելով, թէ՛ աթէնացիները, թէ՛ միւս յոյներն սկսեցին փշանալ յաջողութեան ազդեցութեան տակ: Եւ քաղաքային համայնքի մէջ փակւած պետութիւնը, և՛ մարդակերպ ասուածների երկրպագութեան վրայ հիմնւած կրօնը քայքայեցին: Այդ ժամանակի մտածողները և արեւստագէտներն սկզբում քննադատաբար էին վերաբերւում իրանց շրջապատող հասարակութեանը, նշաւակում, ցոյց էին տալիս նրա թերութիւնները, իսկ յետոյ փորձեր էին անում նրան նոր ճանապարհի վրայ դնելու:

Թուկիդիտէս:

Պետական կեանքի առանձնայատկութիւնները շատ սիրուն կերպով դուրս է բերել Թուկիդիտէսն իր պելոպոնէսեան պատերազմի պատմութեան մէջ: Նա ա-

թէնական ստրատէգ էր, բայց ստիպւած եղաւ մայրենի քաղաքից փախչել Բրասիդէսի գէժ արած անյաջող արշաւանքից յետոյ և իր կեանքի մնացած տարիները նւիրեց պատերազմի ընթացքը ղեկելուն և նրա նկարագրութեանը: Հակառակ Հերոդոտի՝ նա ամեն բանից բարձր է դասում վերականգնել իսկական, կրեերով եւ դիւրահաւանութիւնով չաղաւաղւած հուսարսութիւնը: Նա ջանում է անկողմնակալ կերպով վերաբերել բոլոր կուսակցութիւններին և գործիչներին, ցոյց տալ շահերի և սեռականների տարբերութիւնները, բացատրել գործերի ընթացքն առանց գերբնական միջամտութեան: Նրա պատմածքի մէջ բնորոշում է ոչ միայն բարքերի ընդհանուր անկումը, այլ և երևում է դատապարտութիւն հին կազմի մեծամեծ ախտերի, ինչպէս շրինակ՝ գէպի յաղթւածները և թոյլերը գոյութիւն ունեցող դաժան տմարդութիւնը: Պատմածքի եղանակը միշտ լուրջ է և տեղ-տեղ ախուր:

Ուրիշ դիրք ունէր Աթէնքում Եւրիպիդէսը, նրանց մեծ Եւրիպիդէս ողբերգականներից վերջինը: Նա արդէն զրել էր սկսել մինչև պատերազմը, բայց նրա գլխաւոր գործունէութիւնը կապւած է աթէնական դէմոկրատիայի անկման հետ պատերազմի ժամանակ: Եւրիպիդէսը Թուկիդիտէսի նման բնաւորութեան տէր մարդ չէր, որ գիմէր միշտ իր նպատակին, չենթարկւելով հմայքներին ու հակասութիւններին: Նրա ուրբերգութիւններում արտայայտւում են այն ժամանակի կեանքի բոլոր արտաբնականները եւ կասկածները եւ վիճի չեն գտնու: Էսթիլէսն ու Սոֆոկլէսն ամեն բանից վեր էին դասում ամբողջի տղաւորութիւնը, իսկ Եւրիպիդէսն իր մեծ տաղանդը գործ գրեց առանձին բնաւորութիւնների, գիրքերի և զգացմունքների փայլուն նկարագրութեան վրայ: Տէնց դրանով էլ սա նրանցից դանադանւում է: Ոչ ոք սարսափի և խղճահարութեան այդպիսի զօրեղ տպաւորութիւններ չէ թողել հանդիսականների վրայ: Բայց Եւրիպիդէսը հանդիսականների չէր տալիս այն զեղատիրական և բարոյական բաւականութիւնը, որոնցով վերջանում էին նրա նախորդների

զբաժաները: Նա առանձնապէս սիրում էր ներկայացնել իր
 հերոսների հոգու մէջ եղած զգացմունքների և զրգուհներին
 կռիւր և երբեմն մէջ էր բերում երկար վիճարանութիւններ
 զանազան բազարական կամ բարոյական հարցերի առիթով:
 Յաճախ առանց վճռի էին մնում հոգու մաշող կռիւր, մտքի
 գլուխ տրաքեցնող հանելուկները: Իրա համար էլ եւրիպի-
 դէսն սկսեց զիմել արհեստական կէքի — որ և է աստուծու մի-
 ջամտութեան, որը հեռացնում, ոչնչացնում էր զժաւարու-
 թիւնը: Ընդհանրապէս եւրիպիդէսի ողբերգութիւնները
 ծայրայեղ կերպով ոգևորում, ցնցում էին հանդիսականներին,
 զրգուում նրանց շահերը. յափշտակում էին բանաստեղծական
 արտայայտութեան արհեստով, բայց թողնում էին նրանց շփո-
 թւած և զարմացած աստուածների օրէնքների, բարոյակա-
 նութեան և ճշմարտութեան վերաբերութեամբ:

Արիստոֆան:

Մեր ձեռքն են հասել Պելոպոնէսեան պատերազմի մի
 ուրիշ ժամանակակցի՝ Արիստոֆանի փայլուն կատակերգու-
 թիւնները: Յունական կատակերգութիւնն սկզբում զարգացաւ
 զորիացիների մէջ, բայց իր ամենալաւ պտուղները կրկին
 Աթէնքում տւեց: Այնտեղ նա մշակեց, զարձաւ մեր ամենօ-
 բեայ կեանքի բարքերն ու տիպարները նկարագրող կենսական
 կատակերգութիւնից մի բոլորովին տարբեր բան: Արիստո-
 ֆանն օգտուում է շրջապատող հասարակութեան ախտերով ու
 յիմարութիւններով: Բայց նրանցից ստեղծում է երևակայական
 ծաղրանկարներ, կատակի համար, կանգ չառնելով ամենա-
 անհաւանական, հնարովի պատկերների առաջ անգամ, օրինակ՝
 «Ասպետներ» կատակերգութեան մէջ խօսում է այն մասին,
 որ պարոն Դէմոսի ստրուկ կլէոնը խլում է միւս ստրուկներից
 տիրոջ ողորմածութիւնը շողորթութիւնով և ստորութիւն-
 ներով. միւսները համոզում են մի կալբաս (երջիկ) շինողի,
 որը և մրցութեան է մտնում կլէոնի հետ տիրոջ բարեհա-
 ճութիւնը գրաւելու համար և կլէոնից աւելի խորամանկ ու
 շողորթ թ է դուրս գալիս: Վերջ ի վերջոյ կալբաս շինողը
 տարօրինակ կերպով վերադարձնում է Դէմոսին իր նախկին
 երիտասարդութիւնը և կտրճութիւնը, որոնցով նա աչքի ընկաւ
 Մարաթոնի դաշտում, — այսինքն եփում է նրան մի կաթ-
 սայի մէջ: «Իշամեղուններ» կատակերգութեան մէջ ծեր, կի-
 սախեկազար հելիաստը ¹⁾ ձգտում է, ինչ էլ որ լինի՝ գա-

¹⁾ Հելիաստներ — դատաւորներ, որ արևի հետ միասին
 նստում էին դատի և ցրում էին նրա մայր մտնելու հետ:

տարանի նստին գնալ, և նրա որդին, ցանկալով նրան
 տանը պահել, սարքում է մեղաւոր շան գատը: Աթէնական
 դէմոկրատիայի նրա զիւրահաւատութեան, թեթեամտութեան,
 իր մասին մեծ կարծիք ունենալու վրայ շատ կծու կերպով
 է յարձակում Արիստոֆանը, թէ և ինքը՝ բանաստեղծն աւելի
 լաւ կարգեր առաջարկելու անկարող է:

Գործերի վատ ընթանալու լուրջ նշանն էր՝ այս- ^{Սոփեստերը}
 պէս կոչւած՝ սոփեստների, յատկապէս իմաստութիւն ^{և Սոկրատէսը}

սովորեցնող ուսուցիչների երկալը. դրանք փողով յանձն
 էին առնում սովորեցնել աշխարհի բմբունումը և կեան-
 քից օգուելու արհեստը: Նրանց մէջ կային նշանաւոր
 մտածողներ, օրինակ՝ Պրոտագորասը, և նրանք փիլի-
 սոփայութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան,
 դարձնելով նրան տիեզերքի մասին մտածողութիւն-
 ներ անելուց զէպի մարդու ուսումնասիրութիւնը:
 Սովեստրեան իմանական սկզբունքն էր՝ «մարդը
 բոլոր առարկաների չափն է»: Նրա ընդհանուր ազ-
 դեցութիւնը կորստաբեր էր. սոփեստներն սկսեցին
 ուսումնասիրել առանձին մարդիկների, որպէս զի ցոյց
 տան, որ մարդու համար համոզեցուցիչ են միայն իր
 սեփական զգացմունքների վկայութիւնները և պարտա-
 ւորեցուցիչ է միայն իր սեփական շահը. կը նշանակէ՝
 նշանի չէին ընդունում ոչ մի ընդհանուր նշանաւոր-
 քիւն, ոչ էլ մի ընդհանուր բարոյականութիւն: Ու-
 բիշների հետ ապրելու արհեստը դարձրել էին ուրիշ-
 ներին խաբելու կարողութիւն, ինչպէս օրինակ՝ թոյ-
 ւին ուժեղ ներկայացնել: Ալկիբիադէսը, կրիտիստը
 դործադրում էին կեանքի մէջ սոփեստութեան դա-
 սերը: Նրա դէմ դուրս եկաւ Սոկրատէսը: Հպատակ-
 ւելով ներքին «աստուածային» ձայնին, նա բոլոր փո-
 ղոցների վրայ և ամեն դասակարգի ու զբաղմունքի
 տէր մարդիկների հետ ունեցած խօսակցութիւննե-
 րում սկսեց տարածել մարդուն ուսումնասիրելու մի
 ուրիշ ձև: Նա անխնայ կերպով քանդում էր այն ընդ-

հանուր խօսքերը, որ մարդիկ կրկնում են իբրև սովորութիւն, հաշիւ չը տալով իրանց, թէ ինչ են տուած: Բայց նա եռանդուն կերպով պնդում էր, որ նկատաւոր է ստոյգ եւ ամենի համար պատշաղի գիտութիւնը, եւ այդ գիտութիւնից դուրս էր բերում նա բարոյականութեան եւ իմաստութեան օրէնքներ: *Ճիշտ այդպէս էլ Սոկրատէսը միշտ ցոյց էր տալիս, որ մարդու իսկական բարիքը կայանում է ոչ թէ իր պատահական ցանկութիւնների եւ կամապատշաճութիւնների (կապրիզ) իրականացման մէջ, այլ նեմատութեան համաձայն կեանքի մէջ: Այդպիսի կեանքը մարդուն դարձնում է ազատ, նա դադարում է իր ցանկութիւնների ստրուկը լինելուց, բարձրանում է հմայքներից եւ երկիւղից բարձր: Եւ Սոկրատէսը գործով ցոյց էր տալիս, որ իր վարդապետութիւնը կառավարում էր իր բոլոր վարմունքը. նա չէր որոնում ոչ մի շահ, չէր վրդովւում աղքատութիւնից եւ կիսախելագարի, տարօրինակ մարդու հոշակից: Նա իր քարոզութեան համար կեանքը տւեց: Նրան մեղադրեցին՝ իբր թէ նա քանդում է դէպի աստուածները եղած հաւատը: Մեղադրանքը սուտ էր, որովհետեւ Սոկրատէսը յարգում էր իր հայրենիքի աստուածներին: Բայց նա չը մտածեց անգամ ներողութիւն խնդրել հելլիստաններից բոլոր հարցերի վերաբերութեամբ արած իր համարձակ հետազոտութեան համար. ընդհակառակը՝ նա նոյն իսկ նւէր (վարձ) պահանջեց նրա համար, որ զարթեցնում է քաղաքացիների մէջ միտքը եւ թոյլ չէ տալիս նրանց ընկնելու ծոյլ ինքնարաւականութեան զիրկը: Աթէնական երգւեալ դատաւորները վիրաւորել էին այդ տեսակ պաշտպանութեան տարօրինակ անարգանքներից եւ «մեծ արդարին» դատապարտեցին մահուան (399): Պլատոնի կազմած «ապոլոգիան» (պաշտպանողական ճառը)*

վկայում է Սոկրատէսի այն ազատ եւ ջինջ ոգին, որի համար զոյութիւն չունեն երկիւղի կամ անձնասիրութեան մանր զրգումները, որն ամբողջովին նւիրւած է ճշմարտութեան եւ ընդհանուրի օգտին: Սոկրատէսի գործը շարունակեցին հնութեան ամենամեծ փիլիսոփաները — Պլատոնը եւ Արիստոտէլը:

Սոկրատէսն իր հայեացքներն արտայայտում էր խօսակցութիւններով եւ ոչ մի փորձ չարեց գրելու կամ հրատարակելու նրանց: Նրանցից փիլիսոփայական տեսութիւններ դուրս բերեց Պլատոնը: Իր ուսուցչի յիշատակի համար նա իր շարադրութիւնները կազմեց զեղարեւտական երկաթօտութիւնների ձեով եւ իբր գլխաւոր խօսակից ամեն տեղ դուրս բերեց Սոկրատէսին: Հակառակ սոփեստների, որոնք պատահական եւ մշտապէս փոփոխական էին համարում մարդկանց հայեացքները, իսկ ճշմարտութիւնն անըմբռնելի, Պլատոնը մարդկային մտքի, նրա օրէնքների եւ նրա գաղափարների մէջ տեսնում էր տիեզերքի նիւթերի կազմող յալիստեանական հեմատութեան արտացոլումը: Նրա վարդապետութիւնը դարձաւ ծայրայեղ իդէալիզմ. ¹⁾ իրականութիւնը նրա մէջ բռնում է երկրորդական տեղ, առաջնութիւնը թողնելով գաղափարին: Պլատոնը քննեց փիլիսոփայութեան բոլոր հարցերը եւ, ի միջի այլոց, շօշափեց մարդկանց յարաբերութիւնների կազմութեան հարցը: Պետական կեանքի բոլոր հնարաւոր կարգերից ամենաանմիտը եւ քնասակարբ թւում էր նրան դեմոկրատիական կազմը, որը նա համարում էր ազէտ եւ կամակոր ամբոխի տիրապետութիւն: Իրան յատուկ համարձակութիւնով նա մտածեց մի ուրիշ պետութիւն, որի մէջ պէտք է կառավարող լինէին փիլիսոփաները, զինուորականների ժառանգական կաստան ²⁾ պէտք է պաշտպանէր կարգը ներքին եւ արտաքին թշնամիների դէմ, իսկ բոլոր մնացած ազգաբնակչութիւնը պէտք է իրան նւիրէր արդիւնաբերական պարագլուխների՝ իրան եւ միւս երկու բարձր

Պլատոն

¹⁾ Իդէալ — գաղափար բառից: Դա մի վարդապետութիւն է, որ ամեն ինչ աստձացած է համարում զերագոյն գաղափարից:

²⁾ Դասակարգ, որ իր անդամների թւի մէջ թոյլ չէ տալիս ուրիշ ծագումի մարդիկ մտնելու:

դասակարգերին կերակրելու համար: Փիլիսոփաների և գիտ-
ւորականների մէջ ոչնչացում է ընտանիքը և սեփականու-
թիւնը—բոլորն ապրում են պետութեան համար և պետու-
թեան մշտական ազդեցութեան տակ:

Արիստոտէլ

Պլատոնի աշակերտը, բայց ոչ նրա հետևողը եղաւ
հնութեան միւս մեծ փիլիսոփան՝ Արիստոտէլը: Համաձայն
լինելով սոկրատական դպրոցի հայեացքների հետ գիտու-
թեան նշանակութեան վերաբերութեամբ, նա այդ նուսկա-
նում եր ոչ իբրև բանասեղծական ներշնչումն, այլ իբր իրա-
կանութեան ստոյգ ուսումնասիրութեան եւ նետագոտութեան ար-
դիւնէ: Նա դարձաւ գիտական բեառիկով ¹⁾ հիմնադիրը, ինչ-
պէս Պլատոնն իդեալիզմի: Անդադրում կերպով նա աշխա-
տում էր գիտութեան բոլոր ճիւղերի վերաբերութեամբ տե-
ղեկութիւններ հաւաքելով—մարդկային հոգու և բարոյա-
կանութեան ուսումնասիրութեան մասին, բնագիտութեան
(Ֆիզիքա), օդերևոյթարանութեան, կենդանաբանութեան
մասին և այլն: Փաստերը հաւաքում էր նա ոչ թէ դատարկ
հետաքրքրութեան և յիշողութիւնը ծանրաբեռնելու համար,
այլ նրա համար, որ նրանց ընդհանրացնէ և նրանց վրայ
հիմնէ իր փիլիսոփայական սիստեմը (համակարգութիւնը):
Պլատոնի նման նա էլ ուսումնասիրեց պետութիւնը: Նա
խնամքով նկարագրեց 158 յունական համայնքների և բար-
բարոս ժողովրդների կազմը: Նրա «քաղաքականութիւնը»
(«պոլիտիքա») հետո է Պլատոնի «հասարակապետութեան»
չափազանցութիւններից ու երևակայութիւններից: Արիստո-
տէլը դարձ կերպով վերարտադրում է պետական ձևերի դա-
սաւորութիւնը, այսինքն՝ պետական կազմութեան հնարա-
ւոր տեսակները: ցոյց է տալիս, որ 3 հիմնական տեսակ-
ներից իւրաքանչիւրը—միապետութիւնը, օլիգարխիան, դե-

¹⁾ Բէառիկով—մի փիլիսոփայութիւն, որ ընդունում է
իրական աշխարհի գոյութիւնն այնպէս, ինչպէս կայ և զա-
գափարնեքը դուրս է բերում իրական կեանքի աստիճանա-
բար ուսումնասիրութիւնից: Սա պնդում է, որ զաղափար-
ները դուրս են գալիս իրական աշխարհի ուսումնասիրու-
թիւնից և ընդհանրացումներից, իսկ իդէալիզմը պնդում է,
որ իդէան արտացոլում, իրականանում և դառնում է երևացող
իրականութիւնը: Ծ. Թ.

մտկրատիան—կարող է որոշ պայմաններում լինել ամենա-
լաւ կարգը, և թէ ինչպէս, միւս կողմից, նրա՛ցից ամեն մէկը
կարող է այլասեռել և դառնալ շարագործութիւնների ազդիւր:
Քաղաքականութիւնը պէտ է հիմնւի պատմութեան վրայ եւ
յարմարի մարդկային հասարակութիւնների պայմաններին եւ
պահանջներին: Այսպիսով Արիստոտէլն արդէն դուրս է գա-
լիս իշ դիտողութիւնների մէջ քաղաքային հասարակապե-
տութեան նեղ շրջանակից: Բայց նա հաւատարիմ է մնում
հին հասկացողութեանը՝ հասարակական կեանքի կազմու-
թեան մի այլ կարևոր հարցի առիթով. նա դեռ լիովին հա-
մոզած է, որ ստրկութիւնն անհրաժեշտ է, որովհետև՝ նրա
կարծիքով՝ միայն ստրկական աշխատանքը կարող է փոք-
րամասնութեանը տալ ազատ ժամանակ և միջոց, որոնք
անհրաժեշտ են հոգեպէս և քաղաքականապէս կատարելա-
գործելու համար:

Հեյնեից

Իբր հեռանալ մտկեղոնական հււսմանների՝ յու-
նական կուլտուրան տարածւում է իր սահմաննե-
րից դուրս, ինչպէս գետը, որ դուրս է գալիս իր
ափերից և հեղեղում է շրջակայ զաշաերը: Նա թա-
փանցում է Բալկանեան թերակղզու հիւսիսային մասը,
արևմտեան Ասիան, Եգիպտոսը: Այդ կուլտուրան իս-
կական հելլենական կրթութիւնից ջոկելու համար՝ կո-
չել են նիլլեհիոսական: Եստ ծաւալւելով՝ յունական
կուլտուրան շատ բանով փոփոխւում է և կորցնում
է ինքնամիփումը, ինքնուրոյնութիւնը և չափի
զգացմունքը: Այդ փոփոխութիւնը խիստ կերպով ար-
տափայլում է սլլաստիքական (նիլթական) գեղար-
ւեստների վրայ: Պրակտիտելէսը, որ ապրում էր IV
դարի առաջին կիսում, գեռ ևս կարող էր մրցել նոյն
իսկ Ֆիդիասի հետ: Նա ջանում է գլխաւորապէս
պատկերացնել Ֆիզիքական գեղեցկութիւնը, նա վերջ-
նականապէս մշակեց Աֆրոդիտէի տիպարն այդ աս-
տուածուհու կնիզիական արձանով. նրան է պատկա-
նում նոյնպէս և հրաշալի Հերմէսը, որ գտնւել է
Ոլլիմպիայում: Բայց նրա սեղծագործութիւններում

զգայական կողմն արդէն սկսել է գերակշռել գաղափարականից: Իսկ յետագայ արձանագործները (մանուսկր Պերգամի դպրոցը) ձգտում են պատկերացնել ճիշդ, շարժում, կրքոտ վրդովմունք: Օրինակ՝ Լասկոնի խումբը տպաւորութիւն է թողնում հոգեկան և ֆիզիքական տանջանքների նրբութիւնների բազմազանութիւնով: Կամաց-կամաց մեծացնում են չափերը, որպէս զի ներգործեն հսկայականութիւնով (Ռոդոսի հսկան):

Հելլենիզմի դարաշրջանում գիտութիւնն այնպիսի առաջադիմութիւններ արեց, որոնց մասին մտածել անգամ չէին կարող ամէնական Մ դարի փիլիսոփաները: Եւկլիդէսը հիմք դրեց երկրաչափութեան: Հիւպպարքոսն առաջ քշեց աստղաբաշխութիւնը, Սիկիլիացի Արքիմեդէսը—մեքենայագիտութիւնը, Երատոսթենէսն՝ աշխարհագրութիւնը, Արիստարքոսը՝ լեզւաբանական քննադատութիւնը (Հոմերոսի դիւցազներգութիւնների բնագրի քննադատութիւնը): Չր նաչելով այդ բոլորին՝ զգացում էր ամբողջացման եւ կեանքի պակասութիւն. մասնագէտները խորասուզում էին իրանց առանձին բաժիններում, իսկ նրանց ձեռք բերած գիտութիւնները չէին միանում, մի կենդանի ամբողջութիւն կազմում: Մի խօսքով՝ կորել էին միութիւնն ու հաւասարակշռութիւնը, որոնցով աչքի էր ընկնում ծաղկման դարաշրջանի բազաբացու կեանքը:

Բայց էլի արդիւնքները շատ մեծ էին և ընդմիշտ հեաքեր թողին: Ասեղծւեց արեւելի հելլենիսական նոր աշխարհը, որի մէջ իրար հանդիպեցին եւ միախառնեցին միևնչեւ այդ ժամանակ բաժան-բաժան ժողովրդական հոսանքները: Ոչ մի բանում այդ ինքնուրոյն կուլտուրաների միախառնումն այնքան ուժեղ կերպով չերևաց, որքան կրօնի մէջ: Յոյներն արդէն իրենց երկրում սկսել էին բարձրա-

նալ բազմաստուածութեան հայեացքներից: Նրանց լուսադոյն անձերն զգում և արտայայտում էին, որ չէ կարելի աստուածութիւնը պատկերացնել մահկանացու և մեղանշական մարդու պատկերով և նմանութիւնով, որ երևոյթների բազմազանութեան միջից դուրս ցուցող աշխարհի միութիւնը ենթադրում է նրան կառավարող Ստեղծողի միութիւնը, որ մարդկային հոգու կեանքը նիւթական չէ, չէ միացած մարմնի հետ անբաժան կերպով և բոլորովին տարբեր պայմանների մէջ հանդերձեալ կեանքը հնարաւոր է: Պարսկական դուալիզմը (երկուութիւն) արեւի սեմիտական պաշտաման և հանդերձեալ աշխարհի եզրիտական հասկացողութեան հանդիպումն արտադրեց կամայական և այլանդակ միաւորումներ տարացեղ աստուածների: Բայց դրանից յետոյ աւելի և աւելի ուժեղ կերպով սկսեց տարածւել այն համոզումը, որ առանձին անունների եւ նշանների շակ մարդկութիւնը պաշտում է միտ միեւնոյն Աստուածութիւնը, որի ոյժն արտայայտում է բնութեան բոլոր երեւոյթներում: Այդ հողի վրայ արեւելեան աշխարհն արդէն կարող էր պատարասուել քրիստոնէութիւնն ընդունելու:

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

Հ ո ո մ

Գ Ղ Ո Ի Խ Ա Ս

ԻՏԱԼԻԱՅԻ ԱԶԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երկեր Ապենինեան թերակղզին, որի վրայ է գտնուում Իտալիան, հիւսիսից սահմանափակուում է բալկանեցից աւելի դժարանցանելի Ալպեան շղթայով: Միայն հիւսիս-արևելքում և հիւսիս-արևմուտքում կարծես լեռները մէջ բացուում են դռներ, որոնցով կարող են եկւորները ներս թափանցել: Ծովափերը յունական ափերի նման շատ քիչ քանակութեամբ ու կտրուած ծոցերով: Ամենայարմար ծոցեր նա կազմում է հարաւ-արևմուտքում. իսկ արևելեան կողմը եզրափակուում է ծանծաղուտներով և ճահճոտ տափարակներով: Մակերևոյթի կազմութիւնը նոյնպէս աւելի նւազ բարեյաջող է արևելքում, որովհետև Ապենինեան շղթան, որ բաժանում է թերակղզին երկու մասի, աւելի է մտնում արևելեան ափին և չէ թող տալիս մեծ մեծ գետեր և գաղտափայրեր կազմելու: Ինչպէս Յունաստանում արեւելք էր պատմութեան գլխաւոր բեմը, այնպէս էլ Իտալիայում՝ արեւմուտքը:

Երկիրը բաժանուում է երեք գլխաւոր մասերի.

1) Վերին Իտալիա — Ալպերից մինչև ցամաքի և թերակղզու միաւորելու տեղը (արևելքում սահ-

մանը կազմում է Ադրիատիական ծովը թափուող Ռուբիկոն գետակը): Երկիրը մի հարթ շերտով ձրգուում է արևելքից արևմուտք: Նրա գլխաւոր մասը կազմում է Պօ գետի հովիտը. նրա հետ միաւորուում է Լիգուրիական ծովափն արևմուտքում, Վենետիկեանն արևելքում:

2) Միջին Իտալիան — Ապենինեան շղթայով բաժանուում է երկու մասի. արևմուտքում բացուում են Արնօ (Էտրուրիան կամ Տոսկանիան), Տիրեր (Լա-Արնօ (Էտրուրիան կամ Տոսկանիան)), գետերի հովիտները: Արևելքում տարածուում են Ումբրիա, Պեցենիում և Սամնիում լեռնային գուռաները:

3) Հարաւային Իտալիան — Բաժանուում է երկու թերակղզիների. արևմտեանի վրայ ընկած են Լուկանեան և Բրուտտիումը, արևելեանի վրայ Ապուլիան և Կալաբրիան:

Երկրի մակերևոյթի կազմութիւնն իր լեռնաշղթաների առատութիւնովը յիշեցնում է Յունաստանը, բայց և այնպէս էլլադայի չափ դատապարտուած չէ բաժան-բաժան մնալու: Բաւական մեծ գետերն ու հովիտները նմարստութիւն են սալիս արեւմուտքում ժողովրդներին շատ միաւորելու և կազմելու ընդարձակ դաւանակցութիւններ և պետութիւններ:

Բարեյաջող ոռոգմանը համապատասխանում է լաւ կլիմայ և պողպեր հող: Այս բոլոր հանգամանքներն իտալական ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը դարձրել էին դէպի երկրագործութիւն, թէև լեռնային տեղերում յամառութիւնով պահպանուում էր խաւնարածութիւնը: Ծովազնացութեան զարգացման համար յարմար պայմաններ ներկայացնում էր միայն հարաւային Իտալիան իր մօտ գտնուած Սիկիլիայով:

Թերակղզու սկզբնական ազգաբնակչութիւնը պատկանում էր Լիգուրիական կարճահասակ, սևահեր ցե-

Ազգաբնակչութիւնը

զին (Սպիրտակ ցեղից): Նա ամենից լաւ պահպանւել է թերակղզու հիւսիս արեւմուտքում, այժմեան Սափոյայում և Պիէմօնտում, և աչքի էր ընկնում իր կայունութիւնով, աշխատասիրութիւնով, բայց ոչ ընդունակութիւններով: Յետոյ երեացին արիակաւ զաղթականներ, յոյներին մօտ աղգակից: Նրանք բաժանուցին մի քանի ճիւղերի: Եապիզները բռնեցին թերակղզու հարաւային մասը և անցան Սիկիլիա. իտալական ցեղերից ամենաանխնայներն էրանք եղան և արագ կերպով ենթարկեցին յոյներին: Սարելիական ումբրիացի, մարս, սաբինացի, սամնիացի ցեղերը բռնեցին թերակղզու արեւելեան կէսի լեռնային տեղերը: Նրանց մէջ խիստ աչքի էին ընկնում լեռնականների բնաւորութեան զծերը — հայրենի երկրի սէրը, հնութեան հետ կապւած լինելը, որ հասնում էր մինչև յետամնացութեան, բարքերի նահապետականութիւնը և խստութիւնը: Առնմտեան կիսում տեղաւորւեցին լաթինացիները, որ իտալական ցեղերից ամենաընդունակները և ամենաշուտ տպաւորւողները դուրս եկան: Նրանց գլխաւոր քաղաքն էր Հոումը, Տիբեր գետի վրայ:

Բացի այս ժողովրդներից, որոնք կազմում էին ազգարնակութեան մեծամասնութիւնը, այժմեան Տոսկանիայում հաստատւեց անեղծւածային ժողովուրդը — Էսուսկները, որ բոլորովին նման չէին ամեն կողմից իրանց շրջապատող արիներին: Կարելի է կարծել, որ էսուսերացիներն սկզբնական լիզուրական ցեղի մնացորդ էին, որ հասել էին բարձրագոյն կուլտուրայի: Ինչպէս էլ որ եղած լինի, իտալական պատմութեան սկզբում նրանք հանդիսանում են թերակղզու ամենից լուսաւոր ցեղը: Նրանք հասել էին ճարտարապետութեան և մետաղների մշակութեան բաւական խոշոր կատարելագործութեան: Եգիպտացիների նման նրանք մեծ ուշք էին

դարձնում մարդու վիճակի վրայ մտնից յետոյ և զբահամար էլ առանձին խնամք էին տանում թաղման ծէսերի և արժանավայել զերեզման շինելու վրայ: Նրանց պաշտամունքն աչքի էր ընկնում իր մռայլ և դաժան բնաւորութիւնով. նրա մէջ նշանաւոր դեր էին կատարում մարդկային զոհերը:

Արդէն աււած է այն հելլենական զաղթականութիւնների մասին, որոնք հարաւային Իտալիայում արժանացան Մեծ-Յունաստան անւան: Բացի դրանից IV դարում Քր. առաջ հիւսիսային Իտալիայում հաստատւեցին կելսական աշխարհակալները, որոնք բռնեցին Պօ գետի հովիտը:

Գ Լ Ո Ւ Ն Բ

ԱՄԵՆԱՀԻՆ ԶՐՋԱՆԻ ՀՌՈՄԷՍԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ

Մենք շատ քիչ բան գիտենք իտալական ժողովրդների ամենահին կեանքի մասին, բացի հոռմայեցիներից — լատինական ժողովրդների գլխաւորից: Իրա համար ստիպւած ենք ակամայ սահմանափակել մեր ընորոշումը միայն հոռմայեցիներով, որոնց, ինչպէս երևում է, շատ նման պէտք է լինէին լատինական և և սարելիական ցեղի միւս ժողովրդները:

Հռոմէական կրօնը ներկայացնում է սոսուածուրիւններ, նման յունական ասուածուրիւններին: Ջևսին համապատասխանում է Իւպիտէրը, Հերային՝ Իւնոնան, Պոսէյդոնին՝ Նեպտունը, Հագէսին՝ Պլուտոնը, Աթէնաս-Պալլասին՝ Միներվան, Հերմէսին՝ Մերկուրիոսը, Դէմետրային՝ Յերերան, Արէսին՝ Մարսը, Աֆրոդիտէին՝ Վեներան: Միայն Ապոլլոնը և Դիոնիսն իտալացիների մէջ աւելի ուշ երևան եկան, ուղղակի յայնների ազդեցութեան տակ: Բայց շատ ինքնատիպ

Կրօնը

էր սրանց յարաբերութիւնը զէպի աստուածները և համապատասխանում էր այն խոր տարբերութեանը, որը շատ շուտ առաջ եկաւ յոյների և հռոմայեցիների մէջ: Ինչպէս նկարիչներ՝ յոյները երեսակայում էին աստուածներին իբրեւ կենդանի ևակներ, բոլոր որոշութիւնով եւ պարզութիւնով, հռոմայեցիները մտածում էին աստուածների մասին՝ իբրեւ վերացական գաղափարների մասին: Ամեն մի առարկայ և ամեն մի գործողութիւն նրանց մտքի մէջ միաւորուում էր որ և է աստուծու գործունէութեան հետ: Օրինակ՝ յոյները յատկացնում էին փողոցների իրար կտրած տեղերը Հերմէսին, որն ուրիշ ճան յատկութիւններ եւս ունէր, իսկ հռոմայեցիներն ստեղծեցին սահմանների առանձին աստուած (Տերմինուս): Հերկն ու վարը, պարարտացումը, կտորներ գործելը գրւած էին առանձին աստուածների հովանաւորութեան տակ: Որ և է գործի սկիզբը, մէջը և վերջը նւիրւում էին առանձին աստուածութիւնների: Այն ինչ յոյների մէջ արեւի աստուածը դարձաւ գուշակ և բանաստեղծ Ապոլլոնը, Հռոմում Եանուսը եղաւ սկզբնաւորութեան, գիւտի նշանակ (սէմբլո): Այգպիտի վերացական աստուածները չէին կարող առաջացնել պատմութիւնները իրանց արկածների և յարաբերութիւնների մասին: Հռոմայեցիներն սկզբներում մինչև անգամ չէին երևակայում նրանց իրար հետ ազգակցական ընտանեկան կապերով միացած: Յետոյ՝ յոյների ազգեցութեան տակ՝ հռոմէական դիցաբանութիւնը մի քիչ աւելի կենդանի կերպարանք ստացաւ, և աստուածները դասաւորւեցին ոլիմպականների ձևով: Հռոմայեցու նոյն իսկ աղօթքն ու երկրպագութիւնն ունէին մի առանձին ձև. նա կապւած էր աստուածների նեւ որոշ պայմաններով եւ ամենայն մանրազնութիւնով կասարում էր ծէսերը, գոհերը, արտասանում էր բանա-

ձևերը, որպէսզի գրանով պարտաւորեցնէր աստուածներին իրան խնամակալութիւն անել: Գործադրութեան մանրամասնութիւններին հետևում էին այն քաղաքացիները, որոնք քրմական (pontifices) պաշտօն էին ստանձնել: Դէպքը եկած ժամանակը կարելի էր խաբել աստուածներին, օգուելով որ և է խոստումի բերանացի մեկնութիւնով, սովորութեան զուտ ձևական կատարումով. օրինակ՝ եթէ պահանջոււմ էր Տիբբը նետել մի քանի գլուխներ, որպէսզի հեղեղ տեղի շունենայ — կարիք չը կար անդատաճառ մարդիկ նետել — խաշխաշի գլուխները համապատասխանում էին նոյն կոշմանը: Անտախապաշտ հռոմայեցիներն առանձին ուշադրութիւն էին դարձնում նախագուշակ նշաններին: Երկնային երևոյթներով գուշակութիւններ անելը (խաւարում, աստղերի ընկնելը, գիսաւոր աստղերը և այլն) Յունաստանում էլ մեծ յարգ ունէր, ինչպէս և կենդանիների վարմունքները գիտելը (մանաւանդ աստուածներին նւիրւած հաւերինը՝ կերակրելու ժամանակ. մեծ նշանակութիւն ունէր նոյնպէս թռչունների թռիչքը), բայց Հռոմում այդ նախագուշակ նշանների մեկնութիւնը դարձրել էին մի ամբողջ գիտութիւն, որով զբաղւում էին գուշակները (աւգուրէս): Չէր կարելի սկսել ոչ մի պետական գործ, առանց աստուածների կամքի մասին հանդիսաւոր կերպով տեղեկութիւններ առնելու — աուսպիցիա (auspicia): Էտրուսկների ազգեցութեան տակ զարգացաւ այդ գուշակութիւնների մի առանձին ձևը — գոհւելու կենդանիների փորոտիքներով (հարուսպիցիա-haruspicia):

Հռոմում ևս, ինչպէս Յունաստանում, պետութեան թիւնն սկզբներում ներկայացնում էր տոհմերի մի գահնակցութիւն:

Եթէ հին Աթէնքում ժողովուրդը բաժանոււմ էր 4 ֆի-

լաների, իւրաքանչիւր ֆիւլան՝ 3 ֆրատրիանների, իսկ իւրաքանչիւր ֆրատրիան՝ 30 տոնսի—Հոռմում էլ մենք տեսնում ենք զբա նման մի բաժանում. 3 արիւրներ, որոնցից ամեն մէկը բաժանւում է 10 կուրիանների (ծուխ), իսկ կուրիան 10 տոնսի: Ասել է՝ Աթէնքում հաշւում էին 360 տոնս, իսկ Հոռմում՝ 300:

Բայց այս ժողովրդների մէջ կային խոր տարբերութիւններ ևս: Բոլոր կենսական յարաբերութիւնները Հոռմում ստանում են խիստ որոշ ձևեր: Երբ մի անգամ հաստատուում է մի որոշ կանոն, ձգտում են նրանից դուրս բերել բոլոր հետեանքները, եթէ նոյն իսկ նրանք լինեն ծայրայեղ և անյարմար: Այս նշմարւում է արդէն հռոմէական ընտանիքի կարգերի մէջ. ընտանիքի հայրն (pater familias) ունէր անսահման իշխանութիւն իր որդիների կեանքի և գոյքի վրայ. կարող էր ծախել և սպանել նրանց: Նրա իշխանութիւնը վերջանում էր միայն նրա մահով, այն ինչ յոյների մէջ որդին շատ աւելի պակաս հպատակութեան մէջ էր և չափահաս դառնալով՝ դուրս էր գալիս հօր իշխանութենից: Այս ընտանեկան կարգերին համապատասխան ձևով կազմեց և պետութիւնը: Այն ինչ յունական թագաւորն հաւասարների մէջ միայն առաջինն էր, հռոմէական թագաւորն ունէր eus մեծ իշխանութիւն: Նա pater familias էր իր ժողովրդի և ոչ ոք իրաւունք չուներ սանձաւարակելու նրա կամքը. նա ժողովրդի գլուխ էր կանգնած իբր բուրմ, ղինւորական առաջնորդ և դատաւոր: Սակայն դա չէր նշանակում, որ բացի թագաւորից՝ պետութեան մէջ չըկային ուրիշ ինքնուրոյն հաստատութիւններ. «հայրերը» — այսինքն տոնմերի աւագները՝ կազմում էին ծերակոյսը (senatus) 300 անդամներից, որոնց հետ թագաւորը խորհրդակցում էր գործերի մասին:

Գործնական կեանքում թագաւորի համար պաշար էր ձերակոյտի կամքին հակառակ գնալ. սովորաբար նրանք գոր-

ծում էին համերաշխաբար: Թագաւորի մահից յետոյ իշխանութիւնն անցնում էր ձերակոյտին, որն ընտրում էր իր անդամներից մէկին փոխանորդ (interrex), իսկ սա նշանակում էր նոր թագաւոր (rex):

Ամենակարևոր գործերում երբեմն դիմում էին քաղաքացիների ժողովին, որոնք ձայն էին տալիս ծուխերով (comitia curiata):

Պետութեան բնակիչները բաժանւում էին երկու մասի—պլասրիկներ (տես Եւպատրիդներ) և պլեբէյներ (տես դէմոս): Առաջինների թւի մէջ մտան հոռմէական սկզբնական համայնքի քաղաքացիները. միւսները կազմեցին զլիւաւորապէս եկւորներից, որոնց Հոռմ էր քաշում նրա կանուխ ծաղկած բարօրութիւնը, նոյնպէս և պատրիկների համայնքից նւաճւած զբացի նահանգների հողագործներից և զիւղացիներից: Պլեբէյները պետութեան մէջ բոլորովին եւկրորդական դիրք էին բռնում. նրանք պէտք է որոնէին պատրիկ տոհմերի խնամակալութիւնը, կախումն ունէին նրանցից աստուածապաշտական և դատական գործերում, կրում էին ծանր և աւելի քիչ յարգւած զինւորական ծառայութիւնը, ոչ մի մասնակցութիւն չունէին ծխերի հասարակական ժողովների մէջ: Պլեբէյների անտեսական գրութիւնը ևս անձեռնառ էր: Առանձին անտեսութիւններ ստանում էին չափազանց մանր կտոր հողեր մշակելու՝ ընդամենը 2 իւգեր (իւգերը = 1/4 դեսիատինի) մարդ գլուխ: Հաց մշակելու և խաշնարածութեան համար, բացի դրանից, պէտք էր օգտւել տոհմերի և պետութեան ընդհանուր տիրապետութեան տակ գտնւած հողերից. իսկ այդ հողերը մշակելու կամ նրանց վրայ արածացնելու թոյլտուութիւնն ամբողջովին կախւած էր պատրիկ տոհմերից:

Թէև մենք կարող ենք բաւական ճիշտ գաղափար կազմել Իտալիայի հնագոյն շրջանի կուլտուրայի և

Աւանդութիւնները

պետութեան մասին, սակայն այդ ժամանակի զէպեքերի մասին տեղեկութիւններ հասել են մեզ միայն սակաւաթի աւանդութիւններով. սրանք նոյն իսկ խիստ կերպով ազաւարել են հոռոմէական և յունական զրոգներէց, որոնք հաւաքել և հաղորդել են այդ ամենը: Յոյների տեղափոխութիւնների ժամանակ կազմած բանաստեղծական պատմածքների նման ոչ մի բան չունէին հոռոմայեցիները: Նրանց պատմածքները չոր են և սովորաբար նրանց նպատակն է լինում պարզել կեանքի այս կամ այն գծի ծագումը: Նրանք կարծում էին, որ ճշտութեամբ գիտեն, թէ ի՞նչպէս և երբ է առաջացել իրանց քաղաքը:

Յունական ազգեցութեան տակ առաջացած աւանդութիւնը համարում է այդ ժողովուրդը սերած արոյացի ենէասից, որը փախել էր Տրոյայի կործանումից յետոյ և դուրս էր եկել Լացիումի ափը: Նրա որդին հիմնեց Ալբա-Լոնգան: Ալբայի թագաւորներից մէկի ազնկանից և Մարս աստծուց ծնեցին երկու որդիներ—Հոռոմուլոս և Հոխմոս, որոնք իրանց մօրեղբոր հրամանով դուս նետեցին: Նրանց մնունդ տւեց մի էգ դայլ, դաստիարակեցին հովիւները, և նրանք մեծանալով՝ իրանց հասցրած անարգանքի վրէժն առան: Յետոյ նրանք հեռացան Ալբայից և 753 թւին Ք. առաջ հիմնեցին մի նոր քաղաք—Հոռոմը: Հոռոմուլոսն սպանեց եղբորը և դարձաւ Հոռոմի առաջին թագաւորը:

Հոռոմուլոսի Պալատինեան բլրի վրայ ունեցած սկզբնական լաւիկական ազգաբնակութեան հետ շուտով միացաւ երկրորդ՝ սարինական ազգաբնակութիւնը Քվիրինալի վրայ: Հոռոմուլոսի յաջորդը եղաւ սաբինացի Նումա-Պոմպիլիոսը, աստուածավախ և իմաստուն կառավարիչը, որից իբր թէ՛ հոռոմայեցիներն ստացան իրանց կրօնական սովորութիւնները և քրմական ընկերութիւնները:

Հետեւեալ թագաւորներին (Տուլլոս Հոստիլիոս, Անկոս Մարցիոս, Տարկինիոս Երէց). վերագրում են Ալբա-Լոնգայի կործանումը, Լացիումի մէջ նոր հողեր գրաւելու սկզբնաւորութիւնը, հոռոմէական առաջին զաղութները (collatia) կազմելը, Ոստիայի՝ Տիբրիս գետի բերանում եղած նաւահանգստի հիմնարկութիւնը, քաղաքի առաջին խոշոր շինութիւնները—Փօրումը, կապիտոլեան Իւլպետերի տաճարը, Տիբրիսի կամուրջը, ձիարշաւների կրկէսը (ցիբկուս), աղտեղութիւնների կոյուղիները:

Պ. 1. 0 1 և Գ.

ՊԱՏՐԻԿՆԵՐԻ ԿՈՒՒՂ ՊԼԵԲէՅՅԻՆԵՐԻ ՀԵՏ

Հոռոմի պատմութեան առաջին հաստատուն զէպքն է այն բարենորոգութիւնը, որն՝ աւաղութեանը նախընթացում էր յետոյ՝ կատարել է վեցերորդ թագաւոր Սերվիոս Տուլլոսը: Այդ բարենորոգիւնն անհրաժեշտ էր դարձել լիազօր իրաւունքների տէր պատրիկների և իրաւագուրկ պլեբէյների մէջ եղած թշնամական յարաբերութիւնների պատճառով: Նա համապատասխանում է Սուրնի գեմոկրատիական կազմին: Բոլոր ժողովուրդը, պատրիկները և պլեբէյները, բաժանուեց 5 դասակարգի: Այդ դասակարգերի կազմութեան նպատակն էր զինուորական ծառայութիւնը բաշխել այնպէս, որ հարուստների համար նա աւելի ծանր լինի, իսկ աղքատների համար աւելի թեթեւ: Առաջին դասակարգի՝ մարդիկ դուրս էին գալիս պատերազմի լիապէս

Սերվիոս Տուլլոսի բարենորոգութիւնը

1) Յետագայում դասակարգերի կարողութիւնն այսպէս էին հաշուում.

I դասակարգ	... 100 000	աս և աւելի.	10,000
II »	... 75,000	»	»
III »	... 50,000	»	»
IV »	... 25,000	»	»
V »	... 11,000	»	»

Հասարակապետութեան սկզբում ասը հաւասար էր մօտաւորապէս 15 կօպէկի:

զինւորւած, սաղաւարտով, վահանով, զանգապաննէրով, կրծկալով, նիզակով և սրով. նրանցից էր առնւում և հեծեալազօրը: Միւս դասակարգերին թոյլատրւած էր զէնքերն աստիճանաբար թեթեացնել: Ամենաաղբատ քաղաքացիները բոլորովին չէին հաշւում դասակարգերի մէջ և ազատ էին զինւորական ծառայութիւնից: Դասակարգերի բաժանումը ծառայում էր և հարկեր նշանակելուն: Ամեն 5 տարին մի անգամ ցեղ էր կատարւում, այսինքն՝ զմահատու մին կարողութիւնները եւ հաւելում փողոցացիներին այս կամ այն դասակարգի մէջ:

Ինչպէս Սոլոնի օրէնքներում, այստեղ էլ նոյնպէս՝ աւելի ծանր պարտականութիւններին համապատասխանում էին աւելի մեծ իրաւունքներ, բայց խնդիրը պատշտօններ ստանալու մէջ չէր, այլ հասարակական ժողովին մասնակցելու իրաւունքի մէջ:

Պատրիկների ծխական ժողովների (comitia curiata) հետ միասին հիմնարկեց հարիւրեակների մի բնդհանուր հասարակական ժողով (comitia centuriata): Թագաւորը և ծերակոյտը (senat) նրան հարցեր էին տալիս և նա պատասխանում էր «այո» կամ «ոչ», այսինքն՝ առաջարկւած որոշումները կամ ընդունում էր կամ մերժում. ժողովի վճիռները որոշում էին հարիւրեակների սլած ձայների բազմութիւնով: Սկզբում ամեն քաղաքացի ձայն էր տալիս իր հարիւրեակի մէջ. երբ պարզւում էր, թէ հարիւրեակի անդամների մեծամասնութիւնն ինչ վճիռ կողմն է, նրա ձայնը տրւում էր ժողովում մեծամասնութեան համապատասխան:

Ամենից շատ հարիւրեակներ ստացաւ առաջին դասակարգը: Նա ունէր 98 հարիւրեակ, որոնցից 18-ը կազմւած էին ասպետներից: Երկրորդ, երրորդ և չորրորդ դասակարգերը հաշւում էին 20-ական հարիւրեակներ, հինգերորդը՝ 30: Չունեորները կազմում էին մի հարիւրեակ, որ հետաւորները՝ 4, այնպէս որ բոլոր հարիւրեակների թիւն էր 193: Այդպիսի պարա-

զայում առաջին դասակարգն ունէր մի անգին առաւելութիւն միւս բոլորից. նրա տրամադրութեան տակ կար 98 ձայն: Չայները հաշւին սկսում էին նրանից, և նրա կողմն էր ապահովւապէս ձայների բազմութիւնը, եթէ նա համերաշխ էր լինում ¹⁾:

Այսպիսով թէև պետութեան մէջ զերակշուութիւնը թողնւած էր պատրիկներին, բայց և այնպէս Սերվիոս-Տուլլոսի բարենորոգութիւնը մեծ յեղաշրջում էր. առաջին՝ քաղաքական ազդեցութիւնը նա կապում էր ոչ թէ պատրիկ տոհմից ծագած լինելու հետ, այլ կարողութեան հետ: Իսկ կարողութիւնը փոփոխական է. մի քանի պատրիկներ կարող էին աղքատանալ և կորցնել առաջին կարգի իրաւունքները, մի քանի պլեբէյներ՝ հարստանալ և այդ իրաւունքները ձեռք բերել: Եկրորդ եւ այս է հենց զլիւսւերը—այդ բարեկորոգութիւնն, այսպէս կամ այնպէս՝ բոլի եր շալիս պլեբէյներին մտնել հասարակական ժողով: Մրանով խոստովանեցին, որ՝ ինչպէս պատերազմողներ և հարկատուներ, նրանք նոյնպէս քաղաքացի են, ոչ թէ պատրիկներից կախում ունեցող մարդիկ (կլիկնտներ):

Տրիտիրատիական (փողատիրական) այս բարենորոգումը պատրիկների մէջ անբաւականութիւն առաջացրեց, և, աւանդութեան ասելով, նրանք սպանեցին զրա պատճառ եղող Սերվիոս Տուլլոս թագաւորին: Նրա յաջորդ Տարկինիոս Գոռոգի հետ էլ պատրիկները չը կարողացան վարել: Նա ծերակոյտին այլ ևս ժողովի չէր հրաւիրում: Չը նայելով նրա յաջող պատերազմներին զրացի ժողովրդների հետ, նա ատելի դարձաւ իր կամայականութեան և դաժանութեան պատճառով:

510 թիւն նրան անտրեցին եւ վնուեցին այլ եւս քաղաւոր չը նշանակել: Բայց որովհետեւ թագաւորը շատ հին ժամանակներից սկսած համայնքի ներկայացուցիչն է եղել ասուածների առաջ, զրա համար էլ

Թագաւորական իշխանութեան վերանալը.

¹⁾ Ժողովում բազմութիւն կազմելու համար պէտք էր ժողովել 97 ձայն: Երբ այս թիւը հաւաքւում լրանում էր, մնացածներն այլ ևս չէին համարում:

նրա անունը պահպանեց, գրւելով քրմերից մէկի վրայ (rex sacrificulus):

Հասարակա-
պետութեան
վարչութիւնը

Թագաւորի ֆուգաձ իրաւունքները տրւեցին երկու հիւպատոսների (կոնսուլ): Բայց սրանք լիակատար իրաւունքներ ստանում էին միայն պատերազմում: Գաղաքում և քաղաքի շուրջը հազար քայլի վրայ՝ նրանք կորցնում էին քաղաքացիներին մահան պատիժ տալու կամ մարմնական պատիժների ենթարկելու իրաւունքը: Այն քաղաքացին, որին սպառնում էր մահ կամ փայտի հարւածներ, դիմում էր ժողովրդի դատաստանին հարիւրեակների ժողովներում (կոմիցիա ցենտուրիատա): Հիւպատոսական իշխանութեան այդպիսի սահմանափակութեան արտաքին նշան էր ծառայում այն հանգամանքը, որ քաղաքի սահմաններում հիւպատոսի ծառայողները — լիկտորները — կրում էին միայն մի կապոց ձողեր (fasces) և միայն քաղաքի սահմանագծից դուրս նրա մէջ մտցնում էին և կացին: Հիւպատոսներին ընտրում էին նոյն հարիւրեակների ժողովները, իսկ իշխանութեան մէջ հաստատում էին ծխերը (կուրիա): Իշխանութիւն տրւում էր միայն մի տարով, որից յետոյ պաշտօնից դուրս եկածներին կարող էին ենթարկել պատասխանատուութեան իր գործերի համար: Երկու հիւպատոսներն էլ ունէին հաւասար իրաւունքներ, և մէկը կարող էր խանդարել միւսին գործելու, կարող էր կտրել նրա ճանապարհը (intercessio):

Պետութեան համար ծանր վտանգ եղած զէպրում, երբ պահանջւում էր իշխանութեան եռանդուն կենտրոնացում մի մարդու ձեռքում, ծերակոյտը յանձնում էր հիւպատոսներից մէկին նշանակել մի իբիսալնաս (իբիսսոր): Այս վերջինս ստանում էր լիազօր իրաւունքներ՝ նախկին թագաւորների նման, բայց որոշ յանձնարարութեան համար և ոչ աւելի քան 5

ամիս ժամանակը: Նա ինքն էր ընտրում իր համար օգնական — հեծեյազօրի առաջնորդը (magister equitum): Բացի հիւպատոսներից՝ հիմնեց և երկու հալարակալների (fensur) պաշտօնը: Նրանց ձեռքում էր գտնւում պետութեան գանձարանը, որ պահպանւում էր Սատուրնի տաճարում:

Իշխանութեան բաժան-բաժան և ժամանակաւոր լինելուց ամենից շատ օգուտեց ծերակոյտը: Նրա մէջ էին մտնում այն մագիստրատները ¹⁾ (բարձր պաշտօնեաներ), որոնք իրանց պաշտօնը պատուաւոր կերպով կատարել վերջացրել էին: Նրա անդամներն իրանց կռչումը պահպանում էին մինչև մահ, եթէ չէին կատարում որ և է անւանարկող խայտառակ գործ: Իրնականարար այդպիսի մի մարմնի կարծիքներն անագին կեփո կունենային: Նրանք ուղղութիւն էին տալիս պաշտօնեաների (մագիստրատ) գործունէութեանը և զօրեղ կերպով ազդում էին ժողովրդի վրայ, որը միայն ընտրելու և օրէնքները լոկ ընդունելու կամ մերժելու (առանց քննելու) իրաւունքն ունէր: Իսկ ինչ վերաբերում է օտար պետութիւնների հետ յարաբերութիւններ ունենալուն — այդ արտաքին փառաբանութիւնը, որ Հռոմի գորտիւնը արտաձեց ամբողջ աշխարհի վրայ, հասարակապետութեան գոյութեան բոլոր ժամանակում ծերակոյտն էր վարում:

Թագաւորական իշխանութիւնը տապալելուց յետոսակարգերի կօրէր: սկզբներում նոր հասարակապետութեան գործերն անյաջող էին զնում: Էտրուսկները խլեցին նրանից նրա բոլոր տիրապետութիւնները Տիրրիսի աջ ափին և նոյն իսկ զբաւեցին Հռոմը: Կատաղի կուրից յետոյ՝

1) Հռոմայեցիները մագիստրատ էին անւանում այն անձին, որն իշխանութիւն էր ստանում ժողովրդի ընտրութիւնով: Հիւպատոսները, համարակալները մագիստրատներ էին:

լատինացիները հետ՝ ստիպւած եղան դաշն կապել լատինական քաղաքների անկախութեան և Հռոմի հետ հաւասար իրաւունքներ ունենալու պայմանով: Գըլլիսաւորն այն էր, որ եւկրի մէջ սկսեց դասակարգերի կասաղի կոչիւ: Իշխանութեան թագաւորից պատրիկների ձեռքն անցնելովը պլեբէյներն ընկան աւելի մեծ կախման մէջ, քան առաջ: Նրանց աւերում էին այն մշտական արշաւանքները, որոնց պատրիկներն՝ իբր աւելի ունեւորներ, աւելի հեշտութեամբ էին զիմանում: Այն ինչ պարտքերի վերաբերութեամբ եղած օրէնքը նոյնպէս դաժան էր, ինչպէս Աթէնքում՝ մինչև Սոլոնը. պարտքը չը վճարող պարտապանին պարտատէրը դարձնում էր իւր նորսը—կարող էր շղթայել եւ փակել, որ նա չը փախչի: Յուսահատութեան հասած պլեբէյները 494 թւին վճռեցին բուլրովին թողնել Հռոմը և մի նոր քաղաք հիմնել: Նըրանք ամբողջ խմբով տեղափոխւեցին Սըրազան լեռը, Անիօ գետի միւս կողմում:

494

Այսպիսի վճռականութեան առաջ պատրիկներն ստիպւած էին լուրջ զիջումներ անել: Նրանք համոզեցին Պլեբէյներին վերադառնալ և զրա փոխարէն նանայեցին քաղաքի մէջ մի առանձին պլեբէյական հասարակութիւն, Այդ հասարակութեան գլուխը կանգնեցին ընտրովի պաշտօնեաներ—սրիբուններ եւ էդիլներ: Տրիբունները, որ առաջ երկուս էին և շուտով դարձան 10, պէտք է պաշտպան կանգնէին պլեբէյներին, եթէ նրանց բռնութեան էին ենթարկում զօրաժողովի, պարտքերը հաւաքելու ժամանակ և այլն: Տրիբունի անձնաւորութիւնն անձեռնմխելի էր (sacrosanctus). նրա միջամտութիւնը քաղաքի շրջանում պէտք է ընդունէր նոյն իսկ հիւպատոսը: Էդիլները նոյնպիսի գանձապահներ էին plebs-ի (պլեբս=պլեբէյ) համար, ինչպէս համարակալները (քւեստոր) պետութեան հա-

մար: Նրանց յանձնւած գումարները կազմում էին այն տուգանքներից, որ առնւում էին plebs-ի դէմ գործւած յանցանքների համար, և պահպանւում էին Յերբրայի տաճարում: Տրիբուններ և էդիլներ կարելի էր ընտրել միայն պլեբէյներից ¹⁾. ընտրութիւնները կատարում էր պլեբսի մի առանձին ժողով, որի մէջ ձայնւորութիւնը տեղի էր ունենում սրիբներով, այսինքն՝ քաղաքային եւ գիւղական օրջաններով ²⁾: Նոյն շրջաններով ժողովներ էր անում պլեբսը, երբ նրան ժողովի էին հրաւիրում տրիբուններն՝ իրան վերաբերող գործերի մասին խորհրդակցելու և վճիռներ կայացնելու համար (plebiscita): Յենւելով պլեբէյներին տրւած իրաւունքների վրայ, տրիբուններն սկսեցին ընդարձակել իրանց միջամտութիւնը պետութեան կեանքի մէջ և շուտով իրաւունք ձեռք բերին կանգնեցնելու պաշտօնեաներին (մագիստրատ) իրանց բոլոր գործողութիւնների ժամանակ և խանգարելու ձեռակոյտի ու բողոքները: Այդպիսի դէպքում նրանք ասում էին «veto»-արգելում եմ: Տրիբունների (համայնքների) ժողովն իրան սեփականացրեց պլեբսի դէմ մեղանշող բոլոր քաղաքացիներին դատելու իրաւունքը:

Պլեբսի այս մէկուսանալը և մի փակ համայնք կազմելը հանգիստնում է Հռոմի պատմութեան մէջ իբր մի շատ կարեւոր փաստ: Այս քաղաքի զարգացումն այդ տեղից սկսում է նշանաւոր չափով տարբերել Աթէնքի զարգացումից, որն սկզբում այնքան նման էր Հռոմի զարգացմանը: Աթէնքում, ինչպէս արդէն մեզ յայտնի է, դէմոսը երբէք չառանձնացաւ, և դասակարգային կոիւր չեղաւ երկու ինքնուրոյն և խիստ

¹⁾ Յետոյ սահմանեցան նոյնպէս կուրուլական կոչւած էդիլներ, որոնք կարգադրում էին խաղերի և շինութիւնների գործերը: Այդ պաշտօնը կարող էին ստանձնել և պատրիկները:

²⁾ Այդ շրջանների թիւը կամաց-կամաց շատանալով հասաւ 85-ի:

կարգապահ կերպով կազմակերպւած հասարակութիւններէ մէջ կանոնաւոր վէճի ձևով:

Նոր կազմակերպութիւնը չէր ապահովեցնում քաղաքի հանգստութիւնը. պատրիկ և պլեբէյ հասարակութիւնները կանգնած էին իրար դէմ և իրար հետ միանում էին միայն թշնամիների դէմ կուելու համար: Այդ կռիւն էլ վատ էր գնում ներքին խռովութիւնների պատճառով: Պատահում էր, որ պլեբէյները հրաժարուում էին պատերազմ գնալ և պատրիկները պատերազմը մենակ էին մղում, սեփական ուժերով: Այդպիսի պատերազմներից մէկում ոչնչացաւ Փարիաններէ ամբողջ տոհմը, բացի մի ժանուկից: Ամենահամարձակ պատրիկներից մէկը՝ Կայիոս Մարկիոս Կորնուանս՝ առաջարկեց իր դասակարգի ընկերներին խել պլեբէյներից տրիբունութիւնը: Դրա համար նա դատապարտուեց տրիբների ժողովից, փախաւ Հոմի թշնամի Վոլսկացիների մօտ և նրանց հետ միացած՝ բիչ մնաց քաղաքն առնէր: Մի ուրիշ պատրիկ՝ Սպուրիոս Կաստիոսը փորձեց, ընդհակառակը, խռովութիւններին վերջ գնել՝ պատրիկներին և պլեբէյներին պետական հողերից (ager publicus) հաւասարապէս օգտուելու իրաւունք տալով: Այդ առաջարկութեան համար պատրիկները նրան մեղադրեցին միահեծանութեան ձգտելու մէջ և սպանեցին:

Տասնապետները և XII տախտակները օրէնքներ:

Պլեբէյ հասարակութիւնը, չը նայելով իր ամուր գինւորական կազմակերպութեանը, գտնուում էր աննպաստ զիջքի մէջ, որովհետև կրօնական ծիսակատարութիւնը և քաղաքային համայնքի մէջ իշխանութիւնը պատկանում էր պատրիկներին: Բոլոր վէճերի և վիրաւորանքների գործերի համար գատում էին պատրիկ պաշտօնեաները, և գատում էին այն սովորութիւններով, որ բացատրում և գործադրում էին իրանք՝ սեփական բարեհայեցողութիւնով: Պլեբէյներն սկսեցին պահանջել գրաւոր, նեգրիս եւ ամենին յայտնի օրէնքներ (նայել Դրակոնի բարենորոգութիւնը): Պատրիկներն այդ բանին մի անգամից չը համաձայնեցին, բայց վերջապէս 451 թւին կազմուեց մի յանձնաժողով 10 անձերից (պեցեմվիր), որին յանձնուեց զրի առնել և փոփոխել օրէնքները: Որ-

451

պէսզի ոչ որ չը կարողանայ խանգարել նրան իր յանձն առած պաշտօնը կատարել՝ բոլոր սովորական պաշտօնեաները — հիւպատոնները, տրիբունները և այլն — հեռացուցին, և կառավարելու իշխանութիւնը ամբողջապէս տրուեց տասնապետներին: Մասնաժողովի լիազօրութիւնները վերանորոգուեցին 450 թւին էլ. և այս անգամ այդ ժողովի անգամ ընտրուեցան մի քանի պլեբէյներ: Օրէնսդրական աշխատանքը յաջող առաջ էր գնում: Տասնապետներն օգտուեցին ոչ միայն Հոմի հին սովորութիւններով, այլ և սեղիկուրիսներ հաւաքեցին յունական քաղաքների, մասնաւորապէս ատթենական օրէնքների մասին: Նրանք փոխեցին իրանց օրացոյցն ատախքական օրացոյցի ձևով, փոխեցին դրամի ձևը, հաստատեցին ընտանեկան, կալւածական և պատժական իրաւունքների հիմունքները, նոյնպէս հիմնարկեցին քաղաքի բարեշինութեան և դաշտերի, վարք ու բարքի վերահսկողութեան իրաւունքը: Կազմւած օրէնքները զրուեցին 12 բրօնզէ տախտակների վրայ և դրուեցին մեծ հրապարակի (Փօրումի) վրայ: Նրանք դարձան հոռոմէական հին իրաւունքի հիմքերը: Բայց նրանց որոշումներն էապէս չը փոփոխեցին պլեբէյների ստոր վիճակը. օրինակ՝ ամուսնութիւնները պլեբէյների և պատրիկների մէջ առաջւայ պէս արգելւած էին. պարտքերին վերաբերող օրէնքները կրկին շատ խիստ մնացին. անձնական ստրկացումը չը վերացաւ: Պատրիկները նոյնպէս անբաւական էին տասնապետներից: Վերջիններիս գլուխ կանգնեց Ապպիոս Կլաւդիոսը, ձիւրքերով հարուստ, փառասէր և կամակոր Կլաւդեանների տան ներկայացուցիչը: Իշխանութիւն ստանալով, նա չէր մտածում այլ ևս բաց թողնել նրան իր ձեռքից և համոզեց ընկերներին չը յանձնել իրանց լիազօրութիւնը երկրորդ տարին վերջանալուց յետոյ: Սպորինի իշխանութիւնից էլ նա օգտուում էր սպորինարար և

բնութիւններ էր գործում քաղաքացիների վրայ: Նա մինչև այնտեղը հասաւ. որ ուզեց Վիրգինիոս անունով մի քաղաքացուց աղջիկը խլել, սնդեւով, թէնա (աղջիկը) ծախւած է եղել իրան իբր ստրուկ: Հայրը, չը կամենալով իր աղջիկը տալ Ապպիոսին, իր ձեռքով սպանեց աղջկան մեծ հրապարակի (Փօրուսի) վրայ, և այս չը լուած գործը դարձաւ ապստամբութեան ազդանշան: Պլեբէյները կրկին հեռացան քաղաքից Սըբազան լեռը: Տասնապետներն ստիպւած եղան հպատակել: Ապպիոս Կլաւդիոսն իր կեանքը վերջացրեց անձնասպանութիւնով բանախ մէջ: Հիւպատոսութիւնը վերականգնեց, և ընտրւած է. Վալերիոս և Մ. Հորացիոս հիւպատոսները նոր համաձայնութիւն կայացրին պլեբէյների հետ: Այդ հասաձայնութեան էական սլայմանն այն էր, որ տրիբներն իրաւունք ստացան ըրոր համայնքի համար պարտադիր վճիռներ կայացնելու, այն ինչ առաջ այդ իրաւունքն ունէին միայն հարիւրակներն ժողովները: ¹⁾ Պատրիկներն ստիպւած եղան մտնելու տրիբների ժողովները, որպէսզի գննէ որ և է ազդեցութիւն ունենան այդ կարևոր հիմնարկութեան վճիռների վրայ. այսպիսով՝ պլեբէյական ժողովից նա դարձաւ հասարակական ժողով եւ սուսցաւ կոմիցիա կոչումը (comitia tributa): Այդ ժողովներում պլեբէյները, յինւելով իրանց թւական առաւելութեան վրայ, հնար ստացան առաջ քշելու իրանց պահանջները: Այդ պատճառով համարեա իսկոյն վճիռ կայացւեց թոյլատրելու օրինական ամուսնութիւններ պլեբէյների և պատրիկների մէջ: Յետոյ հերթական հարց դարձաւ պլեբէյներին հիւպատոս ընտրելու խն-

¹⁾ Վերջիններին մնաց սակայն բացառիկ իրաւունք պաշտօնեաներ ընտրելու և քաղաքացիներին դատելու այն դէպքերում, երբ նրանց սպառնում էր մահւան պատիժ:

դիրը: Պատրիկներն այս կէտի անմիջական զիջումը հեռացրին միայն նրանով, որ յաջողեցրին մի նոր պաշտօն հաստատել— զինուորական սրիբուններ հիւպատոսական իշխանութիւնով (նրանց թիւը վեց էր.) այս պաշտօնը կարող էին ստանձնել և պլեբէյները: Մերակոյսին էր թողնւում վճուել, թէ երբ ժողովուրդը պէտք է ընտրէ հիւպատոսներ և երբ տրիբուններ՝ հիւպատոսական իշխանութիւնով: Այդ պարագայում հիւպատոսական իշխանութիւնից բաժանեցին ցենզօրական (համարակալական) պարսուորութիւններ— քաղաքների դասակարգերի և տրիբների ցուցակների կազմութիւնը, նոյնպէս և ծերակոյտի անդամների ցուցակի կազմութիւնը, մասնաւոր անձերի ստացւածքների գնահատութիւնը հարկերը վճարելու և դասակարգերի մէջ գրւելու տեսակէտից, պետական կալուածների կառավարութիւնը, վարք ու բարքի վերահսկողութիւնը: Յենզօրներ ընտրում էին պատրիկներից երկու հոգի մէկ և կէս տարի ժամանակով: Այս պաշտօնն ստացաւ շատ մեծ նշանակութիւն, որովհետև ցենզօրից էր կախւած թոյլատրել մէկին մտնել հռոմէական քաղաքացիների շարքը, նրանից հետանալ, ծերակոյտը լրացնել և այլն:

Արտաքին դէպքերը մի քիչ ընդհատեցին այդ կետերի արդատակարգային կռիւնները: V դարի ընթացքում իտալիա սկսեցին թափանցել կելտական ցեղերը, որ աստիճանաբար գրաւեցին Պօ գետի հովիտը և խիստ կերպով նեղեցին ստրուկներին: Սկզբում կելտերի այս տարածւելը ձեռնառու էր հռոմայեցիներին, որովհետև թուլացնում էր էտրուսկներին: 396 թիւն իշխանապետ (գիկտատոր) Մ. Ֆուրիոս Կամիլլիոսը՝ երկարատև պաշարուսից յետոյ՝ գրաւեց էտրուսկների քաղաքներից ամենագորտորը— Վէյին: Բայց առաջ խաղացող կելտերը՝ ուշ կամ շուտ պէտք է ընդհարւէին

արշաւները՝

390 հոռմայեցիները հետ: Դա պատահեց 390 թվին. Ալլիա գետակի մօտ հռոմէական զօրքը ոտնատակ տրւեց կելտերի անգուսպ յարձակումից: Դրանից յետոյ բարբարոսները գրաւեցին նոյն իսկ Հռոմը, որ այդ ժամանակ այրւեց: Ստիպւած եղան նրանցից ազատել անազին քանաքութեամբ ոսկի տալով:

Դասակարգային կուր վախճանը:

376

Բարբարոզաբար կելտերը չը կարողացան և չէին էլ մտածում վերջնականապէս նւաճել էտրուրիան և Լացիումը: Նրանք հեռացան իրանց աւարով և յետոյ էլ արշաւանքներ էին անում միայն աւարառութեան համար: Հռոմայեցիները շուտով վերակազմեցին, նորոգւեցին և նորից վերսկսեցին դասակարգային կուրը: 376 թիւն Կ. Լիկիւնիոս Ստրոն եւ Լ. Սեֆուսոս Լասեռան սրիբունները վնասական առաջարկութիւններ արին սրիբների ժողովներին, որոնց նպատակն էր բարելաւել պլեբէյների սնեստական եւ պետական դրութիւնը, 1) այսուհետեւ պէտք է ընտրւեն ոչ թէ զինւորական տրիբուններ, այլ հիւպատոսներ և նրանցից մէկն անպայման պլեբէյներից. 2) պարագերի համար վճարւած տոկոսները համարւում են ոչ իբր տոկոս, այլ դրամազլիւից վճարւած. 3) ոչ ոք իրաւունք չունի 500 իւգերից աւելի պետական հող գրաւել և պետական արօտատեղիների վրայ արածայնել 100-ից աւելի եղջերաւոր անասուն կամ 500 ոչխար: Վերջին միջոցն ուղւած էր պատրիկների դէմ, որ յափշտակել էին պետական անազին հողեր: Հասկանալի է, որ պատրիկները դիմադրում էին բոլոր ուժով. նշանակում էին իշխանապետներ, համոզում էին Լիկիւնիոսի և Սեքստուսի ընկեր տրիբուններին, որ նրանց առաջարկութիւնները կանգնեցնեն իրանց veto-ով: Բայց 10 տարի շարունակ ժողովուրդն ընտրում էր Լիկիւնիոսին և Սեքստուսին տրիբուն, և 10 տարի շարունակ նրանք առաջարկում էին կոմիցիաներին իրանց ծրագրները:

366

Վերջացաւ նրանով, որ 366 թվին պատրիկները դադարեցրին դիմադրութիւնը, յաջողեցնելով բաժանել հիւպատոսական իրաւունքներից դատական իշխանութիւնը, որը տրւեց մի պատրիկ պլեթորի: Պլեբէյներից առաջին հիւպատոսը եղաւ Լ. Սեքստոս Լասեռանը:

Վերոյիշեալ առաջարկութիւններն ընդունելուց յետոյ իսկապէս վերջացաւ դասակարգերի կուրը. իրողը չէր, որ ծերունի կամիլլոսը 366 թվին բաց արեց «Համաձայնութեան» անունով շինւած տաճարը: Բայց կրկին պլեբէյներն ստիպւած էին կամաց-կամաց ձեռք բերել քրմական և այլ պաշտօններ ստանալու իրաւունքը: Միայն թագաւոր քուրմի (rex sacrificulus) և գլխաւոր ասուածների 3 քուրմերի (flamines) տեղերը մինչև վերջն էլ մնացին պատրիկների ձեռքը: Պատրիկների դասակարգային արտօնութիւններին վերջին հարւածներից մէկն էլ հասցրեց ցենզոր Ապպիոս Կլաւդիոսը, որը հաւասարութեան օգտին աշխատում էր այնպիսի եռանդով ու համարձակութիւնով, ինչպիսի եռանդով նրա նախնիքներն աշխատում էին նրա դէմ: Նա քաղաքացիների թիւ մէջ ընկուցեց բազմաթիւ ազատւածների (usurկութիւնից), իսկ ծերակոյշի պակաս անդամների տեղը լրացրեց պլեբէյներով:

366

Դասակարգային կուր ընթացքն ու ելքը հաւասարապէս խրատական են: Նրանում երեւացին հռոմայեցիներին յասուկ յարասեւոքիւնը եւ կարգապահութեան ոգին: Պատրիկներն իրանց բոլոր ուժերը լարած՝ պաշտպանում էին ամեն մի դիրքը, պլեբէյները կուով գրաւում էին այդ դիրքերը մէկը միւսի հետից, չը վրդովւելով յեռաձգութեանը ու պարտութիւններովը: Չը նայելով ծանր նիւթական դրութեանը, պլեբէյներն այնքան թանկ են գնահատում իրանց քաղաքական իրաւունքները, այնքան են համոզւած, թէ նրանց միջոցով կարող են ամեն ինչի հասնել, որ չեն դիմում ապսամբութիւնների եւ չեն օգնում բռնապետութեան, որն այնքան մեծ դեր խաղաց Յունաստանում: Պատրիկները

կասկածեցին բռնապետութեան ձգտելու մէջ և ոչնչացրին մի քանի աչքի ընկնող դործիչների (Սպուրիոս Կասսիոսին, Մելիտոսին, Մ. Մանլիոսին), բայց վերջիններից ոչ մէկը բաւարար օժանդակութիւն չէր ստանում ժողովրդից, որպէսզի հասարակապետութեան համար վտանգաւոր դառնար: Տրիբունուքիւնն այդպիսի դեպքում կարծես ծառայում էր իբր ջանարգել, որի մէջ պլեբէյներն ունէին իրանց շահերի օրինական ներկայացուցչութիւնը:

Պատրիկների պարտութիւնը բացատրուում է ոչ միայն այսպէս կամ այնպէս զօրք տուող ժողովրդի ամբողջութեան հետ վարելու անհրաժեշտութիւնով, բայց և շատ պատրիկ տոհմերի ոչնչանալով և շատ պլեբէյ տոհմերի ուժեղանալով: Բայց դասակարգերի իրաւունքների հաւասարեցման հետեւեմք երբեք չեղաւ ժողովրդական ամբոխի (մասսայի) իրապետութիւնն, այլ նոր արիստոկրատիայի (ազնականութեան) կազմելը. այս «նօթիլիտէաթ» (ազնականութիւնը) կազմեց ամենահարուստ ընտանիքների անդամներից—ինչպէս պատրիկ, այնպէս էլ պլեբէյ, որոնք իրանց հարստութեան շնորհով հնարաւորութիւն ունէին պաշտօններ ստանձնելու անվարձ, միայն այն իշխանութեան և պատւի համար, որ կապւած էին այդ պաշտօնների հետ: Բարձր պաշտօններից անցնում էին և ծերակոյտ: Երբ մի անգամ արդէն կազմեց մի որոշ շրջան այդպիսի պաշտօնատար ընտանիքների, նրա անդամներն սկսեցին պաշտպանել իրար և կողմնակի մարդկանց հետացնել: Բայց այդ նօթիլիտէսք սահմանափակ, գուց ժառանգական մի դասակարգ չէր. նա հիմնուած էր միմիայն պատեօններ վարելու համար, որոնց հասնում էին երբեմն ձեռնհրէց և արժանաւոր մարդիկ ստորին դասակարգերից (homines novi—նոր մարդիկ): Բայց նրա գործնական նշանակութիւնը շատ անազն էր. ժողովուրդն ուրախութեամբ հնազանդուում էր նրա դեկավարութեանը, որովհետև լեդիոնների ծառայութեան մէջ սովորել էր յայտնի անձերի և ընտանիքների առաջնորդութեանը և, բացի դրանից, կոմիցիաների շնորհով ինքն էլ մեծ ազդեցութիւն ունէր կառավարութեան վրայ: Իսկ այդպիսի վարիչ դասակարգի կազմելն անկասկած օգնեց նոստեական հանրապետութեան արտաքին գործերի նախար, հետեւողական եւ եռանդուն կերպով կառավարելուն:

Գ Լ Ո Ի Խ IV.

Ի Տ Ա Լ Ի Ա Յ Ի Ն Ի Ա Ճ Ո Ի Մ Ը

Երբ IV դարի կէսին վերջապէս կայացաւ դասակարգերի հաշտութիւնը՝ հռոմէական ժողովուրդը վերջնականապէս կազմեց և հնարաւորութիւն ըստացաւ յարձակողական գործողութիւն սկսելու դրացիների դէմ: Այդ ժամանակներում հաստատուեց և նրա գինւորական կազմակերպութիւնը: Հռոմէական գործերի գլխաւոր ոյժը կազմում էր հետեւակ լեգիոնը, որ բաղկանում էր գլխաւորապէս ազատ գիւղացիներից, որ ապրում էին Հռոմի շրջակայ գիւղերում և քաղաք էին հաւաքուում միայն շուկայ եղած օրը և կոմիցիաններում նշանաւոր ձայնաւորութեան խնդիրների համար: Այս գիւղական զօրքը չէր կարող մրցել յունական գիմնագիտների սաների հետ մարմնական վարժութիւնների պատրաստականութեան մէջ, կամ վարձկան զօրքերի հետ, որոնք երեացին այն ժամանակ Միջերկրականի ամբողջ գինւորական ճարպիկութեան և քաջութեան մէջ. դրա փոխարէն նրանք աչքի էին ընկնում իրանց ջերմ սիրովը դէպի հայրենիքը, արտակարգ կայունութիւնովն ու դիմացկանութիւնովը, երկաթէ կարգապահութիւնովն ու ամեն մէկի ունեցած պատրաստականութիւնովը՝ զոհելու իրան ընդհանուր գործի համար: Պատեազմական կազմը նշանաւոր կերպով տարբերեց յունականից, թէ և սկսեց նոյն ֆալանգից: Այն ինչ յոյները զարգացնում էին ամեն մի տեսակ զօրքի առանձնայատկութիւնները, ծանր հետեւակախումբը դարձնում էին աւելի և աւելի խիտ ու խոր, իսկ միւս կողմից՝ սկսեցին մեծ ուշադրու-

յու փոխարէն՝ կրօնացւելք մի քանի համայնքներէ ձուլում մի դաւեճակցական պետութեան մէջ. բայց հռոմայեցիներն արդէն սովորել էին իրանց առաջնութեանը և երբէք տրամադիր չէին բաժանել այդ դրութիւնն ուրիշների հետ: Վեգուվի մօտ Տ. Մանլիոս Տորկվատոս հիւպատոսը ջարդեց լատինացիներին և նրանց քաղաքները կրկին հպատակեցին:

Այդ արագ հաշտութիւնը, խմբի այլոց, բացառելու մէջ էր սամնիացիներին միասին դիմադրելու անհրաժեշտութիւնով, որոնք չէին դադարեցնում իրանց նւաճումները հարաւային Իտալիայում: Յունական քաղաքները և Լուկանիայի ու Ապուլիայի ժողովրդներն ըսկսեցին դիմել հռոմայեցիներին և օգնութիւն խնդրել:

Երկրորդ Սամնիական պատերազմը

Երկրորդ պատերազմն սկսեց մի խոշոր անյաջողութիւնով: Սամնիական զօրապետ Պունցիոսը խորամանկութիւնով քաշեց հռոմէական զօրքը հաւդինեան նեղ կրճի մէջ և փակեց նրա առջ բոլոր ելքերը (321): Պատուելով անցնելու փորձը ոչ մի արդիւնք չը տւեց, և հիւպատոսներն անձնատուր եղան այն պայմանով, որ զօրքը բաց կը թողնուի Հռոմ գնալու և խաղաղութիւն կը կապուի: Լեզիոնները գէնքերը վայր դրին և, իբր նշան հնազանդութեան, անցկացան լծի տակով: Բայց ձերակոյտը յայտարարեց, որ հիւպատոսներն այդպիսի դաշնագիր կնքելու իրաւունք չունէին. տւեց նրանց սամնիացիներէ ձեռքը, քանդեց բոլոր պայմանները և անմիջապէս նոր զօրք հանեց կուի դաշտը: Չը նայելով, որ սամնիացիների հետ միացան և էտրուսկները, հռոմայեցիները յաջող կերպով գործեցին բաժանուած թշնամիների գէմ: 305 թւին նրանք թափանցեցին Սամնիումի խորքերը և ստիպեցին սամնիացիներին ընդունել խաղաղութեան նոր պայմաններ: Երկրորդ պատերազմը հռոմայեցի-

321

305

ներէ իշխանութեան տակ զցեց համապանիան: Ապպիոս կլաւդիոս ցենզորն ամրապնդեց այս նւաճումը՝ Հռոմից մինչև հատուա մի հիանալի ճանապարհ շինելով (Via Appia), որը հնար էր տալիս պէտք եղած ժամանակ զօրքն արագութեամբ դէպի հարաւ շարժել: Հասկանալի է, որ այս ճանապարհը դարձաւ մի կարևոր միջոց և վաճառականական յարաբերութիւնների համար: Սա եղաւ Հռոմի առաջին փորձն ամեն կողմ նաւապարհների մի ցանց անցկացնելու. այդ ցանցի հետքը մնում է մինչև այժմ, և նախքիչ չը նպաստեց հռոմէական տիրապետութեան և կուլտուրայի տարածմանը:

Շուտով պատերազմը նորից բորբոքեց: Իտալա-^{Երրորդ սամնիական պատերազմը} կան ժողովրդներն սկսում էին հասկանալ, որ Հռոմը վտանգաւոր է բոլորի համար, և դրա համար էլ սամնիացիներին յաջողեց պատերազմ մղելու համար կազմել մի ընդարձակ դաշնակցութիւն (կօալիցիա), որի հետ միացան էտրուսկները, ումբրիական ցեղերը և նոյն իսկ հիւսիսային Իտալիայի կելտերը: Հռոմայեցիների կողմը բռնում էին լատինացիները և հարաւային Իտալիայի բնակիչները, որոնք ամենից աւելի Սամնիացիներից էին վախենում: Սենտինուս մի մօտ հռոմէական զօրքը յաղթեց, չը նայելով սամնիացիների և կելտերի յուսահատական քաջութեանը: Յաղթութիւնը վերագրում էին հիւպատոսներից մէկին — Գեցիոս Մուսին, որը խոստացաւ իրան զոհել ստորերկրեայ ասուածներին, որպէս զի դրանով ձեռք բերէ նրանց օգնութիւնն իր ժողովրդի համար. նրան սպանեցնի ճակատամարտի նոյն իսկ սկզբում, բայց դրա փոխարէն հռոմայեցիները յաղթեցին: Այս պարտութիւնը ոչնչացրեց դաշնակիցների ընդհանուր ծրարագիրները, ամեն մէկը շարունակեց պաշտպանուել իր երկրում, և հռոմայեցիները յաղթեցին նրանց ամեն

մէկին առանձին-առանձին: Այստեղ էլ սամիրացիներն
ամենալատանգաւոր հակառակորդը հանդիսացան և նոյն
խակ մի զգալի պարտութիւն հասցրին հռոմայեցիներ-
ըին: Բայց հռոմայեցիները անդրդուելի եռանդը և գոր-
ծերը ճարտար զեկավարութիւնը ձերակոյտի ձեռքով
վերջապէս յաղթեցին: Սամիրացիներին ամենից շատ
պակասում էր ուժերի կենտրոնացում— նրանց քոյլ
կեւոյով միաւորուած նահանգները նմաւ չունէին կըս-
ւելու նոռովեական խիս կեւոյով միաւորուած համայնքի
դէմ: Վերջապէս 290 թւին Մ. Կուրիոս Գենտատոսը,
մի օրիակելի հռոմայեցի— պինդ, սառնասիրտ ղէպի
կեանքի յարմարութիւնները, ամբողջովին պետու-
թեանը նւերւած՝ հպատակեցրեց Սամիրումը հռոմէա-
կան իշխանութեանը:

290

Պատերազմ
Պիւրոսի դէմ:

Միջին Իտալիայից յետոյ հերթը հասաւ հարա-
ւայինին: Ինչպէս առաջ սամիրացիները, այնպէս էլ
յետոյ հռոմայեցիներն սկսեցին խառնուել հարաւային
Իտալիայի ցեղերի և յունական քաղաքների իրար հետ
ունեցած վէճերի մէջ: Տարէնտոն հարուստ քաղաքը,
թերակոյտը հարաւային մասի գլխաւոր առետրական
կենտրոնը, մտածեց կարել նւաճողների առաջը՝ վար-
ձելով Եպիրոսի թագաւոր Պիւրոսին իրան օգնական:
Սա մի տաղանդաւոր և համարձակ բաղդախնդիր էր:
Տարէնտացիների հրաւերով նա եկաւ մեծ և հիանալի
զօրքով, որ վարժեցրած էր մակեդոնական զինուորա-
կան արհեստի բոլոր կանոններով: Հռոմի զինւած զիւ-
ղականներն առաջին անգամն էին պատահում հել-
լենական արեւելի բանակի հետ, և առաջին ընդհա-
րումը ցոյց աւեց, որ հռոմայեցիները դեռ շատ բան
պէտք է սովորէին: Պիւրոսի Ֆալանգները և փղերը
վճռական յաղթութիւն տարան լեզիոնների դէմ (Հե-
րակլէայի մօտ՝ 280 թւին):

80

Պիւրոսը պատերազմը վերջացած համարեց և իր

մօտիկ բարեկամ Կինէասին Հռոմ ուղարկեց, ուր նա
գործ դրեց իր բոլոր ճարտարութիւնն ու ճարպիւ-
թիւնը, որպէս զի յաջողեցնէ խաղաղութեան դաշն
կապել: Ծերակոյտի վճռական ժողովին եկաւ գա-
ռամեալ, կոյր Ապպիոս Կլաւդիոսը, 312 թւի ցենզօրը,
և որոտագին մի ճառով խորտակեց յոյնի բոլոր խո-
րամանկութիւնները: Պատերազմը վերսկսեց և Պիւ-
րոսը կրկին յաղթութիւն տարաւ, բայց այնպիսի
դժւարութիւնով և կորուստներով, որ խոստովանւեց
թէ՝ «մի այգպիսի յաղթութիւն էլ— և ես այլ ևս
զօրք չեմ ունենայ»: Գլխաւորն այն է, որ նա ձանձ-
րացաւ ժամանակ և ուժեր կորցնելով սկզբնական և
աղքատ մի ժողովրդի հետ ապարդիւն և ծանր կռիւ
մղելուց: Յանկարծ նա ընկաւ Սիկիլիայի վրայ և այն-
տեղ 3 տարի անցկացրեց տեղացիների և յոյների հետ
մշտապէս պատերազմներով: Երբ 275 թւին նա Իտա-
լիա վերադարձաւ նոսրացած զօրքերով՝ հռոմայեցի-
ները նրան զիմաւորեցին սրղէն պատրաստուած. նը-
րանց հետեւակը սովորեց քեյ փղերին և օգտելի մա-
լակի ծանրաւարձութիւնից, որի համար խիստ դժ-
ուար էր գործել անհարթ տեղերում: Յեննվենտի մօտ՝
սամիրացիներին յաղթող Մ. Կուրիոս Գենտատոսը
Չարդեց Պիւրոսին. նա անմիջապէս թողեց Իտալիան
և ուղևորեց Պելոպոնէս վերջացնելու այնտեղ իր վո-
թորկալից գործունէութիւնը:

275

Իտալիայի
կազմակեր-
պութիւնը:

Այսպիսով Հռոմն աստիճանաբար տիրապետում
էր ամբողջ Իտալիային Ռուբիկոնից դէպի հարաւ:
Սպարտայի և Աթէնքի նման նա չէր ձգտում անպայ-
ման հնազանդեցնելու տիրապետած նահանգները: Հայ-
տակները հետ վարելու գործում ձերակոյտը շատ
տարբեր քաղաքականութիւն էր բանեցնում: Մի բանի
տեղեր գառնում էին ուղղակի Հռոմի ժողովրդի սե-
փականութիւնը. այս հասարակական հողերը (ager

publicus) բաժանուժ էին առանձին հոռոմայեցիները մէջ՝ նրանցից ժամանակաւոր կերպով օգտուելու (նայել Լիկիանոսի և Սեքստոսի օրէնքները) կամ աճուրդով տրուժ էին կապալով, որի կապալադրամը մտնուժ էր պետութեան զանձարանը: Վերջապէս այդպիսի արքունիք գրաւած հողերի վրայ հիմնուժ էին կոլոնիաներ, այսինքն հոռոմէական քաղաքացիների գաղութներ, որոնք ստանուժ էին հողաբաժիններ և կազմուժ քաղաքային համայնքներ՝ բոլորովին նման Հռոմին: Այդպիսի գաղթականներով բռնուժ էին գլխաւորապէս գրաւած նահանգների զինւորական կամ առևտրական տեսակէտից նշանաւոր կէտերը, և նրանց քաղաքացիները պահպանուժ էին հոռոմէական կոմիցիաների մէջ ձայն տալու իրաւունքը: Սրա հետ միասին կային մունիցիպալիաներ — քաղաքային համայնքներ, որ իրանք էին ընտրուժ իրանց պաշտօնատարներին, բայց որոնց թոյլատրուժ չէր հոռոմէական քաղաքացու (cives romanum) լիակատար իրաւունքներն ունենալ: Նրանց բնակիչները կոմիցիաներուժ ձայնի իրաւունք չունէին (cives sine suffragio) և առևտրի վերաբերութեամբ ենթարկուժ էին մի քանի սահմանափակումների: Լատինական քաղաքների և գաղութների մեժ մասն ունէր քաղաքային համայնքի (մունիցիպալիայի) իրաւունքներ: Վերջապէս վերջին դասը կազմուժ էին դաւեակիցները (socii), նրանց թւին էին պատկանուժ՝ օրինակ՝ սամնիացիները: Նրանք պահպանուժ էին իրանց նախկին կազմութիւնը, բայց ենթարկուժ էին Հռոմին զանազան պայմաններով, նայելով նրանց հետ կապած դաշնադրին: Նրանք քաղաքներից աւելի էին նեղուժ առևտրի վերաբերութեամբ և բոլորովին հեռացուժ էին հոռոմէական քաղաքացիութիւնից, որ այն ժամանակ համարուժ էր մի ահապին առաւելութիւն: Նկարագրուժ կազմակերպութեան ընդհանուր

նկատակն էր Իտալիան բաժանել մանր մասերի և դրանով խանգարել Հռոմի համար վստահաւոր նաւուժ ժողովրդների ամեն մի դաւեակցութիւն: Բոլոր հպատակուժ քաղաքները և ժողովրդներն անպայման կերպով ենթարկուժ էին Հռոմին օտարների հետ յարաբերութեան մտնելու գործուժ, և բոլորն էլ պարտաւոր էին օգնել նրան պատերազմի ժամանակ:

Պ. Լ. Ռ. Ի. Ե. V.

ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԾՈՎԻ ՆԻԱՃՈՒՄԸ

Հռոմայեցիներն իրանց պատմութեան ընթացքուժ կարթագէն: մի քանի անգամ հանդիպեցին մի հզօր ու վաճառաշահ պետութեան հետ, որ հիմնել էին փիւնիկեցիները հիւսիսային Աֆրիկայուժ: Կարթագէնն (Կարթեգոն) օգտուց Տիւրոսի և Սիդոնի ընկնելուց և իր ձեռքի տակ հաւաքեց այդ քաղաքների գաղութներն արևմտեան ծովերուժ: Այդ ժամանակ նա ստիպուժ եղաւ կուել էտրուսքների և գլխաւորապէս յոյների հետ: Բայց առաջինները ոյժը փշրեցին կելտերն ու Հռոմը, իսկ երկրորդներն սկսեցին թուլանալ վարքու բարքի ընկնելու և կառավարութեան մէջ անկաու նանութիւններ ծագելու պատճառով: Դրա համար էլ աւրգէն երրորդ դարի սկզբներուժ կարթագէնն էր աւննազօրաւոր ծովային պետութիւնն այն ժամանակի աշխարհուժ¹⁾: Նրա մէջ ամեն ինչ դեկավարուժ էին բազմաթիւ անձերից բաղկացուժ հարուս վաճառա-

1) Կարթագէնն իշխուժ էր Աֆրիկայի ամբողջ հիւսիսային ափին՝ եգիպտոսից դէպի արևմուտք, Սարդինիայուժ և արևմտեան Սիցիլիայուժ: Բացի դրանից՝ նրանք գաղութներ ունէին և Իսպանիայուժ:

կաննելի մի քրչան. դատական և երևատական գործերի մէջ զլիաւոր պաշտօնները գնուում էին փողով, հասարակական ժողովն ունէր երկրորդական նշանակութիւն: Ժողովրդի բոլոր ուժերն ուղղւած էին դէպի առեւտրը. զինւորական գործը յանձնւած էր վարձկան բանակների, որոնք կազմուում էին արևմտեան եւրոպայի զբեթէ բոլոր ցեղերից:

Առաջին Պուսիկեան պատերազմ:

237
264
188
196

Հարաւային Իտալիայի յունական նաւահանգրստները զբաւումը հոռոմայեցիներին երես երեսի հանեց կարթագէնի հետ: Մեասենական բարակ նեղուցից այն կողմ տարածուում էր հացառատ, հարուստ Սիկիլիան. բռնւած կարթագենական կամ «պունիկեան» գաղութներով, Հոռոմայեցիների նեղուցին տիրանալը զարձաւ պատերազմի պատրւակ (264 թ.): Սկզբներում Հոռոմն ստիպւած չեղաւ էապէս փոփոխել իր գործելու եղանակը: Պատերազմը մղուում էր իբր շարունակութիւն նախկին իտալական արշաւանքների: Հոռոմի կողմը բռնեցին և իրանց վաղուցւայ թշնամի կարթագէնի գէմ ելան յունական բաղաքները՝ Սիրակուզան դյուխ ունենալով: Սիկիլիական ցեղերը նոյնպէս օժանդակում էին երկրի ներսում, որովհետև Հոռոմը վերջ գրեց վարձկան գործերի ասպատակութիւններին: Կարթագէնացիները կորցրին մի ամբողջ շարք գաղթավայրեր, ի միջի այլոց և Ակրագասը, հարաւային ափի վրայ իրանց զլիաւոր յենակէտը: Բայց չը նայելով հոռոմէական այս բոլոր յաջողութիւններին, շուտով պարզւեց մի պայման, որը պահանջում էր ընկնել մի բոլորովին նոր ճանապարհի վրայ: Պունիկեցիները թագաւորում էին ծովի վրայ, մշտապէս անհանգստացնում էին իտալական ափերը և շախազանց դժարացնում էին սիկիլիական բանակի յարաբերութիւնները Հոռոմի հետ. մի ոք և է պատահական անյաջողութեան կամ դաւաճանութեան դէպքում այդ բանակը կարող էր բոլորովին կտրւել Ի-

տալիայից և ոչնչանալ, ինչպէս աթենական բանակը սիկիլիական արշաւանքի ժամանակ:

Հոռոմն ստիպւած էր սկսել իր համար բարեովին անսովոր մի գործ—ցամախային պետրիւնից դաւնայ ծովային: Նրա արամադրութեան տակ էին արգէն յունական նաւահանգստների նաւատորմերը, բայց նրանք անբաւարար հանդիսացան: Չեանարկեցին շինել մեծամեծ պատերազմական նաւեր, հինգ շարք թիավարներով (պետերաներ): Ժամանակ չը կորցնելու համար՝ հոռոմէական և լատինական գիւղացիներին թիավարել էին սովորեցնում ցամաքի վրայ, յատուկ զբա համար շինւած փայտէ շէնքերի վրայ: Հակառակ սպասածին՝ նոր նաւատորմին բաժին ընկաւ յաջողութիւն. 260 թւին Դուիլիոս հիւպատոսը փրշրեց կարթագենացիների զինւորական նաւատորմը: Սակայն իր յաղթութիւնը նա պարտական էր ոչ թէ ծովագնացների ճարպկութեան, այլ պունիկեցիների համար արտասովոր մարտական ձեւին. հոռոմէական նաւերը կաշուում էին պունիկեաններին, և կռիւն ըսկուում էր տախտակամածների վրայ, որի ժամանակ կարելի էր օգտուել հոռոմէական փորձւած հետեակագործից:

260

Հոռոմայեցիները հասկանում էին, որ այդ յաղթութիւնը երբէք չէ ապահովեցնում իրանց զերակըջողութիւնը ծովի վրայ: Որպէս զի պատերազմը վերջացնեն, նրանք վճռեցին սկսել մի վտանգաւոր ձեռնարկութիւն—գորք հանել նոյն իսկ Աֆրիկա: Այնպէս էին հաւելու անում, որ եթէ միայն լեգիոններին յաջողի մի կերպ հասնել միևնչեւ Կարթագէն, նրանց առաջ ոչ մի պունիկեան բանակ չէ կարող դիմանալ: Չինեցին 40,000 միայն հետեակ. արշաւախմբի առաջնորդութիւնը տւին Ատիլիոս Հակոուլոսին (256 թւին): Կարթագէնի նաւատորմը, որ փորձեց օփ դուրս

256

գալը խանգարել, ջարդւեց: Աֆրիկայում առաջին գործողութիւնները նոյնպէս լիակատար կերպով յաջող գնացին: Կարթագէնի վաճառական օլիգարխիան բոլորովին անընդունակ հանդիսացաւ մղելու այդ արտասովոր պատերազմը. բայց միւս կողմից Հռոմէ էլ դեռ եւս պատրաստ չէր այդպիսի հեռաւոր և երկարատև արշաւանքի համար: Մի անգամից Կարթագէնն առնել չէր կարելի: Պէտք էր բանակն Աֆրիկայում քողկել անորոշ ժամանակով, իսկ այդ անհնար էր անել՝ առանց ֆայնայելու մանր գիւղական տնտեսութիւնը, որոնցից առնւած էին լեզիոնների զինւորները: Ծերակոյտն ստիպւած էր դարձնել զօրքի մեծ մասը և Հռեզուլոսին թողնել միայն 15,000-անոց մի զօրաբաժին: Այն ինչ պունիկեցիները հաւաքեցին վարձկանների մի նոր բանակ և նրա առաջնորդութիւնը յանձնեցին մի փորձառու յոյնի, մարտական գործերի մասնագէտ Քսանտիպպոսին: Հռոմայեցիները ոչ միայն ջարդւեցին, այլ և թակարդի մէջ մնացին աֆրիկեան ափում: Յաջողւեց նաևերի վրայ հաւաքել և տուն տանել միայն խղճալի մնացորդները:

Հռեզուլոսի կորստից յետոյ հռոմայեցիներն ստիպւած եղան սահմանափակել իրանց գործունէութեան շրջանը Սիկիլիայով: Պատերազմը վերածւեց մի շարք մանր պաշարումների և մանր յարձակումների կղզու ափերում: Ընդհանրապէս դա կատարւում էր հռոմայեցիների օգտին, թէև նրանց նաւատորմերը՝ ծովային գործում բոլորովին անփորձ հիւպատոսների և պրետորների առաջնորդութեան տակ՝ կրում էին մի պարտութիւն միւսի յետեից: Լուտացիոս Կատուլլոս հիւպատոսի ծովային յաղթութիւնն Էգատիան կղզիների մօտ (241 թ.) վերջ դրեց պատերազմին: Երկու կողմն էլ ծայրայեղ կերպով ուժասպաս էին եղել. հռոմայեցիները ոչինչ չէին կարող ձեռնարկել Աֆ-

րիկայում, պունիկեցիներ յուսահասւեցին Սիկիլիան պաշտպանելու գործում: Վճուեց, որ կղզին կանցնի Հռոմի ձեռքը և որ Կարթագէնը կը վճարէ մեծ պատերազմական տուգանք:

Թէ մէկ և թէ միւս հակառակորդը քիչ բան չունէին անելու իրանց սեփական երկրում. Կարթագէնը հազիւ կարողացաւ ոչնչացնել վարձկան զօրքերի սպասամբութիւնը. Հռոմն ստիպւած էր կարգը վերահաստատել հիւսիսային Իտալիայում, որտեղից մշտապէս սպառնում էին գալլերի անհանդիսացեղերը: Կելտերի երկպառակութիւններից օգտւելով, հռոմայեցիները հեռութեամբ սիրեցին Պօ գետի ամբողջ հովտին: Այս գրաւումն ունեցաւ անմիջական ազդեցութիւն պունիկեան պատերազմներով քար ու քանդ եղած մանր հողատէրերի վրայ. Յլամիանոս արիբունյէ առաջարկութիւնով՝ աղքատացած գիւղացիներին հողեր բաժանւեցին հիւսիսային Իտալիայում: Նոր գրաւած նահանգներն ապահովեցնելու համար՝ հիմնեցին գաղութներ և ռազմական ճանապարհ շինւեց մինչև Պօ գետը (via Feaminia): Միևնոյն ժամանակ նոր կռիւ էր պատրաստւում Հռոմի և Կարթագէնի մէջ: Հռոմայեցիները գրաւեցին Սարդինիան և Կորսիկան և գրանով խիստ վնասեցին պունիկեան առևտրին Միջերկրականի արևմտեան ջրերում: Գրաւ փոխառէն պունիկեցի Համիլկարը նուանեց հառապիս իուպանիայի ցեղերին և մի նոր քաղաքութիւն ստեղծեց Կարթագենի համար: Այս յաջողութիւնն առանձնապէս կարևոր էր նրանով, որ Իսպանիայի իրերական ցեղերը աւելին Համիլկարին և նրա որդի Հանսիբալին հիանալի զինւորներ: Հռոմի և Կարթագէնի մէջ ընդհարում առաջացաւ այն պատճառով, որ Հանսիբալը գրաւեց հռոմայեցիների դաշնակից յունական Սագունտոս գաղութը, իսկ Կարթագէնի ծերակոյտը պաշտպանեց իր զօրապետին:

241

ձեռնարկ-
նիկեան պա-
տերագմ:

Հոռոմայեցիները մտածում էին դուրս գալ Աֆ-
րիկա և դրա համար արդէն բանակ էին ժողովել Սի-
կիլիայում: Բայց նրանք խելոյն զգացին, որ այժմ
արդէն գործ ունեն ոչ թէ Կարթագէնի անշնորհք ծե-
րակոյտի, այլ մի հանձարեղ զօրապետի հետ: Փոխա-
նակ Իսպանիայում և Աֆրիկայում յարձակման սպա-
սելու, Հաննիբալը վճռեց մի արտակարգ գործ կատա-
րել — հարաւային Իսպա նիայից ցամաքի նախապարհով
անցնել հիւսիսային Իսպլիա, ուր նա յոյս ունէր ոտ-
քի հանել հոռոմայեցիներէից նոր յաղթւած կելտերին:
Դրա համար պէտք էր ճանապարհ բանալ Իսպա-
նիայի և Գալլիայի վայրենի և պատերազմասէր ցեղերի
միջով, անցնել Պիրինեան լեռները, Ռոն գետը և վեր-
ջապէս՝ Ալպերը: Պունիկեան բանակը պէտք է կտրուէր
հարաւային Իսպանիայի և Աֆրիկայ հետ բոլոր յարաբե-
րութիւններէից, մանէր քիչ ծանօթ երկրներ՝ յատկա-
պէս հարաւի մարդոց համար դաժան կլիմայով, և
յոյսերը դնէր միմիայն իր անդրդուելի ուժի վրայ:
Հինգ ամիս տեւեց մինչև որ Հաննիբալն էբրոյից մինչև
Տուրին հասաւ և այդ ժամանակում նա կորցրեց իր
զօրքի կէսը: Առանձնապէս սարսափելի եղաւ Ալպերն
անցնելը (հաւանօրէն փոքր Աէն-Բերնարով), սեպ-
տեմբերին լեռներում արդէն ձիւն էր գալիս, փղերն
ու մարդիկն անդունդներն էին զլորում, կռիւը տե-
ղացի վայրենիների հետ, որոնք բռնում էին կաճան-
ները և բարձրից քարեր էին զլորում անցնող զին-
ւորների վրայ՝ — աւելի արիւնալի դուրս եկաւ, քան
կանոնաւոր ճակատամարտերը: Հաննիբալը Պոյի հո-
վիտը հասցրեց 20,000 լիւրիական և իբերական հետևակ
և 6,000 նումիդիական ¹⁾ հեծելազօր — ինչպէս և-

¹⁾ Նումիդիան հիւսիսային Աֆրիկայի մի նահանգն է,
որ բնակւած է պատերազմասէր թափառական ցեղերով:

ընում է՝ մի չնչին ոյժ, համեմատելով Հոռոմի զօրու-
թեան հետ, որի տրամագրութեան տակ էին բոլոր Ի-
տալիայի միջոցները: Բայց նրա անհաւատալի արշա-
ւանքը միանգամից մեծ ծառայութիւն արեց նրան.
Նա բոլորովին շփոթեցրեց հոռոմայեցիների հաշիւներն
ու ձեռնարկած միջոցները: Թշնամին երեւաց քի-
կունքի կողմում եւ, բացի դրանից, վաս կերպով
նուսնւած կեյսական նախանգում: Պէտք եղաւ շտապով
դարձնել զօրքերը — հիւպատոսներից մէկի բանակը
Սիկիլիայից ուղարկել հիւսիս: Նոյն իսկ առաջին ընդ-
հարման ժամանակ աֆրիկական հեծելազօրը բոլորո-
վին փշրեց հոռոմէականին և Պուբլիոս Սկիպիոն հիւպա-
տոսն շտապով նահանջեց, որ միանայ Սիկիլիայից ե-
կող Տրեբիոս Սենպրոնիոս Լոնգի հետ: Կազմեց հոռ-
մէական մի մեծ բանակ: Լոնգը վճռեց յարձակել ա-
ռանց դանդաղելու: Հաննիբալը կանգնած էր Տրեբա
գետի միւս կողմը, այնպէս որ սաստիկ ցրտի ժամա-
նակ լեզբիոններն ստիպւած եղան ջուրն անցնել: Հոռ-
մայեցիները բոլորովին ջարդուեցին: Տրեբիայի մօտ
կատարած յաղթութիւնն առաջացրեց կերտական
ցեղերի բաժանվելը Հոռոմից: Հաննիբալը նրանց զօ-
րազնդերով լքացրեց իր փոքրիկ բանակի պակա-
սորդները: Այն ինչ նրա դէմ էր դուրս գալիս հոռ-
մէական երրորդ բանակը՝ ժողովրդի սիրելի Յլամի-
նիոսի առաջնորդութեամբ: Նոր հիւպատոսը ձեռ-
ներէց և նոյն իսկ ինքնավստահ մարդ էր, բայց Տի-
կինոսի և Տրեբիայի մօտ տւած դասերը նրա վրայ էլ
մի քիչ ազդեցին: Նա մի ամուր գիւրք էր գրաւել
կարթագենացիների դիմացը և դաշտը չէր դուրս
գալիս: Այն ինչ Հաննիբալի գրութիւնն այնպէս էր,
որ նա միտ նոր ու նոր յաղթութիւններ պիտի սանէր,
որ կարողանար կանգուն մնալ. նա օտար երկրում
էր և չէր կարող յոյս դնել փոփոխամիտ կելտերի

Բայց այդ անջատումը մի առանձին տեսակ էր. ի հարկէ կարևոր էր այն, որ Հոռոմն այլ ևս օգնութիւն չէր կարող ստանալ իր դէմ ապստամբած նահանգներէց և որ նա պէտք է մտածէր նրանց կրկին նւաճելու մասին. բայց Հաննիբալն անկարող էր Հոռոմի դէմ զրգռել մի նոր սամնիական պատերազմ, չէր կարող նոյն իսկ իր սպանւող զինւորները փոխարինել այդ իտալացիներով: Հոռոմի դէմ յարձակողական զործողութիւնների համար նրա նոր դաշնակիցները, բացի կելտերից, քիչ ընդունակ երևային, որովհետև դեռ ևս չէին ուղղւել սամնիական պատերազմներէ հարւածներից և շատ թոյլ ձևով էին օգնում Պոնտիկեցիներին: Պատերազմը ձգձգւեց և հռոմայեցիները կարողացան ուղղւել: Հաննիբալի դէմ նրանք պաշտպանւում էին ամենայն զգուշութիւնով: Բայց մէկ մէկ պատժում էին նրա դաշնակիցներին: Արդէն 212 թւին Մարկելլոսն առաւ Սիրակուզան, 211-ին զրաւեցին Կապուան: Հաննիբալի համար ծագում էր կողմնակի օգնութիւն ստանալու ճակատագրական հարցը. ակներև էր, որ իր սեփական ուժերով նա չէր կարող յաղթել Հոռոմին: Կարթագենի ծերակոյսը բոլոր ժամանակ պատերազմին վերաբերում էր համարեա՝ անսարբեր ձեւով, կարծես թէ նա կարթագենի համար չէր մղում: Մի քիչ օժանդակութիւն ուղարկեցին միայն Իսպանիա: Դրա փոխարէն Հաննիբալը յոյս էր դրել իր եղբոր՝ Հաստրուբալի վրայ, որը մի կամակոր կռիւ էր մղում հռոմէական զորքերի դէմ Իսպանիայում: Այստեղ գործող երիտասարդ զորավար Պուբլիոս Կորնելիոս Սկիպիոնը յաղթեց Հաստրուբալին, բայց չը կարողացաւ խանգարել նրան Իտալիա դնալ նոյն ճանապարհով, որով առաջանց էր կացել Հաննիբալը:

212—211

Պալլիայում Հաստրուբալը լրացրեց իր լրերա-

կան զօրքերը նոր զինւորներով և 207 թւին մտաւ Իտալիա: Վտանգը ծայրայեղ էր, բայց հռոմայեցիները զեղեցիկ կերպով օգուեցին նրանով, որ զրտնւում էին երկու եղբայրների մէջ տեղը և բաժանբաժան պահեցին նրանց: Հաննիբալի դէմ հարաւային Իտալիայում կանգնած Կլաւդիոս Ներոն հիւպատոսը բռնեց այն սուբհանդակներին, որ ուղարկւել էին Հաննիբալին իմացելու, թէ օգնութիւնը հասել է: Նա իսկոյն վճռեց մի համարձակ քայլ անել. գաղտնի կերպով հեռացաւ իր բանակատեղից իր ամենալու զօրքերով, խիստ արագ ընթացքով անցաւ ամբողջ Իտալիայով և օգնութեան հասաւ իր ընկերին, որ կտրոււմ էր Հաստրուբալի ճանապարհը: Հաստրուբալի զօրքերը ոչնչացան, և դրանով էլ վնուեց Հաննիբալի բաղդը: Մի քանի տարի ևս նա դեռ դիմացաւ Իտալիայում, բայց հռոմէական ուժերը նրա չորս կողմում աւելի և աւելի նեղ շրջան էին կազմում: Ուր որ նա ինքը չէր երևում, այնտեղ յայտնւում էին հռոմայեցիները և ամրանում: Վերջապէս պոնտիկեան զօրքը սեղմեց վերջին անկիւնում՝ Բրուցիոմի մէջ, թէ և հակառակորդները դեռ ևս չէին վստահանում ճակատել Հաննիբալի դէմ բաց դաշտում:

Հաննիբալին մահացու հարւած հասաւ կողմնակի ^{Պատերազմն Աֆրիկայում} տեղից՝ այն Իսպանայից, ուր նա կազմել էր իր բանակը: Պուբլիոս Կորնելիոս Սկիպիոնն այնտեղ բուրովին կործանեց կարթագէնի իշխանութիւնը և թոյլաւութիւն խնդրեց ու ձերակոյտից իրաւունք ստացաւ դուրս գալ Աֆրիկա: Երիտասարդ զորավարի ժողովրդականութիւնն այնքան մեծ էր, որ ձերակոյտը նրան մի քիչ նախանձով վերաբերւեց և նրա սրամազրութեան տակ թողեց միայն սիցիլական բանակը, որի զլխաւոր մասը կազմում էին Կաննայի

մօտ ջարդւած լեզիոնների մնացորդները: Բայց Սկիպիոնին օգնեցին կամաւորները և կամաւոր նւիրատու թիւններն, այն էլ ոչ միայն Հռոմից, այլ և զաղութներէց և Հռոմին հաւատարիմ մնացած քաղաքային համայնքներէց (մունիցիպլիա): Նրա Ա.Քրիկա դուրս գալը Կարթագէնի ծերակոյսիս յանկարծակի բերեց, ինչպէս Հոնգուլլոսի ափ ելնելը: Կարթագէնացիները պաշտպանութեան ուրիշ ոչ մի միջոց չը գտան, բացի Հաննիբալին օգնութեան կանչելը: Սիրտը դառնութիւնով լցւած՝ թողեց մեծ զօրավարն իտալական հողը, որը չափել-չափչփել էր ծայրէջ ծայր և այժմ կորցնում էր, ոչ մի պարտութիւն չըկրելով: Նրա փորձւած զինւորները մեծ մասով արդէն ընկել էին արշաւանքներում, և երբ Հաննիբալը երեսց Աֆրիկայում, արդէն չէր կարող յոյս զնել իր ուժերի վրայ: Մինչև անգամ նա փորձ արեց բանակցելու Սկիպիոնի հետ, բայց անյաջող դուրս եկաւ: Զամայի մօտ հանդիպեցին կաննայում ջարդւած լեզիոններն իրանց նախկին յաղթողների հետ: Հաննիբալի աֆրիկական և իրերական հին զինւորները պահպանեցին իրանց փառաւոր անունը և երկար ժամանակ գիմարեցին: Բայց նոր հաւաքուած զինւորները չէին կարող չափուել հոմայեցիներէի հետ և միայն խանդարում էին իրանց մարդկանց: Գործը վերջացաւ Պունիկեցիներէի լիակատար պարտութիւնով: Կարթագէնն իսկոյն ընդունեց խաղաղութեան դաշինքը, թէև նրան խիստ ծանր պայմաններ էին դրել—մի ահազին պատերազմական սուղանք, նաւատորմը յանձնել հոմայեցիներին և ենթարկել Հռոմին՝ դաշնակից քաղաքի իրաւունքներով (202 թ.):

Երկրորդ Պունիկեան պատերազմը շատ կողմերով խրատական եղաւ: Նա պարզ կերպով ցոյց տւեց, որ մեծ պատերազմներում վնասական նշանակութիւն ունեն ոչ ոչ յե՛ման առաջնորդի ձիւքերը, որքան ժողովուրդների ազին ու կազմութիւնը:

202

Հաննիբալի հանճարը շատ ուժեղ կերպով արտայայտեց նրանում, որ նա իսկապէս մենակ 16 տարի շարունակ պատերազմեց Հռոմի հետ: Բայց դրանով վերջնական ելքը չըփոխուեց. Կարթագէնն իր դիրքի բարձրութեան վրայ չէր, իսկ Հռոմն արտայայտեց հայրենասիրութեան և ամբողջութեան անհատնելի ոյժ: Իտալական ցեղերի վարմունքը ևս չափազանց բնորոշ և կարևոր էր: Պատերազմն իտալիայի մէջ նրանց տրամադրութիւնն իմանալու մի ծանր փորձ էր: Կենդանի, գործունեայ ուժերը պաշտպանում էին Հռոմին. նրանից բաժանուող կելտերը, սամիթացիները, կամպանիացիները և հարաւային իտալացիներն արդէն այնքան թուլացած և բաժան-բաժան էին եղած հռոմէական նւաճումով, որ իրանց ազատիչին նշանաւոր օգնութիւնը ցոյց չըտւին:

Կարթագէնին յաղթելով՝ հռոմէական հանրապետութիւնը դարձաւ Միջերկրականի շրջակայքում ամենահզօր պետութիւնը: Թէ ինչ տպաւորութիւն էր գործում այդ ժամանակ Հռոմի ուժը, կարելի է տեսնել նրանից, որ դեռ մինչև Հաննիբալին վերջնականապէս յաղթելը՝ պունիկեան պատերազմի ամենատաք ժամանակը, եզիպտացիները ճանաչեցին Հռոմն իբր ինամակալ անչափահաս Պտղոմէոս Եպիփանոսի վրայ, աչքի առաջ ունենալով Մակեդոնիայի թագաւոր Փիլիպոս III-ի և Անտիոքոս III Սիլեկեանի փորձերը տիրելու Եգիպտոսին: Այսպիսով Հռոմը կոչւեց միջամեջու Ալեքսանդր Մեծի քաղաքաւորութիւնից առաջացած արեւելեան յունական միապետութիւնների մէջ: Փիլիպոսը և Անտիոքոսը միացան Հռոմի դէմ, բայց միաբան չէին գործում, այնպէս որ կարելի եղաւ կուել նրանց դէմ առանձին առանձին: 196 թ.ին Տիտոս Կլինկիոս Յրամինիոսը Կինոսքէֆալի մօտ յաղթեց Փիլիպոսին, և 190-ին Լուկիոս Սկիպիոնը, Զամայի յաղթականի եղբայրը, ջարդեց Անտիոքոսին Մագնէզիայի մօտ: Յաղթւած նահանգները չը միացուեցին Հռոմի հետ, այլ նրա հետ դաշնակցութեան մէջ դրուեցին, որի ժամանակ, ի հարկէ, պէտք է հետևէին

Մակեդոնական պատերազմները.

196

190

ծերակոյտի հրամաններին ամենակարևոր հարցերում՝ մանաւանդ արտաքին քաղաքականութեան վերաբերութեամբ: Սակայն նրանց էր թողնուած իրանց ներքին գործերը կառավարելու իրաւունքը, և դրա համար Ֆրամինինոսը կարող էր Յունաստանն «ազատ» հրասարակել: Այդ ժամանակի բոլոր յաղթութիւններ սարան Սկիպիոնների Երջանի մարդիկը (այդ շրջանին էր պատկանում և Ֆրամինինոսը): Այդ շրջանի գլուխը կանգնած Պուբլիան ստածաւ «Աֆրիկացի» տիրոջսը, նրա եղբայր Լուկիանոսն՝ Ասիացի: Բայց գերակշռութիւնը բոլորովին առանց հակառակորդների չէր: Կորնելիոս Սկիպիոնների անչափ բարձրանալը երկիւզ և նախանձ էր զրգուում: Հին ընաւորութեան տէր հոմայեցիներին, պարզութեան, բարքերի խստութեան, նեղ, ետակական հայրենասիրութեան կուսակիցներին հաճելի չէր Սկիպիոնների բարեկամական յարաբերութիւնը օտարների հետ, նրանց գլուխ խոնարհեցնելը յունական կրթութեան առաջ: Նորմուծութիւնների, շուայութեան և օտար ազգեցունների դէմ կուելու մէջ առանձնապէս աչքի էր ընկնում Մարկոս Պորցիոս Կատոնը, Հռոմի ժողովրդի ամենախիստ ցենզօրներից մէկը: Սկիպիոնների նշանակութիւնը մի առ ժամանակ այնքան խախտեց, որ հասարակական ժողովում Լուկիանոսին դատապարտեցին, մեղադրելով գանձարանից գողութիւն անելու մէջ. Պուբլիոսն ինքը դժարութիւնով խուսափեց նոյն տեսակ դատավճռից և գործերից բոլորովին քաշուց:

Բայց դժար էր վերջնականապէս հեռացնել Սկիպիոնների շրջանը. նրան էին պատկանում այն ժամանակի Հռոմի ամենաընդունակ մարդիկը, և առանց նրանց մասնակցութեանը գործերը, մանաւանդ արտաքին, վատ էին գնում: 168 թւին, մի ամբողջ շարք անյաջողութիւններից յետոյ, հոմայեցիներն

ստիպուած էին Մակեդոնիա ուղարկել Փիլիպպոս III-ի որդի Պերսէոսի դէմ այդ շրջանի աչքի ընկնող գործիչներից մէկին—Էմիլիոս Պաւլոսին: Նա արագ վերջացրեց պատերազմը՝ Պիզնայի մօտ յաղթելով հակառակորդին: Նրա որդուն որդեգրեց Սկիպիոն Աֆրիկացին, յատկացնելով Սկիպիոն Էմիլիանոս անունը: Նրան զիմեցին երբորդ Պունիկեան պատերազմի ժամանակ, որ ծագեց հոմայեցիների անտանելի բժախնդրութիւնների և ճնշումների պատճառով. ծերակոյտն օգնում էր Կարթագէնի դէմ նումիդիական առաջնորդներին, իսկ ծերունի Կատոնն ամեն յարժար ու անյարմար դէպքում կրկնում էր, որ կարթագէնը պէտք է կործանել: Ծայրայեղութեան հասցրած կարթագէնացիները պաշտպանում էին յուսահատական քաջութիւնով, և պատերազմն սկզբում Հռոմի համար անյաջող էր գնում: Բայց Սկիպիոն Էմիլիանոսը երեքօրեայ կուլից յետոյ՝ առաւ և կործանեց Կարթագէնը (146 թւին). նոյն տարին հոմայեցիները ճնշեցին յոյների ապստամբութիւնը, և հոմէական գորավար Մուամիոսն այրեց Կորնթոսը:

Այս յաղթութիւններով Հռոմը դարձաւ ամբողջ Միջերկրականի տէրը: Ծշմարիտ է, կային ժողովրդներ, որ չէին հպատակուում նրան— իտալանական և գալլիական ժողովրդների մի մասը դեռ ևս պահում էին իրանց անկախութիւնը— բայց այն ժամանակի աշխարհի կեանքում նրանք մեծ նշանակութիւն չունէին: Կային դաշնակից պետութիւններ, որ պահպանում էին իրանց ինքնավարութիւնը— Եգիպտոսը, Պերզամը, Նումիդիան, բայց նրանց քաղաքականութիւնը պէտք է ենթարկէր ծերակոյտի հրամաններին: Իսկ մի շարք կարեւոր ևսնանցներ անցան ուղղակի Հռոմի ժողովրդի սիրապետութեան օտակ: Միկիլիան եղաւ նրա առաջին գաւառն (Պրովինցը) Իտալիայից

Գաւառները (պրովինցներ):

դուրս. յետոյ միացան Յիսապլինեան Գալլիան (այսինքն՝ Ալպերից այս կողմի Գալլիան—այժմեան Լոմբարդիան և Պիէմօնտը), Սարգինիան (Կարթագէնի հողերը): Փաւտոնեի բոլոր հողերը նանաչուում էին Հուսի ժողովրդի սեփականութիւնը. հողերի մի մասն անցնում էր դանձարանին կամ բռնուում էր գաղթականութիւններով. մնացածները վրայ շարունակուում էին բնակելի նախկին բնակիչները, բայց արդէն ոչ իբրև սեփականատէրեր, այլ իբր կապալառուներ, որ սէտք է Հոմին տուրք (vectigal) վճարէին: Փաւտոնի կառավարութիւնն ամբողջովին պատկանում էր բարձր պաշտօնեաներին (մագիստրատ) կամ երբեմն այդպիսի պաշտօն վարածներին (փոխ հիւպատոս, փոխ-պրէտորներ), որ այդտեղ էին ուղարկուում ծերակոյտի կողմից ¹⁾: Հռոմէական փոխարեան, քանի նա գտնուում էր գաւառում, ամբողջ ազգաբնակաւթեան կեանքի եւ ստացածքի տէրն էր: Հռոմ վերագառնալուց յետոյ կարելի էր գանգատել նրա վրայ ծերակոյտին կամ նոյն իսկ դատի ենթարկել նրան բռնի կերպով փող կորզելու համար, բայց գաւառացիների համար հեշտ չէր արդարագատութիւն դտնել սզգեցիկ հոռմայեցիների դէմ, և սովորաբար փոխարքաները շատ էին ի շարք գործ գնում իրանց իշխանութիւնը — կողոպտում էին ժողովրդին և ամեն տեսակ բռնութիւններ գործադրում: Ասելն անգամ աւելորդ է, որ գաւառների շատանալը գորացրեց ծերակոյտին, որովհետև նրա անդամներից էին նշանակուում փոխարքաները:

¹⁾ Պրովինցի կառավարիչ նշանակուում էին այն մարզիկ, որոնք երբ և իցէ արժանացել էին վարելու Հոռմում բարձր, ընտրովի պաշտօններ:

Բայց ծերակուտական ազնւականութեան վրայ Ասպետներ գրեած էր մի շատ էական սահմանափակութիւն. կառավարչական պատճօններ վարող անձերին արգելած էր մասնակցել առեւտրական գործերում: Դրա համար էլ սենատորները (ծերակոյտի անդամները) չէին կարող ոչ նաւեր շինել, ոչ պետական ընդարձակ հողաբաժիններ կապալով վերցնել, ոչ էլ աճուրդով գնել գաւառներից հարկեր և տուրքեր հաւաքելու իրաւունքը: Այն ինչ Հոմի արած նւաճումների շնորհով բացուում էին անագին և չափազանց շահաւէտ ձեռնարկութիւններ: Միջերկրականի վրայ առևտուրը կենդանացաւ, որովհետև հոռմէական տիրապետութիւնը վերջ դրեց ծովափնեայ պետութիւնների մէջ տիրող սպառնազմներին: Գաւառների նւաճումով արագ աճում էր պետական հողատիրութիւնը, միշտ շատանում էին գաւառներից հաւաքուող հարկերն ու տուրքերը. հոռմէական ցենզօրներն աճուրդով ծախում էին պետական հողերի անտեսութիւնը, հարկերի և տուրքերի հաւաքումը, և ցենզօրների աճուրդատեղին զարձաւ մի հրապարակ, ուր գնահատուում էին համարեան ամբողջ լուսաւոր աշխարհի բարեկեցութիւնը և բաշխուում հարկերը: Այս փողային գործերում շատ արագ կարելի էր կազմել հսկայական հարստութիւն, և բնական է, որ զրան էին ձգտում քիչ ու շատ կարողութիւն ունեցող հոռմայեցիները: Որովհետև սենատորները և ընդհանրապէս պաշտօնատար ազնւականութեան (նօբիլիտէտ) անդամները հեռացւած էին այդ գործերում ուղղակի մասնակցութիւն ունենալուց, զրա համար նրանք աշխատում էին մի կերպ զանց առնել օրէնքը, իրանց զրամագլուխները յանձնելով ազատ արձակած ստրուկներին, որոնք սէտք է գործերը վարէին իբր թէ իրանց կողմից: Դրա շնորհով ազատ արձակածները մեծ նշանակութիւն

ստացան քաղաքում. նրանք յաճախ շատ հարստանում էին: Բայց, բացի զրանից, կազմեց մի ամբողջ դասակարգ, որն իրան նւիրում էր բացառապէս փողային ձեռնարկութիւնների և խոշոր առևտրի. բոլորովին ազատ գործելու համար՝ նրանք խուսափում էին պետական պաշտօններից: Այսպիսով՝ պատճօններն ու ծերակոյսը բռնող ազնւականութեան կողին երեւան եկաւ փողային արիստոկրատիան, որի ձեռքն էին ամբողջ աշխարհի դրամագլուխները: Յենգօրները զբրում էին այդ հարուստներին առաջին դասակարգի ասպետական հարիւրեակների մէջ (ցենտուրիա), և զրա համար էլ բոլոր դասը կոչւեց ասպետների դաս (equites):

Հռոմի քաղաքացիութեան մէջ առաջացած փոփոխութիւնները:

III և II դարերի պատերազմները և Միջերկրականի նւաճումը ծնեցրին Հռոմի ժողովրդի կեանքում ուրիշ տխուր փոփոխութիւններ ևս: Հռոմն իր գէնի անուովոր յաջողութիւններովը պարտական էր գլխաւորապէս ազատ գիւղացիների հայրենասիրութեանը եւ սոկուկութեանը: Լեզիոնների աննման հետեակագործը կազմում էր 7—10—15 իւզերանոց հողաբաժիններ ունեցող մանր հողատէրերից, որոնք սովորել էին իրանց դաշտում տոկուն աշխատանքի, բայց չէին ամաչում իրանց աշխատանքից և պարկեշտ կարողութիւնից, այլ պարծանքով անւանում էին իրանց մեծ Հռոմի ազատ քաղաքացիներ: Բայց երկրորդ պուճիկեան պատերազմի նման պատերազմները կամ երկնր ու անընդհատ արշաւանքները ծովի միւս ափերը՝ Մակեդոնիա, Ասորիք, Իսպանիա՝ քայքայեցին հռոմէական գիւղացու ուժերն ու կեանքը: Քայքայւում, կործանւում էր տիրոջ կողմից բարձիթողի արած մանր անատեութիւնը. հողատէրն ինքը գիւղացուց դառնում էր զինուոր. սովորում էր ապրուստ որոնել ոչ թէ հողագործութեան, այլ բուսակի ու քալանի մէջ:

Ճշմարիտ է, ամեն մի նոր նւաճումից յետոյ աղքատ քաղաքացիների մի մասը հողաբաժիններ էր ստանում գաղթավայրերում, բայց զրա շնորհով հոմայեցիները և լատինացիները գնում էին կամաց-կամաց բնակութեան նոր և հեռաւոր տեղեր, իսկ Հռոմի նահանգը և Լացիումը դատարկւում էին: Ինքը՝ Հռոմ քաղաքն Իտալիայի բոլոր մասերից և զաւտոններից զբաւում էր ահագին քանակութեամբ բնակիչներ, բայց նրա մէջ աւելի և աւելի աճող ամբոխն սչքի էր ընկնում մեծ քաղաքի խուժանի բնոր վատ յատկութիւններովը: Այնտեղ միտ աւելանում էր այն մարդիկների քիւր, որոնք հեծ վասակ են որոնում պետութեան եւ հարուստների հաւելով. ընտրութիւնների ժամանակ իրանց ձայները ծախող քաղաքացիներ, Յունաստանից և Արևելքից եկած բաղադանդիրներ, դատարկապորտ մարդիկ, որ ապրում էին քաղաքից արեւոյ ձրի բաժիններով և ծերակոյտի անդամները և ասպետների սղորմութիւններով,—ի հարկէ այս բոլոր խուժանը չէր կարող փոխարինել նախկին հասարակ և դիմացկան գիւղացիներին: Պատկերն ամբողջացնելու համար պէտք է մի փաստ էլ աւելացնել. նւանումները յանկարծ ծայրայեղ կերպով աւելացրին ստուկների քիւր. պաանձնապէս շատ խուժեցին նրանք Ասիայից: Հարուստ մարդիկ գնում էին նրանց անագին խմբերով եւ նրանց աշխատանքով կազմում էին մեծամեծ սնտուքիւններ (latifundia): Սա լրացնում էր մանր գիւղացիների կարծանումը: Նրանք չէին կարողանում շուկայ ուղարկել այնպիսի լաւ անատուներ, որպիսին նրանց հարուստ գրացիներն էին ուղարկում, որոնց տրամադրութեան տակ կային ընդարձակ արտատառեղիներ և բազմաթիւ հողիւններ սարուկներից, աւելի ևս դժւար էր հաց մշակել այնպիսի ջնջին զբներով, ինչպէս հացառատ Սիկիլիայում և Աֆրիկայում:

Դրա համար էլ մանր հողատէրերն սկսեցին ուրախութիւնով ծախել իրանց հողաբաժինները հարուստներին, թողնել անտեսութիւնը և հաւաքել քաղաքներում. այնտեղ նրանց առաջ բացուում էր թշուառ պրօլետարիատի ¹⁾ վատ ապահոված, բայց ուրախ ու անգործ կեանքը:

Այսպիսով՝ հոռոմէական ժողովրդի յաղթութիւնները բոլորովին չը բարելաւեցին նրա ներքին կեանքը. ընդհակառակը՝ նկատուում էր արագ անկում, որի դէմ յարմար միջոցներ գտնելը դժուար էր:

Չ. Լ. ՈՒ Խ. Խ. VI.

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԽՍԻՌՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԶՐՋԱՆԸ

Իսպանական պատերազմը:

149

Հոռոմի այլաեսութիւնն սկսեց երևալ ոչ միայն կենցաղի և բարքերի փոփոխութեան, այլ և պատերազմական ոգու ընկնելու մէջ: 9 տարի տևեց (149-ից սկսած) իսպանական ցեղերի հետ յողմեցուցիչ պատերազմը, և հոռոմայեցիները ոչ միայն անկարող էին նւաճել նրանց, այլ և անդադար խայտառակ պարտութիւններ էին կրում: Այս կուում առանձնապէս աչքի էր ընկնում Լուզիտանացի Վիրիատը, որից յաջողեց ազատել միայն ուղարկւած սպանիչների ձեռքով. բայց և նրա մահից յետոյ իրերացիների ամբողջութիւնը՝ Նումանցիան ցոյց էր տալիս անյաղթելի դիմադրութիւն: Նրա դէմ սկսւած արշաւանքում Մանկինոս հիւսպատոսի բանակն ընկաւ այն դրութեան մէջ, որպիսի դրութեան ընկաւ Կաւտինեան կրճում սամնիացիներին անձնատուր եղած զօրքը: Նրան ամեն կողմից շրջապատեցին լեռների մէջ, և նրա քւեստոր

1) Մի մարդ, որ հունի ապրուստի որոշ միջոցներ:

Տիբերիոս Գրակքոսը մեծ դժւարութիւնով կարողացաւ համոզել ազատ արձակելու բանակն այն պայմանով, որ դաշն կը կապեն և հոռոմէական բանակի բոլոր ստածւածքը կը յանձնեն նումանցիացիներին:

Ծերակոյար վարուեց ճիշտ այնպէս, ինչպէս սամնիական պատերազմում - խաղաղութեան դաշինքը չը հաստատեց և Մանկիանոսին յանձնեց թշնամիներին: Իսպանիա ուղարկեցին Սկիպիոն Էմիլիանոսին, ինչպէս հանրապետութեան ամենալաւ զօրավարին. վերջապէս նրան յաջողեց հոռոմէական զօրքերի կարգապահութիւնը վերականգնել և գրաւել Նումանցիան: Այդ նոյն ժամանակուս ևս ճնշեց Սիկիլիայում սարուկների սարսափելի ապստամբութիւնը:

Տիբերիոս Գրակքոս:

Բայց այս անցքերից աւելի կարևոր էին ներքին բարենորոգութիւններն այն Տիբերիոս Գրակքոսի, որ այնքան կարևոր դեր խաղաց Մանկիանոսի զօրքում: Նա սերւում էր Պլեբէյական յայտնի Սեմպրոնեան տոհմից: Նրա հիւսպատոս և ցենզօր հայրն արժանացաւ ընդհանուր յարգանքի իր անբիծ, խիստ վարքովն, արդարութիւնովն ու մարդասիրութիւնովը: Նրա մայր Կորնելիան Զամայի յաղթողի դուստրն էր. նա հալորդեց իր որդիներին իր տան հպարտութիւնը և փառասիրութիւնը — մի ազնիւ ձգտում՝ ամենքի աչքում բարձրանալ՝ դէպի հայրենիքն ունեցած սիրովն ու մատուցած ծառայութիւններովը: Տիբերիոսը խորին կերպով դիտակցում էր, որ իր ժամանակի հոռոմայեցիներն անարժան են իրանց նախնիքներին և որ անհրաժեշտ է շարժել դէմ մաքառել, քանի դեռ ուշ չէ:

Նրա բարենորոգութեան ծրագիրը վերջնականապէս հասունացաւ այն ժամանակ, երբ Իսպանիա գնալիս նա անցնում էր Էտրուրիայով և դիտում ամայացած դաշտերը և ստրուկ ազգաբնակիչները:

որ բուն էր դրել այդ դաշտերում նախկին ազատ գիւղացիների փոխարէն: Այդ ժամանակից նա իր ցոյութեան նպասակը դրեց վերականգնել գիւղական դասակարգը: Հռոմի յաջողութիւնների եւ մեծութեան իսկական հիմունքը:

133

133 թւին Տիբերիոսին տրիբուն ընտրեցին: Նա կոմիցիաներին առաջարկեց հողատիրական (ազրարական) օրէնքը, որը պէտք է ստեղծէր մանր հողատէրերի մի նոր դասակարգ: Իտալիայում պետական հողերն արդէն յափշտակւած էին և, ըստ երևութիւն նոր սեփականատէրերի համար ոչ մի տեղից հողեր չէր կարելի գտնել: Բայց պետական հողերի (ager publicus) գրաւումը կատարւել էր յափշտակութիւնների ապօրինի ճանապարհով, որոնց ժամանակ հարուստ քաղաքացիները իւրացրել էին ահապին հողաբաժիններ: Գրակքոսը վերանորոգեց Լիկիանոսի և Սեքստոսի օրէնքների այն կանոնը, որի համաձայն ոչ ոք չըպէտք է որոշ թւից աւելի իւզեր պետական հող ունենայ. Գրակքոսն այդ թիւը որոշեց 1000 իւզեր: Բոլոր աւելորդ հողերը պէ՛տք է վերադարձւէին եւ վերածւէին մանր հողաբաժինների՝ խեղճ գիւղացիների համար, ամեն մէկ բաժինը 30 իւզերից: Այդ հողաբաժինները տրւում էին մի փոքրիկ տուրքով, և արգելւած էր ծախել այդ բաժինները, որպէս զի խանգարեն հարուստների հողաբաժիններ գնելը: Պետական հողերի վերադարձնելու և բաշխելու բոլոր գործերի կառավարութիւնը յանձնւեց երեք հոգուց կազմւած մի մասնաժողովի, որ ընտրւում էր ժողովրդից ամեն տարի: Ծերակոյտի անդամներն՝ ի հարկէ ամենից շատ պէտք է վնասւած լինէին Գրակքոսի առաջարկութիւնից, որովհետև նրանց ձեռքումն էր պետական հողերի մեծ մասը. դրա հետ միասին նրանք երբէք չէին ցանկանում, որ ստորին դասակարգերը յանկարծ

ուժեղանային մանր, բայց անկախ սեփականատէրերի թւի շատանալու պատճառով: Նրանք համոզեցին Գրակքոսի ընկեր միւս տրիբունին՝ Օկտաւիոսին՝ կանգնեցնել Գրակքոսի օրինագիծն իր արգելքներով (veto): Այս արգելքի օրինականութեան դէմ ոչինչ չէր կարելի ասել, և Տիբերիոսին մնում էր կամ հպատակւել և յետաձգել իր ծրագիրը, և կամ, ինչ էլ որ լինէր, հեռացնել իր հակառակորդին: Նա նախապատուեց այս վերջինը և արեց մի երկրորդ, չըլուած առաջարկութիւն—այսինքն՝ հարց դրեց թէ արդեօք կարճ ժողովրդի ցանկութեան գէ՛մ գործող տրիբունը պահպանել իր պաշտօնը: Չայնտութեան օրն ամեն կողմից խիստ զրգուած ժողովուրդը Հռոմ խուժեց: Տիբերիոսն սկսեց ձայնաւութիւնը և, երբ 17 տրիբներ ¹⁾ ասացին «ոչ» (այսինքն չէ կարող), կանգնեցրեց նա քւէարկութիւնը և դարձաւ Օկտաւիոսին մի սրաւուչ յորդորով՝ չըստիպել իրան զիմելու ծայրայեղ միջոցների և տեղի տալ ժողովրդի կամքին: Նա իր ասածին հաստատ մնաց, և Գրակքոսը շարունակեց ձայնաւութիւնը մինչև վերջը: Օկտաւիոսին փոխեցին. նրա տեղը նշանակւած տրիբունը միացաւ Գրակքոսի հետ, և հողատիրութեան օրէնքն ընդունւեց կոմիցիաներում: Եռապետներ ընտրւեցին՝ Տիբերիոսը, նրա եղբայր Կայիոսը և փեսայ Ապպիոս Կլաւդիոսը:

Բայց բարենորոգութեան դժւարութիւններն աւելի զգալի էին լինում: Եռապետները պէտք է քննէին հողատիրական պայմաններն ամբողջ Իտալիայում և յետ խլէին շատ հողեր, որ երկար տարիներ մասնաւոր անձերի ձեռքերում էին: Մագեցին բազմաթիւ դանդաղատներ և անբաւականութիւններ: Սկսած գործը շա-

¹⁾ Բոլոր տրիբների թիւը 35 էր, ասել է՝ 18 տրիբ կազմում էին մեծամասնութիւնը:

րունակելու համար Տիբերիոսին անհրաժեշտ էր պահպանել իր ձեռքում տրիբունի հզոր դիրքը, այն ինչ այն ժամանակ երկրորդ տարւայ համար վերընտրւելն արգելւած էր օրէնքով: Տիբերիոսը կրկին վնոեց խախտել օրէնքը եւ քեկնածու հանդիսացաւ 132 քի ընտրութիւնների ժամանակ: Ծերակոյտի անդամները ծայրայեղ կերպով կատաղել էին: Ընտրութեան օրն արխատոկրատները ներս խուժեցին մեծ հրապարակը (Փօրում), ցրւեցին ժողովրդին և սպանեցին Տիբերիոսին ու նրա 300 կուսակիցներին: Բայց չը համարձակեցին ոչնչացնել Գրակքոսի օրէնքը: Եռասպետների մասնատողովը շարունակում էր գործել և ազատ հողատէրերի թիւն աւելացրին 80,000 մարդով: Սակայն այդ ժամանակ պարզւեց, որ հոռոմայեցիներին արագ կերպով հողեր բաժանելը յաճախ ստիպում է հողեր խլել լատինացիներից և դաշնակիցներից. այն ինչ թէ սրանք և թէ միւսները հոռոմայեցիներից պակաս չէին կրում գինւորական ծառայութեան ծանրութիւնը, և հենց նրանց մէջ աւելի շատ էին պահպանւել անկախ և պատերազմասէր զիւղացիներ:

Կայրոս Գը-
րակքոս:
123

Այս հանգամանաքն աչքի առաջ ունեցաւ Տիբերիոսի եղբայր Կայրոսը (123 թ): Կրտսեր Գրակքոսն իրան նւերեց այն գործի շարունակութեանը, որին ձեռնարկել էր մեծը: Նա եղբորից աւելի վճռական և ձեռներէց էր: Տիբերիոսի վիճակը նրան չըսարսափեցրեց, այլ ստիպեց մտացել ծերակոյտի դէմ դաւնակիցներ գտնել հասարակութեան զանազան մասերում: Այդ նպատակով են բացատրւում նրա առաջին ձեռնարկած միջոցները: Նա ընդունել տւեց ամենաաղքատ քաղաքացիներին էժան գնով պետական ամբարներից հաց ծախելու իր առաջարկութիւնը. սրանով նա իր կողմը դարձրեց քաղաքային պրօլետարներին: Գիւղական ազգաբնակչութիւնն իր կողմը

գրաւեց նոր հանապարհներ շինելու օրէնքովը, որի պատճառով ինքը դարձաւ գրուխ ամբողջ Իտալիայի հասարակական աշխատանքների: Թէ մէկ և թէ միւս դասակարգի համար ձեռնառու էր նրա միւս առաջարկը նոր գաղթաւայրեր հիմնելու մասին: Վերջապէս Գրակքոսը ծանր հարւած հասցրեց ծերակուտական ազնւականութեանը՝ խլելով նրա ձեռքից բոնիփոդ կորգելու գործերի դասերը: Այդ գառարանը յանձնեց ասպետներին, որոնք այդպիսով վերահսկողութեան իրաւունք ստացան դաւաճողութեան վրայ: Այսպիսով հասարակութեան բոլոր դասակարգերը շահագրգռւած էին Կայրոս Գրակքոսին և նա բարենորոգութիւնները պաշտպանելու գործում: Նա ինքն ինչպէս տրիբուն, ինչպէս եռասպետ պետական հողեր բաժանելու գործում (համաձայն Տիբերիոս Գրակքոսի օրէնքի), ինչպէս նոր գաղթականութիւններ հիմնարկող և առաջնորդ ճանապարհների շինութեան գործերի՝ հասարակութեան մէջ գրաւեց մինչև այդ ժամանակ չը տեսնւած մի դիրք: Բայց նրան գրաւողն իշխանութիւնը չէր. նա նրան հարկաւոր էր այն մեծ ձեռնարկութեան համար, որը պէտք է բերովին փոխէր հոռոմէական ժողովրդի կազմը: Նա արդէն այլ ևս չը բաւականացաւ աղքատացած քաղաքացիներին հող տալով, այլ մտածեց հռոմէական խաղաղացիութիւն շնորհել դաւնակիցներին, որոնք վաղուց արդէն ծառայում էին Հռոմին և ներկայացնում էին առողջ ուժերի մի պաշար, որ զգալի կերպով պակասել էր Հռոմից: Սակայն դաշնակիցներին բաղաբացիութիւն շնորհելու օրէնքը քիչ համակրութիւն զրտաւ հոռոմէական կոմիցիաների անդամների մէջ, որոնք շատ թանգ էին գնահատում իտալացիների մէջ ունեցած իրանց արտօնեալ դրութիւնը: Ծերակուտական արխատոկրատիային Կայրոս Գրակքոսի բոլոր բա-

ընտրողութիւնները և նրա անսովոր դիրքը թուում էին իբրև սկիզբ հանրապետութեան վախճանի: Եւ նա զինուեց նրանց դէմ աւելի մեծ կատաղութիւնով, քան Տիրեբրիտի օրէնքների դէմ: Ծերակոյտի անդամները դործում էին շատ ճարտիկ կերպով: Եթէ Կայիտը մի ամբողջ շարք միջոցներ դործ գրեց, որպէս զի ձեռք բերէ հասարակութեան զանազան շերտերի համակրութիւնը, ձերակոյտն էլ իր կողմից հող տարաւ նրա դէմ հանելու մի հակառակորդ, որը կարողանար խլել նրա ձեռքից ժողովրդականութիւնը: Այդ նրպատակով Գրակքոսի ընկերներից մէկը՝ Լիվիոս Գրուսոս հիւպատոսն ասպարէզ եկաւ՝ առաջարկելով հիմնել 12 զաղթականութիւններ Խտայիայում և պետական հողաբաժիններ ստացողների վրայից վերացնել նշանակւած տուրքերը: Այս միջոցով յաջողեց ժողովրդին մի քիչ հեռացնել Կայիոս Գրակքոսից, իսկ նրա զրլխաւոր օրէնքը զաշնակիցների մասին՝ բոլոր օրէնքներից ամենակարեւորն՝ առանց այն էլ կոմիցիանների սրտովը չէր: Կայիոսին չը յաջողեց նրան ընդունել տալ իր արբերունութեան երկրորդ տարին, իսկ երբ 121 թւին նա երրորդ անգամ հանդիսացաւ իբր թեկնածու միևնոյն պաշտօնի համար, ժողովուրդը նրան չընտրեց: Սակայն Գրակքոսը դեռ ևս մնում էր եւսապեա՝ զաղթականութիւններ հիմնելու համար այն տեղում, ուր առաջ կանգնած էր Կարթագէնը: Նրա ընտրութիւնների ժամանակ կրած պարտութիւնից յետոյ ձերակոյտի անդամները, հնար եղածին չափ, սկսեցին այս դործի մէջ ևս նրան խանդարել: Տիրեբրիտի նման Կայիոսն էլ չէր կանգ առնում ապօրինի գործողութիւնների առաջ՝ իր բարենորոգութիւնները պաշտպանելու համար. նրա կուսակիցները գէնքով զրուեցին Աւենախնեան բլուրը: Հակառակորդին վերջնականապէս խորտակելու համար՝ ձերակոյտին

121

պակասում էր միայն մի այդպիսի պատրւակ: Օպիմիոս հիւպատոսը յարձակումով առաւ Աւենախնեան բլուրը (Աւենախիլումը), և Կայիոս Գրակքոսը ոչնչացաւ հետապնդութեան ժամանակ:

Անկասկած՝ Գրակքեանների ծրագիրները խոր քաղաքական իմաստ ունէին և նրանց լիակատար իրականացուած երկար ժամանակի համար կը վերանորոգէր պետութեան ուժերը: Բայց նոյն իսկ այն բանի համար, որ նրանց գննէ մասամբ իրականացնեն կեանքի մէջ՝ պէտք եղաւ՝ զխաւոր միջոցների կողքից՝ ձեռք առնել ուրիշ միջոցներ ևս, որոնց նպատակն էր ժողովրդին հաճելի դրոշալ, բայց որոնք էապէս շատ կասկածելի միջոցներ էին: Յետոյ երեւաց, որ ոչ մի նկար չըկար բարեկրօնգութիւններն ընդունել չալու օրինական եւ սովորական հանապարհներով: Գրակքեանները խախտեցին օրէնքները և դրա համար կեանքից զրկեցին, բայց նրանց ընդարձակ և հայրենասիրական մտածմունքների անյաջողութեան զլխաւոր պատասխանատուութիւնն ընկնում է՝ ի հարկէ՝ ինչպէս ձերակուտական ազնւականութեան կարճատեսութեան և ետականութեան, այնպէս էլ ժողովրդի վրայ, որ չը կարողացաւ հասկանալ և օգնել իր առաջնորդներին:

Յուզութայի ի-պատերազմը

Գրակքեանների միջոցները, որքան որ նրանք իրականացան, մի քիչ վերանորոգեցին հռոմէական քաղաքացիութիւնը: Բայց նրանք դեռ շատ անբաւարար էին նրա անկումը կանգնեցնելու համար: Կայիոս Գրակքոսի սպանութիւնից համարեա՝ անմիջապէս յետոյ՝ անկարգութիւններ սկսեցին զաշնակից նու. միգրիական թագաւորութեան մէջ, ուր իշխաններից մէկը — Յուզուրթան՝ հաշիւը վերջացրեց իր բոլոր աւագ ազականների հետ — նրանց բոլորին կոտորեց՝ մէկը միւսի ետևից՝ չը նայելով Հռոմի պաշտպանութեանը: Նենդամիտ նու. միգրիացին այդպէս յաջող կերպով գործելու հնար ունեցաւ այն պատճառով, որ Հռոմում կաւառում էր ձերակոյտի ամենաազդեցիկ անդամներին: Վերջապէս երբ նրա դէմ պատերազմ սկսեցին,

նա էլ իսպանական պատերազմից աւելի յաջող չը
 գնաց. զօրավարներն իրար էին յաջորդում առանց մի
 որևէ արդիւնքի, իսկ երբեմն էլ Յուզուրթային
 յաջողում էր շատ զգալի պարտութիւններ պատճառել
 հռոմայեցիներին: Գործը վտանգաւոր դարձաւ, երբ
 աֆրիկեան պատերազմի ամենատաք ժամանակը նոր
 ձեռք բերւած անդրալպեան Գալլիայում ¹⁾ երևացին
 գերմանների առաջին զնդերը: Պէտք էր լարել բոլոր
 ուժերը, որպէս զի շուտով վերջանար Աֆրիկայի պա-
 տերազմը և բարբարոսներին զիմազրութիւն պատրաս-
 տւէր հիւսիսում: Յուզուրթայի դէմ վերջնական յաղ-
 թութիւն տարաւ Կայիոս Մարիոս հիւսպատոսը, մի բո-
 լորովին անտոնձ, անուսում մարդ, բր առաջ էր գնացել
 բացառապէս իր պատերազմական ձիրքերի շնորհով:
 Յուզուրթան գերի բռնւեց քւեստոր (հիւսպատոսի օգ-
 նական) Մարիոս Լուկիոս Կորնելիոս Սիլլայի ձեռքով:
 Նուսիդիական պատերազմի վերջնաւն ազատեց
 Հռոմի ձեռքերը՝ հիւսիսում եռանդուն կերպով գոր-
 ծելու համար: Ամբողջ Գալլիան և Ալպեան նահանգ-
 ները գտնուում էին այլեկոծութեան մէջ՝ արիական
 մի ցեղի—գերմանների ճնշումից, որոնք ձգտում էին
 մուտ գործել հարաւի օրհնւած երկրները: Առաջից
 շարժւում էին կիմրերնրը և տևտոնները: Նրանք
 գաղթում էին ամբողջ ժողովրդներով, կանանցով և
 երեխաներով՝ անհամար սայլերի վրայ: Այս բարբա-
 րոսների բարձր հասակը, կատաղի կերպարանքը և
 պատերազմասիրութիւնը սարսափ ազդեցին մինչև իսկ
 կելտերին, որոնք համարեաւ միշտ քաջութիւնով աչքի
 էին ընկնում: Շատ կելտական ցեղեր միացան այդ
 շարժումին. զիմազրոգներին եկւորները յաղթում էին:
 Հռոմայեցիներից նրանք պահանջում էին բնակու-

Կիմրերնրը և
Տևտոնները

¹⁾ Գալլիա Տրանսալպինա-Ալպերից այն կողմ եղած
 Գալլիան, այժմեան Պրովանսը (provincia):

թեան և ցանքսի հողեր և, իհարկէ, մերժում ստացան,
 Առաջին ընդհարումների մէջ բարբարոսները վճա-
 կան գերակշռութիւն ունեցան. նրանք վատ էին
 զինւած, բայց շատ բազմաթիւ էին և լեզիոնների
 վրայ յարձակւում էին այնպիսի կատաղութիւնով,
 որ Ալլիայի մօտ կելտերի արածի նման, շարժում
 էին հռոմէական խիտ շարքերը: Հռոմէական ե-
 րեք տարբեր բանակներ յաղթեցին նրանցից զա-
 նազան ժամանակներում՝ նուսիդիական պատե-
 բազմի ընթացքում: Չորրորդ անգամ, Ռօնի ափին,
 Օրանտի մօտ, նրանց դէմ դուրս¹⁾ բերին երկու ամ-
 բողջ բանակ, աւելի քան 100,000 մարդ: Բայց հռո-
 մէական զօրավարներն անհամաձայն էին գործում,
 և նրանց բանակները համարեաւ ոչնչացան: Միակ
 փրկութիւնը նրանումն էր, որ բարբարոսները ամե-
 նելին չէին կարողանում օգտել իրանց յաղթու-
 քիւններից: Օրանտի ճակատամարտից յետոյ նրանք՝
 Իտալիա խուժելու փոխարէն—յայտնի չէ ինչու՝
 դարձան դէպի Իսպանիա և երկու տարի կողոպտե-
 ցին այդ երկիրը: Հռոմայեցիներն այդ ժամանակից
 օգուտ քաղեցին, ուժերը ժողովեցին և նրանց ար-
 շաւանքի դէմ դուրս բերին իրանց ամենալաւ զօ-
 բավար Կայիոս Մարիոսին:

102 Թւին գերմանների և կելտերի անազին
 զնդերը շարժեցին դէպի Իտալիա երկու ճանապար-
 հով. տևտոնները գնում էին Միջերկրականի ափով,
 կիմրերնրը՝ հիւսիսից—Ալպերով իջան Պօ գետի հո-
 վիտը: Մարիոսը կանգնեց Ռօնի ափերին, արևմտեան
 հոսանքի առաջ, իսկ արևելեանի առաջ դուրս եկաւ
 միւս հիւսպատոսը՝ Լուտացիոս Կատուլլոսը: Էքս (է)
 գետի մօտ Մարիոսը հանդիպեց տևտոններին: Նրան
 յաջողւեց զիմանալ առաջին յարձակմանը, որով այն-
 քան զարհուրելի էին բարբարոսները: Լեզիոնները

102

դանդաղ կերպով յետ էին քշում՝ տեսողների խմբերին. թիկունքի կողմն ուղարկած հոռմէական զորաբաժինը լրացրեց հոռմէական յաղթանակը: Մի սարսափելի կատարած անելուց յետոյ՝ Մարիոսը զնաց օգնութեան իր ընկերին, որ զժւարութիւնով կարողանում էր դիմադրել կիմբրներին: Վերցելլայի մօտ Մարիոսի և կատուլլոսի մնացած բանակները յաղթութիւն տարան մի կամակոր ու կատաղի ճակատամարտից յետոյ: Կիմբրների կանայք քշում էին յետ նահանջող ազամարդկանց կրկին զէպի կուի և իրանք էլ կատաղութիւնով պաշտպանում էին բանակատեղը: Սակայն զարգացած ժողովրդի կարգապահութիւնը և կազմակերպութիւնը յաղթեց բարբարոսների անկանոն փախաբերութեանը:

Մարիոսի
զինւորական
բարենորոգութիւնը

Մարիոսի յաղթութիւնները նշանակութիւն ունեցան ոչ միայն նրանով, որ Հռոմն ազատեց մի մեծ փորձանքից, այլ և նրանով, որ այդ յաղթութիւնները կատարուել էին տարբեր ձևով կազմւած լեգիոններով՝ քան Հռոմի նախկին զօրքերն էին: Մինչև այժմ զինւորական ծառայութիւնն ընկնում էր հասարակութեան բացառապէս ունեւոր գասակարգերի վրայ, իսկ պրօլետարներն ազատւած էին նրբանից: Սակայն ազատ զիւղացիութեան թուլանալովն սկսում էր աւելի և աւելի զժւարանալ ծանր և երկարատև արշաւանքների համար բաւարար թւով զինւորներ հաւաքելը: Մարիոսն արմատական փոփոխութիւն մտցրեց. նա պրօլետարներից սկսեց ժողովել իր զօրերը: Նրանք ուրախութիւնով էին ծառայութեան մտնում և լաւ զօրավարի ձեռքում դառնում էին լաւ զինւորներ: Երկարատև արշաւանքների համար նրանք անպայման առաւելութիւններ տնէին հողատէրերից, որովհետև նրանք պէտք չունէին մըտածելու տանը թողած անտեսութեան մասին: Բայց

և այնպէս զօրքի ոգին զգալի կերպով փոխեց զէպի վատը: Լեգիոնի անդամները կորցրին իրանց հայրենիքի քաղաքացիական կազմի հետ ունեցած կապը. նրանք ամենից առաջ իրանց զգում էին զինւոր և ոչ բաղաքացի. զօրք նրանց համար փախափց աւելի քանց էր, յայրական առաջնորդ (imperator)-ծերակոյսից և կօմիցիաներից աւելի բարձր: Նրանք արհամարհանքով էին վերաբերւում զէպի այն կառավարութիւնը, որը կարգադրութիւններ էր անում Հռոմի խաղաղ պայմաններից, հէրու և ապահով վտանգից—կարգադրութիւններ՝ նրանց արեան և աշխատանքների մասին. ճակատամարտերի և արշաւանքների փոխարէն նրանք վարձատրութիւն էին պահանջում կողոպուտ, հարստութիւն: Երջանիկ զօրավարի իշխանասիրութեանը բաւականութիւն տալու համար այդպիսի զօրքը մի սարսափելի գործիք էր, բայց այդ վետերանները զօրավարներին էլ հետևում էին միայն նրա համար, որ նա ծառայում էր նրանց քմահաճոյքներին ու շահերին:

Մարիոսի
ստուգումն

Նոյն իսկ առաջին նոր ձևով կազմած բանակը լիապէս արտայայտեց այդ բնաւորութիւնը: Մարիոսի յաղթութիւնից անմիջապէս յետոյ Մարիոսի Սատուրնին արիւրունը կօմիցիաներին առաջարկութիւն արեց, որի համաձայն պէտք էր վարձատրել նումիդիական և հիւսիսային պատերազմների վետերաններին՝ նրանց աւելի քան 100-ական իւզեր հող: Բացի դրանից առաջարկեց նոր գաղթականութիւններ հանել, իսկ բոլոր գործի զեկավարութիւնը յանձնեց Մարիոսին: Բայց մարիոսականները գործում էին այնքան կոպիտ ու բռնի ձևով, որ՝ չը նայելով վետերանների ազգած երկիւղին, բոլոր քաղաքային կուսակցութիւնները-ծերակոյսը, սա-

պէսները, նոյն իսկ մանր սեփականատէրերը՝ միաբանւեցին նրանց դէմ: Սատուրնինն արտաքսեց այն տրիբուններին, որ խանգարում էին իր առաջարկութիւններին. ընտրութիւններին նա կանչեց ծառայութիւնը վերջացրած զինւորներին, որոնք հակառակորդների հետ կուլի մտան. վերջապէս զբաւեց Կապիտոլինը: Այս փորձը նրան ոչնչացրեց, ինչպէս Աւենտինիումի զբաւումը ոչնչացրեց Կայիոս Գրակքոսին: Սատուրնինին և նրա կողմնակիցներին շրջապատեցին և քարկոծ արին:

Այսպիսով քաղաքին օրէնքներ տալու զինւորներին արած առաջին փորձն անյաջող վերջացաւ: Բայց չարիքը չը վերացւեց—Մարիոսի վետերանները մնացին հասարակութեան մէջ իբր անհանգիստ, անբաւական տարրեր, որոնք միշտ պատրաստ էին խառնակութիւններ հանելու կամ եղած խառնակութիւններից օգտուելու:

Մարիոսի և նրա զինւորների վարձուքն այնքան վախեցրեց ձերակոյտին, որ նրա լաւագոյն անդամներն սկսեցին խոտովանւել նոյն իսկ այն միջոցների անհրաժեշտութիւնը, որոնց համար զոհեց Կայիոս Գրակքոսը: Զինւած պրոլետարների իշխանութիւնից ազատւելու համար պէտք էր վերականգնել զենք կրելու ընդունակ զիւղացիութիւնը, իսկ դրա համար նիւթ կարելի էր գտնել միայն դաւոնակիցների մեջ: Այս հաշիւներն այնքան ակնբեր դարձան, որ ձերակոտական ազնւականութեան կողմից առաջարկութիւն արեց դաշնակիցներին քաղաքացիութեան իրաւունք շնորհելու: Լիվիոս Գրուզոս հիւպատոսը, Կայիոս Գրակքոսի դէմ կուռոյ Գրուզոսի որդին՝ 91 թւին արեց մի շարք առաջարկութիւններ, որոնք մասամբ փոփոխում, մասամբ էլ լրացնում էին 123 թւի բարենորոգութիւնը: Մի կողմից առաջարկեց խլել դատարաններն ասպետների ձեռքից և յանձնել ձերակոյտի անդամներին, միւս կողմից՝—հռոմէական քաղաքացիութեան իրաւունքը տարածել իտալական դաշնակիցների վրայ: Բացի դրանից՝ ենթադրւում էր ձերակոյտը լրացնել ասպետների դասից ընտրւած 300 անդամներով: Գրուզոսի

Լիվիոս
Գրուզոս

91

դէմ միաբանւեցին շատ տարբեր տարրեր—ձերակոտական ազնւականութեան մի մասը, որ վախենում էր ամեն տեսակ բարենորոգումից, ասպետները, որ չափազանց թանգ էին գնահատում իրանց տիրապետութիւնը դատարաններում, հռոմէական ամբոխի նշանաւոր մասը: Մի առաւօտ Գրուզոսին գտան իր անկողնում սպանւած:

Այն ինչ դաշնակիցները, որ Կայիոս Գրակքոսի ^{Գաշնակիցների պատերազմը.} ժամանակից յոյս ունէին իրանց իրաւունքները լայնացած տեսնել, համբերութիւնը կորցրին և մի ընդարձակ դաւադրութիւն կազմեցին, որի մէջ առանձնապէս գործունեայ մասնակցութիւն ունեցան Սամնիացիները և ուրիշ լեռնական ցեղեր: Հետաքրքրականն այն է, որ ապստամբները չէին ձգտում ուղղակի իրանց վերադարձնելու նախկին ինքնուրոյնութիւնը, այլ ուզում էին կազմել մի ընդհանուր իտալական պետութիւն թերակղզու բոլոր ազգաբնակչութեան համար հաւասար իրաւունքներով և հռոմէականին նման մի կառավարութիւնով: Նոր պետութեան մայրաքաղաք դարձրին նրանք Կորֆինիումն՝ Իտալիկա անւան տակ, իսկ իշխանութիւնը յանձնեցին ձերակոյտին՝ 500 անդամից բաղկացած—բոլոր ցեղերից—և ընտրովի հիւպատոսների ու պրետորների: Հռոմի երկարատև և փառաւոր տիրապետութիւնն այնպիսի զօրեղ սպաւորութիւն էր թողել նրա իշխանութեան տակ գտնւած ժողովրդների վրայ, որ մինչև իսկ ապստամբւելով նրա դէմ, նրանք աշխատում էին իւրացնել նրա կազմութիւնը: Սկսեց մի ծանր և արիւնահեղ կռիւ այն ժողովրդների մէջ, որոնք վարժւել էին բազմաթիւ արշաւանքներում միասին գործել: Հռոմայեցիների կողմն էր իրանց փորձած կազմակերպութիւնը, այն ինչ իտալացիները պէտք է դուրս ևս նոր ստեղծէին իրանց կազմը: Բայց դաշնակիցներն այնքան ուժեղ էին, որ դուրս քէ Հռոմը կարողանար բաց դաւեսում նրանց կուլով յաղթել, եթէ

նրան չը յաջողւէր բաժանել իրարից հակառակորդ-
 ներին: Այս բռնին հասան ուղղակի զիջումներ անելով:
 Մկրտում քաղաքացիութեան իրաւունք տրւեց այն
 բոլոր համայնքներին, որոնք զեռ չէին բաժանուել Հը-
 ոսմից: Յետոյ նոյնը խոստացան այն բոլորին, որոնք
 2 ամուսյ ընթացքում զէնքերը վայր կը գնէին: Այս
 ճանապարհով հռոմայեցիները կարողացան բաժանել
 դաշնակիցներից էարուրիան և Ռոմբրիան: Լացիունս
 սկզբից հաւատարիմ մնաց Հռոմին: Սակայն սամնի-
 ացիները և մի քանի ուրիշ հարաւային ցեղեր կռիւր
 շարունակեցին, և նրանց յաղթելը պակաս ջանքեր չը
 պահանջեց (88 թ.): Ապստամբութիւնը զսպելու գըլ-
 խաւոր ծառայութիւնը բաժին ընկաւ Լ. Կորնելիոս
 Սիլլային, Մարիոսի նախկին քեստօրին, որ յետոյ
 ծառայում էր Լուտացիոս Կատուլլոսի գորքում կիմ-
 բրների գէմ: Կրկին նրան գիմեց ծերակոյտը արեւել-
 քում բացւած նոր ու դժւարին պատերազմը մղելու
 համար:

88

Մարիոս և Սուլլայիոս Ռոմիոս:

Սելեկեան պետութեան քայքայելու ժամանակ Ա-
 սիայում, Սև ծովի ափերի վրայ կազմւեց Պանտոսի
 թագաւորութիւնը, որը պահպանեց իր ինքնուրոյնու-
 թիւնը, երբ Պերգամի թագաւորութիւնն արդէն զարձեղ
 էր հռոմէական նահանգ՝ Ասիա անունով (Տիրերիոս
 Փրակքոսի օրով): Առաջին դարի սկզբում Պանտոսի
 թագաւորն էր Միհրդատը, մի անխոնջ զինւոր, որը
 մի սրէէ ալ ժամանակում կըստեղծէր Ատրիստանի
 կամ Պարսկաստանի նման մի մեծ միապետութիւն:
 Նոյն իսկ Հռոմի փորձւած ուժը նրան չէր վա-
 խեցնում:

Օգտւելով Հռոմի գժւար զրութիւնից դաշնակից-
 ների պատերազմի ժամանակ, նա իրեց ախական գա-
 ւառները և անխնայ կոտորեց ձեռքն ընկած հռոմէա-
 կան զինւորներին ու քաղաքացիներին: Բոլորը միա-

սին ջադեց 80,000 մարդ: Ասիայից նա շար-
 ւելեց դէպի Յունաստան, որը նրան հպատակեց հա-
 մարեան առանց զիմադրութեան: Մնում էր միայն
 Իտալիա գնալ, և Միհրդատն արդէն պատրաստոււմ
 էր այդ արշաւանքին: Ծերակոյտը հաւաքեց 6 լեզիո-
 նից բաղկացած մի բանակ և նրա հրամանատարու-
 թիւնը յանձնեց Սիլլային: Գա մի ծանր հարւած էր
 Մարիոսի համար, որը զեռ ևս Հռոմի ամենանշանա-
 ւոր պատերազմողն էր և յոյս ունէր՝ Միհրդատի դէմ
 կռւելով՝ վերագարձնել իր կորցրած Վազդեցութիւնը:
 Երկու զօրավարների մրցութիւնը մասնաւորապէս սաստ-
 կացաւ նրանով, որ Մարիոսը երկար ծառայած մարդ
 էր (homo novus), իսկ Սիլլան պատկանում էր մի
 հին պատրիկ տոհմի և չէր ծածկում իր արհամար-
 հանքը դէպի ստոր դասակարգերը և նրանցից դուրս
 եկած գործիչները:

Մարիոսը ճարտիկ կերպով օգտւեց հասարակութեան
 անբաւական տարրերից—իր վեհաբանների նախանձից դէպի
 Սիլլայի զինւորները, հաշտւած դաշնակիցների յուսախարու-
 թիւնից, որոնց՝ ճշմարիտ է—ընդունեցին քաղաքացիների
 թւում, բայց զրեցին 8 նոր արիւնների մէջ, որոնք ձայն էին
 տալիս 35 հին արիւններից յետոյ միայն և զրա համար էլ
 մեծ մասով մնում էին առանց ձայն տալու ¹⁾: Սուլլայիոս
 Ռոմիոս արիւրունս լընդունելու անց այն վճիւրը, որը նոր
 քաղաքացիներին և ազատ-արձակաձմերին թոյլ էր տալիս
 գրելու այն արիւրի մէջ, որի մէջ գրուողն է ցանկանում:
 Նրա միւս առաջարկութիւնը, որի համաձայն ոչ մի ծերա-
 կոյտի անդամ իրաւունք չը պէտք է ունենար 2,000 զինա-
 րից աւելի պարտք անել՝ ուղղւած էր փչացած և սնանկա-
 ցած արխատկրատաների գէմ, որոնց մէջ առաջին տեղն էր
 բռնում Սիլլան:

Մարիոսի կուսակից Սուլլայիոս արիւրունս յա-

¹⁾ Յիշենք, որ ձայնաւորութիւնը դադարում էր, հենց որ
 կոմիցիաների մէջ որոշոււմ էր ձայների բազմութիւնը:

չողեցրեց հրաման ուղարկել տալ Միլլային, որ թողնէ հրամանատարութիւնը, իսկ Միհրդատի դէմ ուղարկած զօրքի առաջնորդ նշանակեց Մարիոսը: Միլլայի լեզիոնները չը համբերեցին այս վերաւորանքին. նոր առաջնորդին սպասելու փոխարէն՝ նրանք շարժեցին Հոռմի վրայ: Բոլոր զլխաւոր սպաները թողին սպստամբ բանակը, բայց Միլլան, մի քիչ տատանւելուց յետոյ, նրա գլուխն անցաւ: Փողոցներում կատաղի կռիւ մղելուց յետոյ՝ Մարիոսը փախաւ. Սուլպիցիոսին սպանեցին: Հոռմի պետքեան մէջ առաջին անգամն էր, որ ապստամբած զինուորները սապալեցին քաղաքի օրինական իշխանութիւնը:

Պատերազմ
Միհրդատի
դէմ:

Իրանից յետոյ Միլլան ուղևորեց Միհրդատի դէմ: Որպէս պատերազմի մարզ՝ նա մեծ էր իսկապէս— անվախ, սրամիտ և եռանդուն: Գործերը ծայրայեղ կերպով բարձի-թողի էին արւած, և Միլլան շատ դժարութիւն քաշեց Աթէնքում դիմանալու և Միհրդատի նոր նւաճումներն արգելելու համար: Վերջապէս Բէոպոլիսում նրան յաջողեց երկու անգամ ջարդել հակառակորդին, չը նայելով նրա թւական ահագին առաւելութեանը: Այս յաղթութիւնների շնորհով նա մաքրեց Յունաստանը, անյապաղ անցաւ Ասիա և վերջնականապէս դուրս քշեց Միհրդատին հռոմէական սահմաններից: Սակայն նա չը կարողացաւ ոչնչացնել արքայի զօրութիւնը և շտապով նրա հետ դաշն կապեց, որովհետև իտալական գործերը կրկին պահանջում էին նրա ներկայութիւնը:

Մարիոսը և
Կինէասը
(Յիննան)

Միհրդատի դէմ վարւած կռի բոլոր ժամանակում Հոռմում տիրապետում էին մարիոսականները: Ինքը-ձերունի Մարիոսը՝ զանազան արկածներից յետոյ, աքսորից վերադարձաւ և Կորնիլիա Կինէաս (Յիննա) հիւպատոսի հետ միասին խլեց Հոռմը ծերակոյտի տրամադրութեան տակ Միլլայի թողաց մի

փոքրիկ զօրաբաժնի ձեռքից: Հոռմի այս երկրորդ զրաւումը նշանաւոր եղաւ սարսափելի կոտորածով: Մարիոսականները կողոպտում և սպանում էին առանց ընտրութեան: Կիմբրներին և Տևտոններին յաղթողը հասաւ իր նպատակին— նրան եօթներորդ անգամ հիւպատոս ընտրեցին, բայց ընտրութիւնից մի քանի օր յետոյ մեռաւ: Քաղաքի միակ տէրը մնաց Կինէասը (Յիննան): Նրա զլխաւոր նպասակն էր բաւարարութիւն տալ Մարիոսի վեսերանների շահասիրութեանը եւ իր կողմը գրաւել դաւեակից նոր քաղաքացիներին: Յամենայն դէպս Միլլայի երկարատև բացակայութիւնը մարիոսականներին հնար տւեց բաւական հիմնաւոր կերպով հաստատուել Հոռմում և Իտալիայում, և երբ գինուորների նոր սիրելին վերադարձաւ Ասիայից իր յաղթական լեզիոններով, նրա առաջ բացւեց մի շնա ծանր խնդիր (82 թւին): Այն ժամանակ երբ Միլլան աշխատում էր Պրենեստէում պաշարել Մարիոսի որդուն, իսկ նրա կուսակից Կին. Պոմպէոսը գործում էր Ապենինեան շղթայի արևելեան կողմում՝ սամնիացիների և հարաւային իտալացիների զօրքը, որ բռնում էր Մարիոսի կողմը, անսպասելի կերպով մինչև Հոռմ անցաւ: Միլլան նրանց վրայ հասաւ Կոլլինեան դոնների մօտ, յաջողեցրեց անցնել հակառակորդի և Հոռմի մէջտեղը և անյապաղ սկսեց յարձակում: Այն թեր, որին առաջնորդում էր Միլլան, խորտակեց սամնիացիներից և քշեց դէպի Հոռմ. իսկ միւս թեր վրայ Լիկինոս Կրասոսը յաղթեց և վերջ տւեց ճակատամարտին Միլլայի օգտին: Յաղթողը Հոռմ մտաւ՝ պետական կազմը փոխելու և իր թշնամիներին սպառժելու ակնյայտնի նպատակով: Նա սկսեց վերջինից: Սկզբում կոտորում էին առանց դատարանի և կարգի, ինչպէս իր ժամանակին կոտորում էին մարիոսականները: Յետոյ սկսեցին սրտ-

82

կրիպցիաները. Սիլլան կախում էր հարիւրաւոր անուններով այդ ցուցակները. դրանցում յիշւած բոլոր անձերն անւանարկւած էին համարւում—ամեն մարդ կարող էր և պէտք է սպանէր նրանց. իսկ նրանց ստացւածքը գանձարանն էր դրաւում: Ամբողջ Իտալիայում սկսեց մարդկանց որսը, իսկ Հռոմում Սիլլան անմիջապէս սառնարիւնութեամբ նոր ու նոր անուններ էր մտցնում իր ցուցակների մէջ: Բացի քաղաքական վրէժխնդրութիւնից՝ այդտեղ երևում էր և հասարակ շահամուտութիւն. մարդկանց լրատութիւնով հարածում էին և մահացնում, որպէսզի խլեն նրանց ստացւածքները: Սիլլան բոլոր ժողովրդի առաջ արքունիք դրաւելիքներն անւանեց «իր որսը», և ինքն էր նախագահում խլած կալւածների աճուրդով ծախելու գործին: Այս բոլոր թալանն անհրաժեշտ էր, որպէսզի վարձատրէին Սիլլայի վետերաններին, որոնք Մարիոսի վետերանների նման՝ նայում էին հռոմէական հասարակութեան վրայ, իբր իրանց բաժին ընկած ոսկէհանքի վրայ: 23 լիգիոնների համար կազմւեցին 100,000-ից աւելի նոր հողարածիւններ: Մարսափելի 82 թւականը վերջացաւ Սիլլային անորոշ ժամանակով դիկտատոր (իշխանապետ) նշանակելով: Նրան դիկտատոր նշանակեցին հասարակապետութիւնը վերակազմելու համար:

Սիլլայի
Քարենորո-
գութիւն-
ները:

Լ. Կորնելիոս Սիլլան կարող էր իրան համարել աշխարհի տէրը: Ոչ ոք նրան մրցակից չէր իշխանութեան համար Հռոմում. նա իր թշնամիներին ջնջեց աշխարհի երեսից. նրան անւանեցին երջանիկ (Felix), և նա հաստատապէս հաւատում էր իր աստղին: Բայց դեռ մտում էր ազատուցանել, որ ինքը միայն նշանաւոր դորափար և անխնայ վրէժ հանող չէր: Պէտք էր վերակազմել պետութիւնը, մաքրել նրան այն մեծ շարիքներից, որ երևան էին եկել ազգամիջեան կը-

ուրները ժամանակ: Դրա համար Սիլլային շատ բան էր պակասում: Նա խոր կերպով արհամարհում էր մարդիկներին և, չընայելով իր նուրբ զարգացմանը, ամենից բարձր էր գնահատում կոպիտ, զգայական զուարճութիւնները: Ծագումով և կապերով նա արիստոկրատ էր, բայց նրա կեանքում գլխաւոր դեր խաղաց պրօլետարիտների բանակը, նոյնքան անհանգիստ և ազահ, որքան և Մարիոսականները:

Առաջին հայացքից՝ նրա բարեկրօնութիւնների գլխաւոր նպատակն էր իշխանութիւնը յանձնել ազնւական կօրպօրացիային *)—ձեռակոյտին: Ոչնչացաւ ցենզօրութիւնը, որ այնքան նշանաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ կօրպօրացիաների կազմի վերայ, համարեւո՞ր ոչնչացւեց արիւրունութիւնը—նրա ձեռքին մնաց միայն մասնաւոր բաղադրացիներին պաշտպանելու իրաւունքը: Նոյն իսկ կօմիցիաները դրբւեցին ձեռակոյտից լիակատար կախման մէջ. նրանք բոլոր առաջարկութիւնների համար առաջուց պէտք է ստանային ձեռակոյտի հաւանութիւնը: Ասպետներից խլեց նախկին պատօնեաներին դասելու իրաւունքը և արեց ձեռակոյտի անդամներին: Մի խօսքով՝ ձեռակոյտը դարձաւ պետութեան գլխաւոր հիմնարկութիւնը: Այն ինչ նեւց սկզբից թուլացեց Սիլլան յարգանքը դէպի այդ հիմնարկութիւնը նրաւնով, որ լրացեց նրա անդամների քիւր 300 նոր անդամներով, որոնց հաւաքել էր ամեն տեղի մարդիկներից առանց որ եւ է ընտրութեան, մի քիչ էլ դիտմամբ անպէտքներ և ձեռակոյտ բերւած միայն

*) Կօրպօրացիա (ընկերութիւն, միաբանութիւն) կոչւում է այն հիմնարկութիւնը, որ կազմւած է բազմաթիւ անդամներից և որը կայացնում է իր վճիռներն այդ անդամների ձայների սեփականութիւնով:

այն պատճառով, որ պատրաստ էին ծառայելու Սիլլային:

Սիլլայի օրով ամբողջ Իտալիայում վերջնականապէս կանոնաւորուեց հոռմէական քաղաքացիութեան երեւի կազմակերպութիւնը, որն անհրաժեշտ էր դառել բազմաթիւ իսպաղի դաւեակիցներին քաղաքացիների թւի մէջ ընդունելով: Ամեն տեղ կազմուեցին համայնքներ (մունիցիպալ) ընտրովի բարձր պաշտօնեաներով (մագիստրատ) — երկուսը պատարանի համար և երկուսը շինութիւնների ու ստիկանութիւնների վրայ հակելու համար, ամենահարուստ քաղաքացիներից կազմուած ծերակոյտով և կօմիցիաներով:

Այս կազմութիւնն ունեցաւ բարերար ազդեցութիւն յատկապէս այն կողմից, որ դադարեցրեց գաղթականութիւնը դէպի Հռոմ և օժանդակեց տեղական ինքնորոշութեանը, բայց մի և նոյն ժամանակ ամեն տեղ թափանցեց Իտալիայում ցրած վեստրանների քայքայող ազդեցութիւնը: Նրանք ժողովել էին անտեսութիւնով պարսպելը, քիչ էին հետաքրքրուած տեղական գործերով և միշտ պատրաստ էին նորից մասնակցելու անկարգութիւններին՝ եթէ նրանք օգուտ խոստանային: Վերջապէս Սիլլան ստեղծեց մի ամբողջ նոր դասակարգ — կորնելիաներ կոչուած: Սրանք ստրուկներ էին, որ աղատ էին արձակուած Սիլլայի կուսակիցների կամ իր սեփական ձեռքով: Գլխաւորապէս արձակուած էին այն ստրուկներին, որոնց տէրերը ենթարկուած էին պրօսկրիպիաներին: Այս կորնելիաները մեծ թւով մտան համայնական պաշտօնների մէջ. ընդհանրապէս տեղական վարչութիւնն ազաւաղուեց նրանով, որ նրան իր ձեռքն առաւ Սիլլայի կուսակցութիւնն իր քաղաքական նպատակների համար:

Բարենորոգութիւնից յետոյ դիկտատորը (իշխանապետը) մի կողմ դրեց իր լիազօրութիւնները — նրան ձանձրացրեց քաղաքական գործունէութիւնը. նա իրան յազեցած զգաց և հեռացաւ հանգստութիւն:

վայելելու: Սակայն այդ շէր խանգարում նրան սարսափի մէջ պահելու իր նշանակած կառավարութիւնը և առիթը պատահած ժամանակն սպանելու իրան անհաճելի սրեւէ մի գործչի: Այգալիսի մի դատաստանից յետոյ մահն իրան էլ վրայ հասաւ (78 թւին):

78

Սիլլայի բարենորոգութիւններով վերջանում է քաղաքացիութեան կազմի և իրաւունքի համար եղած խռովութիւնների յիմնամեայ շրջանը: Գրակիտոների յանդուզն գաղափարներն ըստ երեւոյթին, իրականացան. քաղմաթիւ աղքատ քաղաքացիներ հողաբաժիններ ստացան. իտալացի գաղնակիցների մեծամասնութիւնը քաղաքացիութիւն ստացաւ: Բայց երկու բարենորոգութիւններն էլ ձեռք բերեցին այնպիսի պայմաններում, որոնք ստորացնում էին նրանց բարերար նշանակութիւնը: Հողաբաժինները գլխաւորապէս բաժին ընկան փչացած և աւխասանից խորացած զինուորներին. դաւեակիցներին քաղաքացիութեան իրաւունքներ չնորհուցին արիւնահեղ պատերազմից յետոյ, որը ոչնչացրեց իտալական նոյն իսկ ամենաառողջ ցեղերին: Իսկ որ զլխաւորն է՝ մշտական խռովութիւններն ամենավատ ազդեցութիւն արին բարոյականութեան և իրաւունքի վրայ. օրէնքը, կառավարութիւնը, ժողովրդական ազատութիւնը — հոռմէական կազմի բոլոր այս սրբազան հիմունքները ցեխի մէջ արորեցին: Ղեկավարներից ամեն մէկը զանց էր աւնում օրէնք, սապալում էր կառավարութիւնը, ի չարն էր գործ դնում ազատութիւնը: Կոպիտ ոյժը, աւագակային ազանութիւնը և յանդուզն քաջութիւնը փոխարինեցին նախկին անձնագոհ հայրենասիրութեանը: Եւ ահա, չնայելով Գրակքեանների ծրագրի արտաքին յաջողութեանը, քաղաքացիական խառնակութիւնները հասցրին ոչ թէ զիւղացիութեան վերածնութեան, այլ գործի սիրապետութեան:

Չ Լ Ո Ւ Ն VII.

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Սիլլայի կազմակերպութեան պահպանումը

Սիլլայի ազգած երկիւզը պահպանում էր նրա հաստատած կարգ ու կանոնը, բայց հազիւ դիկտա-տորը (իշխանապետ) մեռաւ, իսկոյն զլուխ բարձրացրին նրանից յաղթւած բոլոր ուժերը: Բնականաբար այդ ժամանակ հաստատւած կարգի պաշտպանութիւնն անցկացաւ Սիլլայի գլխաւոր զինուորական օգնական Կնէոս Պոմպէոսին: Մարիոսականներին զլուխ կանգնեց Սերտորիոսը, Մարիոսի ամենալաւ սպաններից մէկը, մի արգարասէր և ազնիւ մարդ: Նա օգտուեց պատերազմասէր լուզիտանացիների մէջ ծագած խռովութիւններից՝ Իսպանիայում մի տեսակ նոր Հռոմ հիմնելու համար: Նրա դէմ ուղարկւած բոլոր զօրավարները պարտութիւն կրեցին. նոյն իսկ Պոմպէոսն էլ ոչինչ չը կարողացաւ անել լեռնային դժւար պատերազմում: Պոմպէոսի բաղղից՝ Սերտորիոսի բանակում գտնուեց մի դաւաճան, որն սպանեց այդ հերոսին՝ նրա տեղը բռնելու համար: Սերտորիոսի մահից յետոյ լուզիտանական թագաւորութիւնն իսկոյն ընկաւ: Քանի որ Պոմպէոսն Իսպանիայում զբաղւած էր, Իտալիայի հարաւում բռնկեց ստրուկների սարսափելի ապստամբութիւնը: Թրակիացի Սպարտակոսը փախաւ սուսերամարտների (զլադիատոր) զօրանոցից, ուր պատրաստում էին կուռդներ ժողովրդի ներկայութեամբ կատարուող արիւնալի մրցութիւնների համար: Նրա ունեցած յաջողութիւնները հռոմէական զօրաբաժինների դէմ նրա շուրջը հաւաքեցին փախստական ստրուկների ահագին խումբեր, որոնց նա սովորեցնում էր զինուորական կարգ

ու կանոն: Նրա բանակը հասաւ մինչև 12,000 հոգու և 3 տարի նարսափի մէջ էր պահում ամբողջ Իտալիան: Մ. Լիկինիոս կրնասոր վերջապէս ջարդեց այդ բանակը Լուկանիայում, իսկ նրա փախորդները ոչնչացրեց Իսպանիայից վերադարձող Պոմպէոսը:

Թէ և այսպիսով յաջողեց պահպանել հռոմէական Պոմպէոսի կան հասարակութիւնն այն ձևով, ինչ ձև որ նրան տուել էր Սիլլան, բայց նոյն իսկ նրա պաշտպաններն զգում էին, որ չէ կարելի պաշտպանել նրա ստեղծած ազնւականութիւնը: 70 քւին Պոմպէոսի առաջարկութիւնով վերականգնեցին սրբունութիւնն ու ցեղօրութիւնը նախկին ձևով, իսկ ծերակոյտին հաւասար դասաւանդին մասնակցելու քոյլ սրեցին ասպետները և ստրիկ դասակարգեցից ընտրւածները: Այս զիջումները և մարտական յաջողութիւնները Պոմպէոսին դարձրին պետութեան մէջ ամենածոյզովրդական մարդը:

Վարինոս տրիբունն օգտուեց վերականգնւած տրիբունութիւնից՝ կօմիցիաներին մի որոշում ընդունել տալու համար, որով Պոմպէոսը դարձաւ պետութեան մէջ եղած բոլոր զինուորական ուժերի կառավարիչը: Վաքիւնոսի օրէնքը Պոմպէոսին յանձնեց հրամանատարութիւնը բոլոր Միջերկրականի վրայ և նրա ամբողջից էլ 10 միլիոն ներս՝ ծովահէնների դէմ, որոնք բազաբացիական խռովութիւնների ժամանակ իրանց ձեռքն էին առել իշխանութիւնը ջրերի վրայ, կազմել էին կանոնաւոր նաւատորմեր՝ շինել էին մի շարք բերդեր ամերի վրայ և կամայական կերպով վարւում էին վաճառականների նաւերի հետ: Պոմպէոսը զլուխ անցաւ 500 նաւերի և 120,000 զինուորների: Նա եռանդով ու արագ կատարեց իր վրայ դրած յանձնարարութիւնը. ընդամենը 3 ամսում ծովը մաքրեց աւազակներից, կործանեց նրանց դղեակները, իսկ ի-

Կնէոս Պոմպէոս

70

137

բանց մի մասը կոտորեց, մի մասն էլ գաղթեցրեց: Իրան յանձնուած բացառիկ իշխանութիւնն իր ձեռնում պահելու փորձութեանը նա չենքարկուեց, այլ վայր դրեց իշխանութիւնը և վերագործաւ մասնաւոր կեանքին, սպասելով որ և է նոր ուղղմական յանձնարարութեան: Իսկ այդ չուշացաւ.— կրկին նրան սպարէզ կոչեցին Սիլլայի սկսած մի գործը լրացնելու համար: Միհրդատը յաղթուած էր, բայց հնազանդուած չէր և, երբ Բիւթանիան Պերզամի նման հռոմէական գաւառ դարձաւ, Միհրդատը կրկին պատերազմ սկսեց: Հռոմէական Լ. Լուկուլլոս զօրավարը՝ ճշմարիտ է, նրան և նրա փեսային՝— հայոց Տիգրան թագաւորին մի քանի պարտութիւններ հասցրեց, բայց լեզիոնները հրաժարուեցին Հայաստանի խորքերը գնալ: Զինուորների կամայականութիւնն այնքան մեծ էր, որ Լուկուլլոսն ստիպուած եղաւ յետ նահանջել, իսկ Միհրդատը նրան հետևեց մօտիկից և ոչնչացրեց հռոմէական բերդապահներին: Այն ժամանակ պատերազմ մղելը յանձնուեց Պոմպէոսին, որը կարողացաւ կարգապահութիւնը վերականգնել: Չարդեց Միհրդատին, Պոնտոսն ու Հայաստանը նւաճեց և Ասորիքը դարձրեց հռոմէական գաւառ: Առանձնապէս կարևոր էր այն, որ Միհրդատի դէմ ապստամբեց իր որդին, և նա յուսահատուած՝ անձնասպանութիւն գործեց: վերջապէս հռոմէական ժողովուրդն ազատուեց այդ յամառ և վրտանգաւոր թշնամուց:

Կատիլինան և Կիկերոնը:

Երբ Պոմպէոսը պատերազմում էր Ասիայում և նրա կազմը կանոնաւորում, Հռոմում տեղի ունեցան նոր լատենակութիւններ: Լ. Սերգիոս Կատիլինան, արտակարգ ընդունակութիւնների տէր մի անձ, որ հռչակուած էր իր անբարոյականութիւնովն ու ոճրագործութիւններովը, մի ընդարձակ դաւադրութիւն կազմեց սնանկացած երիտասարդութեան մէջ: Ենթադրուում էր

այրել Հռոմը, սպանել հիւպատոսներին և ծերակոյտի անդամների մեծ մասին, իրանց ձեռքը գցել իշխանութիւնը, նրանից օգուել պարտքերը ոչնչացնելու և հարուստներին կողոպտելու համար: Կատիլինան արտակարգ յանդգնութեամբ իր պատրաստութիւնները տեսնում էր նոյն իսկ Հռոմի մէջ, կառավարութեան աչքի առաջ: Էտրուրիայում նա արդէն հաւաքել էր մի ամբողջ բանակ և յարաբերութեան էր մտել կելտական Ալլօբրօզ ցեղի հետ, որպէս զի վերջինին զրդէր յարձակելու Իտալիայի վրայ: Նոյն իսկ ծերակոյտի մէջ կային նրան և՛ դաւակիցներ, և՛ այնպիսի մարդիկ, որոնք ոչ մի ուղղակի մասնակցութիւն չունենալով դաւադրութեան մէջ, յոյս ունէին նրանից օգուելու՝ առաջ գնալու համար: Վերջիններիս պատկանում էր ազդեցիկ և շատ ծառայութիւններ մատուցած Կրասսոսը և փառասէր, բայց դեռ երկրորդական տեղ բռնող Կ. Յուլիոս Կեսարը: Հայրենիքի ազատութեան փառքն այդ ժամանակ պատկանում է 63 թւի հիւպատոս Մ. Տուլլիոս Կիկերոնին:

63

Մարիոսի նման Կիկերոնն էլ (Յիցերոն) սերւել էր մի մանր, համայնական (մունիցիպալ) ընտանիքից: Նա առաջ գնաց իր ճարտարախօսութեան շնորհով: Նա չունէր մարտական արժանիքներ ու տաղանդ, բայց և՛ դատարաններում, և՛ գաւառներում նա իրանցոյց տւեց ոչ միայն իբր ճարտար փաստաբան և առաջնակարգ հօետոր, բայց և իբր ազնիւ քաղաքացի, որ ընդունակ է իրան վտանգի ենթարկել ընդհանուրի օգտի և արդարութեան համար. նոյն իսկ առաջին ճառով օրինակ՝ նա դուրս եկաւ Սիլլայի սիբիլիներից մէկի՝ մի սոսկալի լրատեսի դէմ: Իր գատական գլխաւոր յաջողութիւնը նա ձեռք բերեց ազդեցիկ պրետոր Վերէսի դէմ ունեցած դատավարութեան մէջ. այդ մարդը երկար ժամանակ անպատիժ կերպով նեղում էր Սի-

կիրիացիներին: Կատիլինայի դէմ վարած կռոււմնրան յաջողեց միացնել ծերակոյտի մէջ եղած կարգին մարդկանց ոճրագործների և փառասէրների դէմ: Կատիլինան ստիպեց փախչել իր զօրքի մօտ, նրա զբաղրութիւնն ալլօբրօգների հետ բռնեց, և Կիկերոնը կատարել տւեց ծերակոյտին մի ապօրինի, բայց ինքնապաշտպանութեան համար բոլորովին անհրաժեշտ գործողութիւն: Կատիլինայի դաւակիցներին մահուան պատժի ենթարկեցին, առանց կօմիցիանների առաջ զործք քննութեան հանելու: Այս վճռական գործողութիւնը զրկեց դաւակիցներին իրանց գլխաւոր վարիչներից, իսկ Կատիլինան սպանեց իր դէմ ուղարկւած պետական զօրքերի հետ ունեցած ճակատամարտում: Կիկերոնին ողջունեցին իբրև «Հայրենիքի Հօր» (pater patriae). Բայց այն ժամանակի կուսակցական կռիւների մէջ դիմանալու համար՝ պէտք էին ուրիշ յատկութիւններ և ուժեր, քան այն որ ունէր նա իր արամազրութեան տակ: Նա յաղթող չէր պատերազմի դաշոււմ. նրա ետեւից կանգնած չէին անարկու վեհաճաններ՝ դրա համար էլ նրա յաջողութիւնը բոլորովին եղաւ: Կատիլինայի կենդանի մնացած պաշտպանները և դաւակիցներն առանց դժարութեան պատրւակ գտան Կիկերոնին մեղադրելու. նա մահուան պատժի էր ենթարկել Հռոմի քաղաքացիներին առանց դատարանի: Մեղադրանքն այնքան վտանգաւոր էր, որ «Հայրենիքի Հայրն» ստիպւած էր, իր յաղթանակից քիչ յետոյ՝ արսորականի նման փախչել:

Հարց էր ծագում, թէ արդեօք ինչպէս կօպուի իր ուժից նա, որ այդ ժամանակ կանգնած էր զօրքի գլուխը — Պոմպէոսը, որ Հռոմ էր վերադառնում՝ Ասիան նւաճելուց յետոյ: Այս դէպքում Պոմպէոսը մի անգամ էլ ցոյց տւեց, որ չէ հասկանում ժամանակի ոգին և չէ կարողանում օգուել իր ուժերից. նա

Առաջին անգամ Թիւնը (տրիումփալ)

այնքան բարեմիտ մարդ էր, որ բռնի կերպով իշխանութիւնը չը յափճակեց, թէև նոյն իշխանութիւնն արդէն երկրորդ անգամն էր, որ ինքն իրան նրա ձեռքն էր տրոււմ: Բայց գոնէ առաջ նա պէտք է յայտնէր իր պահանջները և մի քիչ պնդէր, իսկ յետոյ միայն գէնքը վայր դնէր: Դրա փոխարէն, ի զարմանս ամենքի, նա Իտալիա դուրս գալուն պէս՝ արձակեց իր բանակը և իբր մի մասնաւոր մարդ, դիմեց ծերակոյտին ու ժողովրդին, խնդրելով հաստատել իր ինքնակամ կարգադրութիւններն Ասիայում և վարձատրել իր վետերաններին հողաբաժիններով: Եւ այդ բանում իր կարճատես միամտութեան համար նա մի զգալի դաս առաւ: Նրան թոյլատրեցին մի փառաւոր յաղթական մուտք (տրիումփ) ¹⁾, բայց նրա առաջարկութեան բոլոր էական կէտերը մերժեցին: Եւ Ասիայի յաղթողն ստիպւած եղաւ զործադրել բոլորովին մանր ու մաքուր միջոցներ, որպէս զի իր կարգադրութիւններն ու խոստումները քանդելու խայտառակ վիճակից ազատւի. ծերակոյտի դիմադրութիւնը կտարելու համար, նա համաձայնութիւն կայացրեց Լիկիանոս Կրասոսի հետ, ինչպէս հարուստների՝ սպայեանների ներկայացուցչի, և Յուլիոս Կեսարի (Յեզար) հետ, ինչպէս ժողովրդական կուսակցութեան ներկայացուցչի: Կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների այս համաձայնութիւնն ստացաւ Ա. Նոպտատութիւն (տրիումփալ) անունը (60 թ.):

1) Ծրիումփ = յաղթող զօրավարի (imperator-ի) հանդիսաւոր մուտքը Հռոմ: Թափօրը շարժոււմ էր յաղթական դռներից (porta triumphalis) դէպի Իւլիոսների տաճարը կապիտոլեան բլրի վրայ: Յաղթողը գնում էր քառաձի կառքի վրայ նստած. նրա գլխին դրւած էր լինում դափնէ պսակ և վրան ծիրանի (տօգա): Առջևից տանում էին զերիներին և աւարը, իսկ կառքի ետևից գնում էին զօրքերը:

Յուլիոս Կեսար

Յուսպետութեան շնորհով վերջնականապէս առաջ գնաց այդ շրջանի ամենանշանաւոր պետական անձը — Կայիոս Յուլիոս Կեսար (Յեզար): Նա սերւում էր հին պարսիկ տոհմից, բայց ընտանեկան կապերով պատկանում էր մարիոսական կուսակցութեան (նրա Յուլիա մորաքոյրը Մարիոսի կինն էր. իր առաջին կինն էլ Կինէասի կամ Յիննայի աղջիկն էր): Միլլայի պրօսկրիպցիաների ժամանակ նրան խնայեցին երիտասարդութեան պատճառով, բայց նրա կապերը մարիոսականների հետ երկար ժամանակ նրան խանգարում էին կեանքի մէջ: Նա ստիպւած էր սահմանափակել երկրորդական գինւորական պաշտօններով, յունական լեզուն և ճարտասանութիւնն ուսումնասիրելով, խնջոյքներ տալով, որոնք շուտով անանկացրին նրան և անվճարելի պարտքերի մէջ թաղեցին: Առաջին անգամ նա ժողովրդականութիւն ստացաւ իր էգիլ եղած ժամանակը, որովհետեւ արտակարգ փառահեղ խաղեր սարքեց ժողովրդի համար և կռւի հանեց բազմաթիւ սուսերամարտներ (գլտղիատօրներ) հիանալի կերպով վարժեցրած: Այդ ժամանակից նա դարձաւ քաղաքային պրօլետարիատի վարիչներից մէկը և, ինչպէս արդէն սուկեց, շատ մօտ էր Կատիլինայի դաւադրութեանը: Մակայն նա շատ խելացի լինելով, չը կապեց այդ կատաղի մարդու հետ. նա իրան այնքան ճարպիկ կերպով պահեց Կիկերոնի և դաւադիրների կռւի ժամանակ, որ ոչ միայն չոչնչացաւ, այլ և ընդհակառակը, պրետորի և յետոյ էլ իսպանական գաւառներից մէկի կառավարչի պաշտօն ըստացաւ: Այստեղ նա առաջին անգամ արտայայտեց իր պատերազմական ընդունակութիւնները: Բայց նրա համար յայն պատմական գործունէութեան ասպարէզ բացեց Հոմ վերադառնալուց յետոյ՝ այն ծաղրելի դիբի պատհառով, որի մէջ ընկաւ Պոնապոնար, Կարեւի

է ասել, որ Կեսարը մեծանում էր իր առաջ զրւած խնդիրների ընդարձակելու հետ միասին: Կեսարն ընտրեց հիւպատոս 59 թւին մի ոմն Բիրուլոսի հետ, որին նսեմացրեց մինչև այն աստիճան, որ Հոմում կատակի համար ասում էին, թէ հիւպատոսները Յուլիոսը և Կեսարն են: Պայմանի համաձայն՝ նա ընդունել սուկեց Պոնապոնարի կարգադրութիւնների հաստատումը և Կամպանիայում քաղաքացիներին հողեր բաժանելու օրէնքը, որով և ասիական բանակի վեաերանները վարձատրւած եղան:

Վերջապէս իր ծառայութիւնների փոխարէն՝ Կեսարին բաժին ընկաւ մի կարևոր մարտական առաջնորդութիւն. նա Գալլիա ուղևորեց, որին սպառնում էր մի նոր գերմանական արշաւանք, ոչ նւազ սարսափելի, քան կիմբերների և տետոնների յարձակումները: Գերմանական ժողովրդների մի ամբողջ խումբ, Սելվ կոչւած, շարժւում էին արևելքից դէպի արևմուտք, քշելով և նւաճելով հանդիպող ցեղերին. նրա առաջին խմբերն արդէն Հոննոն անցել էին, ջարդել կելտերին և գալլիական հողի վրայ կազմել մի նոր, միշտ աճող պետութիւն, որի գլուխն էր կանգնել Մարիոլիստը: Անդրալպեան նահանգում առաջին անգամ երևալուն պէս՝ Կեսարը պատահեց կելտական շերտանների ցեղին, որը փախչելով գերմաններից, գաղթել էր ամբողջ կազմով Զալցբերլայից և ուղևորել էր յոյների նահանգը կենդրոնական գալլիայում: Բիրբակտէի (այժմ Autun) մօտ տարած յաղթութիւնով Կեսարն ստիպեց նրանց վերադառնալ նախկին տեղերը: Յետոյ նա վճռական պարտութիւն պատճառեց Արիովիստին այժմեան Էլզասում: Դրանից յետոյ սկսեցին մի ամբողջ շարք պատերազմներ, որոնց արդիւնքը եղաւ բոլոր գալլիական նահանգների դրսուումը — Միջերկրականից սկսած մինչև Հիւսի-

Գալլիական պատերազմը.

սային ծովը և Ատլանտեան ովկիանոսից սկսած մինչև Հոնոսուր: Սկզբում յաղթեցին Բելգերը, և այդ ժամանակ առանձնապէս քաջ գիմադրութիւն ցոյց տուող ներվները համարեան բոլորովին ոչնչացան. յետոյ նւաճեց արեւմտեան ափը. Կեսարն ինքը գործում էր վենետիկների դէմ Բրիտանիայում, իսկ նրա օգնականները (լեգատները) գրաւեցին Աբրիտանիան Գարօննայից դէպի հարաւ: Գալլիային դրացի բարբարոսներին սարսափեցնելու համար Կեսարը նեղուցով անցաւ Մեծ-Բրիտանիա և երկու անգամ էլ Հոնոսի միւս կողմը. բայց թէ մէկ և թէ միւս գէպքում նա աչքի առաջ չուներ հաստատուն գրաւումներ, և իսկոյն յետ էր վերադառնում: Գալլիական ծանր արշաւանքները կազմակերպեցին նրա համար քաջութիւնով, դիմացկանութիւնով և տոկունութիւնով օրինակելի մի բանակ, իսկ ինքն էլ նրանց ժամանակ արտայայտեց իսկական հանձարեղութիւն. ամենամեծ վտանգների ժամանակ նա պահպանում էր իր սասնարիւնութիւնը և դէպքը պահանջած ժամանակը կեանքը վտանգի էր ենթարկում, որպէս մի հասարակ զինւոր. ամենաբարդ դիրքերում նա իսկոյն ըմբռնում էր գործի էութիւնը, մի հայացքով և անսխալ ճշտութիւնով որոշում էր հակառակորդի ուժեղ և թոյլ կողմերը, տեղի առանձնայատկութիւնները, գործողութիւնների նպատակները: Իսկ երբ մի անգամ արդէն նպատակը նախագծւած էր՝ նա դիմում էր դէպի այն անպարտելի եռանդով *): Ի հարկէ նրան շատ օգնեցին կելտերի և նրանց պետութեան քեռութիւնները: Կելտերը բնաւորութիւնով ընդունակ, բայց անկայուն և թեթեա-

*) Կեսարը թողել է իր պատերազմների նկարագրութիւնը: Դա «Կոմմենտարիաներ» կոչւած շարագրութիւնն է—մտքի և վերածութեան պարզութիւնով մի օրինակելի գործ: (Կայ և հայերէն զբարար թարգմանութիւնը):

միա էին: Ընդարձակ երկիրը չունէր մի ընդհանուր կազմակերպութիւն: Նա բաժանւած էր բազմաթիւ իրար թշնամի ցեղերի, իսկ ամեն մի ցեղի մէջ ժողովուրդը գտնուում էր ծանր կախման մէջ ցեղական ազնականութիւնից, որի անդամները չէին կարողանում ենթարկւել պետական ուժեղ իշխանութեան: Քուրմերի կամ Դրուիդների դասակարգը՝ ճշմարիտ է, մեծ ազդեցութիւն ունէր գործերի վրայ և յարաբերութիւններ էր պահպանում ամբողջ Գալլիայի և նոյն իսկ Լա-Մանչից այն կողմ—Մեծ-Բրիտանիայի հետ, բայց նա զինւորական գործողութիւններ ղեկավարելու համար անպէսք էր և ընդհանրապէս բաւարար չիւթական ոյժ չունէր, որպէս զի կարողանար մի պետութիւն կազմել: Այս բոլոր պատճառներով կելտերը երկար ժամանակ Կեսարին ցոյց տւին քաջ, բայց բաժան-բաժան գիմադրութիւն: Օտարների հետ ունեցած կռիւը մինչև անգամ սովորեցրեց նրանց միութեան անհրաժեշտութիւնը, և իրանց անկախութիւնը պաշտպանելու վերջին փորձում նրանք միասին էին գործում իսկական հերոսի՝ արւերնացի Վերցինգետորիքսի առաջնորդութեան տակ: 52 թւի ապտամբութիւնը քիչ էր մնացել որ հոռմայեցիներին ոչնչացնէր: Հերգովիայի մօտ կեսարն ունեցաւ իր առաջին անյաջողութիւնը. կելտական հեծելազորքը ոչնչացրեց հոռմէականին, և միայն լեզիոնների գիմացկանութիւնը և ամբացւած բանակատեղի օժանդակութիւնն ազատեցին զօրքերին լիակատար ոչնչացումից: Եւ նոյն իսկ այդ ժամանակ զօրավարն ամենափայլուն կերպով արտայայտեց իր ընդունակութիւնը՝ յարմարւելու եղած պայմաններին և նրանց համեմատ պատերազմը մղելու եղանակները փոփոխելու. առաջւան պէս բաց դաշտում ճակատելու փոխարէն նա կելտերի դէմ գործադրեց հողաբլուրների և ամրացրած բանակատեղերի շինւածքները: Հոռմէական զինւորները կատարելութիւնով էին ա-

նում հողային աշխատանքները, իսկ կելտերը՝ պատե-
րագմական այդպիսի ձևի ժամանակ չէին կարողա-
նում լիակատար կերպով օգտուել առաջին յարձակու-
մից, որ նրանք կատարում էին միշտ արտակարգ
ոգևորութիւնով: Զգուշաւոր և ճարպիկ խաղերով կե-
սարին յաջողեց Վերցինգետորիքսին փակել Ալեգի-
սյում: Հռոմայեցիներն իրանց շրջապատեցին պատ-
նէչներով երկու կողմից էլ և յետ էին մղում ինչպէս
պաշարւածներ զուրս գալու փորձերը, այնպէս էլ
այն ցեղերի յարձակումները, որ աշխատում էին
դրսի կողմից պաշարման օղակը պատուել: Վերցին-
գետորիքսն ստիպւած եղաւ անձնատուր լինել, և նրա
զերութիւնով վերջացան դիմադրութեան բոլոր փոր-
ձերը: Կեսարի ձեռքերն ազատեցին Իտալիայում
գործելու համար:

Կեսարի վէճը
Պոմպէոսի
հետ:

Իր տասնամեայ բացակայութեան ժամանակ
Հռոմում մի շատ լարւած դրութիւն էր առաջացել:
Եռապետութիւնը քանդու էր Կրասսոսի մահով, որը
գնացել էր պարթևների դէմ, անդգոյշ կերպով մտել
էր անապատի խորքերը և ոչնչացել էր իր բանակի
մեծ մասի հետ միասին (53 թ.) թշնամու ձեռքով:
Պոմպէոսը նախանձեց Կեսարի յաջողութիւններին
և իր վրայ աւնում էր ժամանակ առ ժամանակ
բացառիկ լիազօրութիւններ:

53

57 Թւին նրան յանձնեց բոլոր հռոմէական աշխարհի
հացի առևտրի կառավարութիւնը՝ գործերի կանգ առնելը և
55 հացի թանգութիւնը վերացնելու համար: 55 թւին նա իր
վրայ վերցրեց Իսպանիայի կառավարութիւնը, բայց գաւառ
չըզնաց, այլ գործը յանձնեց իր օգնականներին (լեգատ ¹):
52 52 թւին նրան ընտրեցին միակ հիւպատոս Իտալիան և
մանաւանդ Հռոմը խաղաղեցնելու համար, ուր մի քանի տա-
րի շարունակ գործում էին կաղմակերպւած աւազակային

¹) Լեգատներ էին կոչուում զօրավարի մօտ գտնւած
օգնականները:

խմբեր: Նրանց առաջնորդ Կլօտիոսն ու Միլօնը կողոպտում
էին ժամաւոր ժարգիկներէ, վախեցնում էին Կօմիցիանե-
րին ընտրութիւնների ժամանակ և իրար հետ կանոնաւոր
ձակամարտեր էին տալիս: Պոմպէսը զլուխ ելաւ աւազակ-
ների հետ և խիստ օրէնքներ ընդունել տուց բռնութեան և
ընտրութիւնների մէջ կաշառք գործածելու դէմ:

Ծերակոյտը, որ երկար ժամանակ հաւատ չէր
ընծայում Պոմպէոսին, վերջապէս համոզվեց, որ նա
շատ աւելի նւազ երկիրդալի է, քան Կեսարը և նրա
հետ սերտ համաձայնութեան մէջ մտաւ վերջինի դէմ:
Ընդհակառակը՝ ժողովուրդը՝ յայսիմքն ստոբին դա-
սակարգերի ամբոխն, անող հիացմունքով էր վերա-
բերում դէպի գալլիական յաղթականին: Վերջնական
պայթումը տեղի ունեցաւ այն ժամանակ, երբ ծե-
րակոյտը պահանջեց Կեսարից յանձնել գաւառները և
լեգիոնները: Դրան իբր պատասխան՝ Կեսարից կա-
շառւած տրիբուն Կուրիոսը հարց դրեց Պոմպէոսի
խաղանական գաւառները յանձնելու մասին: Սակայն
ծերակոյտը մերժեց այդ պահանջը և, չը նայելով եր-
կու տրիբունների—Կուրիօնի և Մ. Անտօնիոսի ար-
զելքներին, Կեսարին հրաման ուղարկեց Գալլիան
յանձնելու: Տրիբունները փախան վերջնիս մօտ և նը-
րան պատրւակ տւին հակառակորդներին մեղադրելու
օրինագանցութեան մէջ: Կեսարը բոլորովին տրամա-
դիր չէր առանց զէնքի անձնատուր լինել թշնամի-
ների իշխանութեանը. նրա լեգիոններն սպասում էին
վարձատրութեան: 49 թւի սկզբին գալլիական բա-
նակի առաջնապահ գունդն անցաւ Ռուբիկոնը, Յի-
սալպինեան (այսրալպեան) Գալլիայի սահմանը և
դրանով իսկ սկսեց երկրորդ ազգամիջեան պատե-
րագմը:

49

Ձր նայելով ընդհարման երկար պատրաստութիւն-Ազգամիջեան
ներին, Պոմպէոսը դեռ եւս անպատրաստ էր և Իտա-պատերազմը
լիայում բաւարար ուժեր չունէր: Թէ և նրա տրամ-

զրութեան տակն էին հասարակապետութեան բոլոր արևմտեան, արևելեան և հարաւային զինւորական միջոցները: Այսպիսի հանգամանքների մէջ գէպի հիւսիս ուղարկել համեմատաբար մի փոքր զօրաբաժին՝ մի մեծ սխալ էր, որ սակայն արին. Կեսարն ստիպեց այդ զօրաբաժինն անձնատուր լինել և երկու ամսու՛մ զրաւեց ամբողջ Իտալիան: Դա ունէր ոչ միայն մեծ բարոյական նշանակութիւն, այլ և առաջնակարգ կարևորութիւն զինւորական տեսակէտից, որովհետև Կեսարն ընկաւ Պոմպէոսի բանակների մէջ տեղը և հնարաւորութիւն ստացաւ բաժան-բաժան պահել նրանց իրարից: Պոմպէոսն ստիպւած էր ընտրութիւն անել արևելքի և արևմուտքի մէջ, և վճռեց դիմել արևելք: Ծերակոյտի անդամների մեծ մասի հետ նա անցաւ Յունաստան, իսկ Կեսարն այդ միջոցին զիմեց գէպի արևմուտք, շրջապատեց իսպանական լեզիոնները և ստիպեց նրանց իր կողմն անցնել: Չը նայելով այս բոլոր սխալներին, կրկին Պոմպէոսի կողմն էր թւական գերազանցութիւնը: Վերջապէս նրա բանակը հաւաքւեց իլլիրական ափի վրայ, և առանց ժամանակ կորցնելու՝ այնտեղ դիմեց Կեսարը ևս, թէ և նա ստիպւած էր տանել իր զիւորներին համարեա՛ս առանց պաշարի և բեռի, որպէսզի հակառակ ափի վրայ գործելու համար բաւարար թւով զօրք ժողովէ առանց ուշացնելու: Նրան յաջողեց խաբել ծովի վրայ տիրող Պոմպէոսի նաւատորմին և ափ ելնել այնտեղ, ուր հակառակորդները չէին սպասում: Բայց և անպէս զրութիւնը ծայրայեղ կերպով փտանդաւոր էր: Կեսարը պաշարեց Դերրաքիու՛մը, իլլիրական ափի վրայ գլխաւոր նաւահանգիստը և հակառակորդ բանակի պահեստատեղին: Ստացւեց ուժերի նոյն դասաւորութիւնը, ինչ որ էր Ալեգիայի մօտ: Քաղաքի շուրջն ամրացրել էր իրան երկու կողմով Կե-

սարի զօրք, իսկ նրա ետևի կողմից կանգնած էր Պոմպէոսը: Բայց այժմ գործ պէտք էր ունենալ ոչ թէ կելտերի, այլ հռոմէական լեզիոնների հետ: Պոմպէոսի հետ մի անյաշող ընդհարում ունենալուց յետոյ Կեսարն ստիպւած եղաւ պաշարու՛մը վերցնել: Նա գնաց գէպի արևելք, յուսալով ոչնչացնել պոմպէական այն բանակը, որ գալիս էր Մակեդոնիայից: Պոմպէոսը հետևեց հակառակորդին, Փարսաղիայի (Ֆարսալ) մօտ՝ Թեսալիայում՝ տեղի ունեցաւ գլխաւոր ճակատամարտը (48 թ): Լեզիոնների հետեակազօրքը երկու կողմից էլ կուու՛մ էր մի և նոյն քաջութիւնով: Պոմպէոսի հեծելազօրը շատ աւելի բազմաթիւ էր, և սկսեց անցնել Կեսարի մարտական գծի թիկունքի կողմը: Բայց այդպիսի դիպւածի դէմ արդէն միջոցներ էին ձեռնարկւած: Պոմպէականների վրայ յանկարծ յարձակւեցին մի քանի ընտրովի կսմհրսաներ¹⁾, որ Կեսարը պահում էր իբր պահեստ: Պարտութիւնը լրացրեց գերմանական հեծելազօրը, որ ժողովել էր կեսարը Գալլիական արշաւանքների ժամանակ: Փախուստի առաջին նշանների ժամանակ Պոմպէոսը հեռացաւ կուի դաշտից: Նա գնաց Եգիպտոս, բայց այնտեղ նրան սպանեցին Պտղոմէոս թագաւորի հրամանով: Կեսարը մի աննշան զօրաբաժնով հետևեց Պոմպէոսին Եգիպտոս և քիչ էր մնացել, որ ինքն էլ ոչնչանար: Նա միջամտեց Պտղոմէոսի և նրա քրոջ — Կլեոպատրայի վէճին՝ այս վերջնիս օգտին: Ալեքսանդրիայում ազգաբնակութիւնը շրջապատեց նրան ամեն կողմից, և նա 5 ամիս դժւարութիւնով պաշտպանւեց թագաւորական դրիակում և թատրոնում, մինչև որ Փոքր-Ասիայից նրան օգնական զօրք հասաւ: Այս կուի ժամանակ այրւեց Ալեքսանդրիայի հռչակաւոր զրադարանը:

¹⁾ Կոհորտան մի զօրաբաժին էր 500 հոգուց կազմւած: Լեզիոնն ունէր 10 կոհորտա:

եզրիպտացիներին յաղթելուց յետոյ՝ մի քանի օրում վերջացաւ Միհրդատի որդի Փառնակէսի դէմ սկսած արշաւանքը. նա մտել էր հոռմէական զաւառները ¹⁾: Յետոյ պէտք էր ոչնչացնել պոմպէականների բաւական խոշոր ուժերը, որ հաւաքւել էին Աֆրիկայում: Տապսի մօտ նրանք ջարդւեցին, և բոլոր առաջնորդներն ինքնասպանութիւն գործեցին, որոնց թւում և Կատոն կրտսերը, ինչ հանրապետական ոգու վերջին ներկայացուցիչը: Մի անգամ էլ հաւաքւեցին պոմպէականներն Իսպանիայում Պոմպէոսի որդիներին և Կեսարի նախկին լեզատ Լարիէնոսի առաջնորդութեան տակ: Մունդայի մօտ Կեսարը սուեց իր վերջին ճակատամարտը, և յաղթութիւնը նրան այս անգամ աւելի դժւար յաջողեց, քան երբ և է: Նա անձամբ առաջնորդում էր իր կոնորտաներին յարձակման ժամանակ և յաղթեց միայն նուամիդիական հեծելազօրի շնորհով (45 թւին):

45

Կեսարի բարենորոգութիւնները

Հոռմ վերադառնալուց յետոյ, Կեսարն զբաղւեց ներքին խռովութիւններից խախտած պետութեան վերաշինութիւնով: Ծերակոյտը և ժողովուրդը նրան տւին աւելի բացառիկ իշխանութիւն, քան այն՝ որով օգտուում էր Սիլլան: Նա նշանակւեց զիլիտատօր և ցենզօր (համարակալ) մինչև մահ, հիւպատոս 10 տարով. նրան տրւեց «յաղթական առաջնորդ» — իմպերատօր տիտղոսն՝ ինչպէս յատուկ անուն և զբա հետ միասին՝ հանրապետութեան բոլոր զօրքերի առաջնորդութիւնը: Նրա անձին յատկացւեց արիքունի սրբազան անձեռնմխելիութիւնը (sacrosanctus): Նա իրաւունք ստացաւ մըշտապէս դափնէ պսակ և յաղթանակի ծի-

¹⁾ Այս պատերազմին է վերաբերում Կեսարի հռչակաւոր տեղեկագիրը ձերակոյտին. «եկայ, տեսայ, յաղթեցի» (veni, vidi, vici):

բանի կրելու: Իւ բազմասեռակ լիագորութիւնների շնորհով՝ Կեսարն իւ վերանորոգութիւնները կարող էր մեցնել կեանքի բոլոր կողմերի մէջ և այդ բանում եւ պակաս եռանդ և հանճարեղ կորովամատութիւն չը ցոյց տւեց, քան իր արշաւանքներում:

Մարիոսի ջարդերի և Սիլլայի պրօսկրիպցիաների սարսափելի օրինակներից յետոյ՝ Հոռմն ու Իտալիան զողզողալով սպասում էին կոտորածների և բռնութիւնների: Յաղթողը ոչ միայն ցոյց տւեց մեծահոգութիւն, այլ և հրաժարւեց ամեն տեսակ վրիժառութիւնից և աշխատում էր ամեն տեսակ միջոցներով դէպի իրան գրաւել Պոմպէականներին և հանրապետականներին. նա կարողացաւ զսպի գիւնտներին — մի անհաւատալի սխրագործութիւն՝ աչքի առաջ ունենալով զօրքերի վայրենացած լինելը և կամայակալութիւնը: Այդ դէպքում նա ստիպւած եղաւ մինչև անգամ կուել իր վետերանների հետ: Ի միջի այլոց սպասամբւեց հռչակաւոր տասերորդ լեգիօնը, Կեսարի զօրքի ամենալաւ մասը: Բայց իմպերատօրն իր ասածը պնդեց և ոչ մի չարագործութիւն անել թոյլ չը տւեց: Ի հարկէ նա վարձատրեց վետերաններին, բայց գլխաւոր վարձատրութիւնը — հող բաշխելը — կապւեց զաղքակաւնութեան խնդիրների հետ, որոնք վերաբերում էին ոչ միայն զօրքին: Այս դէպքում Կեսարն ամենաբնդարձակ չափերով շարունակեց այն քաղաքականութիւնը, որը երևում էր հանրապետութեան ամբողջ պամութեան մէջ, և ունի առանձնապէս արժանաշուսում էր Տիբերիոս Գրակիոսի բարեկորդութեան մէջ: 80,000-ի չափ աղքատ քաղաքացիներ ուղարկւեցին դաղթավայրեր: Այս գաղթումը մի կողմից հեռացրեց վնասակար պրօլետարիատի նշանաւոր մասը, իսկ միւս կողմից իրիսա օգնեց զաւառների ոռոմանացմանը (հոռմէականացնելուն) — նրանց

մէջ հռոմէական զարգացումը և կարգերը մտցնելուն: Կայիոս Գրակոսի գաղափարը — քաղաքացիութեան իրաւունքներ սալ այն ժողովրդներին, որոնք ընդունել էին հռոմէական կուլտուրան — աւելի մեծ ծաւալ ու զարգացում ստացաւ: Պօթից այս կողմի Գալլիան ըստացաւ լիակատար հաւատարութիւն հռոմայեցիներին հետ, մնացած ցիսալպեան (այսօրալպեան) Գալլիան ստացաւ «լատինական» կոչւած իրաւունքը, այսինքն միևնոյն քաղաքացիութիւնը մի քանի սահմանափակութիւններով: Այսպիսով երեւան էր գալիս հռոմէական իրաւունքն ասիանաւարտ ամբողջ աշխարհի վրայ սարածելու մեծ ծրագիրը, որ պէտք է կապւած լինէր հռոմէական լուսաւորութեան սարածման հետ: Կեսարի մտաւոր հորիզոնը չափազանց լայն էր. նա չէր կարող աշխարհի շահերը ենթարկել մի քաղաքի կամ մի նահանգի ետականութեանը: Նոյն իսկ հռոմէական լուսաւորութիւնը նա չէր հասկանում իբր զուտ հռոմէական սկզբունքների տիրապետութիւն. գիտութեան, գեղարւեստի, գրականութեան մէջ նա խոստովանւում էր հելլենականութեան առաւելորդին և նպաստում էր հռոմայեցիներին նրան իւրացնելու ¹⁾: Մինչև անգամ նա հոգ էր տանում վերականգնելու այն առևտրական եւ կուլտուրական կենտրոնները, որ կործանւել էին հռոմէական զենեքից: Աչքի առաջ ունէր վերականգնել Կորնթոսն ու Կարթագէնն իւրանց նախկին վեհութիւնով: Բայց և այնպէս Կեսարը գնահատում էր հռոմէական հաստատութիւնների և իրաւունքի նշանակութիւնը: Նրա քաղաքային համայնքներին վերաբերող օրէնքը (lex Julia municipa-

¹⁾ Ի միջի այլոց՝ Աղէքսանդրիայի գիտնականների օգնութիւնով Կեսարն ուղղեց սօժարը: Ինչպէս յայտնի է՝ Յուլիան սօժարը մինչև այժմ գործ է ածուած Ռուսաստանում, Յունաստանում (նաև հայերի մէջ) և այլն:

lis) ներկայացնում էր քաղաքների կազմութեան մանրամասն վերաքննութիւնը և eaus նպաստեց քաղաքային համայնքների զարգացմանը, իսկ այդ համայնքների տարածելը և ազդեցութիւնը դարձաւ ամենազօրեղ միջոցը հռոմէական կուլտուրան գաւառները տեղափոխելու համար: Գաւառների կառավարիչների կամայականութիւնը դապելու համար խիստ օրէնքներ հրատարակեցին ուժով փող կորզելու և բռնութեան գէտ: Վերջապէս Կեսարն ընդարձակ ծրագիրներ կազմեց զանազան գաւառների (մանաւանդ Իտալիայի) բարեկեցութիւնը բարձրացնելու համար: Աչքի առաջ կար նոր ճանապարհներ և ջրանցքներ շինել, ճահիճներ չորացնել և այլն:

Այս մեծ միջոցների և ձեռնարկութիւնների հետ համեմատելով՝ Կեսարի գործունեութիւնը բուն Հռոմում երկրորդական է երևում: Հաց բաժանելը սահմանափակեց, օրէնքներ հրատարակեցին շոսյութեան և բռնութեան գէտ: Ծերակոյտը, որ արգէն շատ բան էր կորցրել ազգամիջեան կոիւնքի ժամանակ, բուրժուզին կախման վիճակի մէջ զրուեց. նրա անդամների թիւն աճեցրին միանգամից մինչև 900-ի: Նրան անգամ նշանակեցին պետական գործերի հետ անձանօթ շատ սպաներ և նոր քաղաքացիութիւն ստացած գաւառացիներ: Այնքան էր, որ Կեսարի նպատակն էր խլել ծերակոյտից նախկին նշանակութիւնը եւ դարձնել նրան մի պետական խորհուրդ իր մօտ: Կօմիցիաները պահպանեցին, թէ և խոշոր պաշտօնեաների բնորութիւնը և օրէնսգրութիւնը կատարւում էին Կեսարի ցուցմունքներով: Եւ կօմիցիաների պահպանութիւնը, և նոյն իսկ յաղթողի իւրացրած իշխանութեան բնաւորութիւնը, այսինքն այն՝ որ նա իրան էր իւրացրել մի քանի հասարակապետական պաշտօններ — այս բոլորը ցոյց էին տալիս Հռոմի հանրապե-

զանուում էր առաջինից նրանով, որ սա մի մասնաւոր
 հասնաձայնութիւնն չէր, այլ ճանաչած էր ժողովրդից,
 որը կօմիցիաներում լիազօրութիւն տւեց եռապետ-
 ներին կարգի բերել պետութիւնը: Բայց կրկին զը-
 խաւոր ուժը զօրքի մէջն էր, և եթէ կեսարին յա-
 ջողւեց պահել իր բանակը հպատակութեան և կարգի
 մէջ, նոյնը չէին կարող անել եռապետները: Դրա հետ
 միասին նրանք հեռու չէին հասարակութեանը սար-
 սօփահար անելուց, որովհետեւ կեսարի մեծահոգու-
 թիւնը կորստարեր եղաւ: Գաւիսի առաջին հետեւ-
 անքը եղաւ պրօսկրիպցիաները, որոնք իրանց սարսա-
 փելի արեւնհեղութիւններովն ու կողոպտումներովը
 յետ չէին մնում Սիլլայի դատաստանից: Յետոյ
 զարձան կեսարին սպանողները դէմ: Յունաստանում
 Բրուտոսի և կասսիոսի առաջնորդութեան տակ հա-
 ւաքած հանրապետական զօրքը ջարդւեց եռապետ-
 ներից Ֆիլիպպէի մօտերը, և նրա երկու առաջնորդ-
 ներն էլ վերջ դրին իրանց կեանքին (42 թ.): Այս
 յաղթութիւնից յետոյ մնում էր միայն երկիրը բաժա-
 նել: Աննշան Լեպիդոսին շուտով մի կողմ շարեցին,
 Օկտաւիանոսն առաւ արեմուտքն Իտալիայի հետ միասին,
 Անտոնիոսն՝ Արևելքը, Յունաստանի հետ միասին:
 Առաջինը ոչնչացրեց պոմպէականների վերջին մնա-
 ցորդները, յաղթելով եռապետի որդի Սիքստոս Պոմ-
 պէոսին, որ ուզում էր հաստատուել Սիկիլիայում և
 Սարդինիայում յետոյ նա հանգստացրեց արևելեան
 Ալպերի և Դալմատիայի կիսաօլայրենի ցեղերին: Անտո-
 նիոսն աւելի վատ կերպով օգուեց իր իշխանու-
 թիւնից: Դա մի շնորհալի, բայց կոպիտ և զգայական
 մարդ էր: Նա այնպէս էր տարւել եգիպտական կլէո-
 պատրա թագուհուն, որ նրա սիրու համար արհամար-
 հում էր պետական ամենակարևոր գործերը: Նա փոր-
 ձեց նաճել պարթևներին, բայց չը կարողացաւ յաղ-

42

թել արշաւանքի դժարութիւններին և յետ դարձաւ:
 Նրա յարաբերութիւններն Օկտաւիանոսի հետ տարէց
 տարի աւելի լարում էին: Երբ նա սկսեց նւիրել
 հռոմէական նահանգներն իր կլէոպատրայից ունեցած
 որդիներին, յայտնի ընդհարում առաջացաւ: Անտոնի-
 ոսի արամադրութեան տակ կային տնազին զօրք և ա-
 հագին նիւթական միջոցներ, իսկ Օկտաւիանոսը, բացի
 բանակից՝ իր կողմն ունէր և կեսարի անպարտելի ա-
 նունը: Նրա փոխարէն պատերազմական գործողու-
 թիւնները ղեկավարում էր շատ լաւ զօրավար Մ.
 Վիպսանիոս Ագրիպան, որին նա արդէն պարտական
 էր Ս. Պոմպէոսի յաղթութիւնը: Ծովային վճռական
 ճակատամարտում՝ Ալցիուոմի մօտ (31 թւին) կլէո-
 պատրան իր զաւերներով (թեթև, երկկայմ, ցածր նա-
 լեր), նոյն իսկ առաջին ընդհարումից յետոյ՝ փախաւ:
 Անտոնիոսը հետևեց նրան: Առանց առաջնորդի մնա-
 ցած նաւաստրմն ի հարկէ ջարդւեց: Յամաքային
 զօրքը 7 օր սպասեց Անտոնիոսին, իսկ յետոյ անցաւ
 կեսար Օկտաւիանոսի կողմը: Վերջինիս մնում էր միայն
 եգիպտոսը նւաճելու հեշտ խնդիրը, իսկ անտոնիոսը
 և կլէոպատրան անձնապանութիւնով կեանքերին
 վերջ դրին: Այսպիսով հռոմէական աշխարհի միութիւնը
 վերականգնեց և դրա հետ էլ միասին կեսարի միահե-
 ծան իշխանութիւնը:

31

Հանրապետութեան անկումը շառաջացաւ որեւէ վա-
 ոտէր անձի պատահական յաղթութիւնից: Նա չը կատարուեց
 մի անգամից. Սիլլայի ղեկառնորութիւնը, Պոմպէոսի բա-
 ցառիկ լիազօրութիւնները նախապատրաստեցին կեսարի և
 նրա որդեգրի կայսերական իշխանութիւնը: Ի հարկէ հան-
 րապետութեան դէմ դիտաւոր գործիքը զօրքն էր, որն իր
 զօրավարին պետական հաստատութիւններից աւելի բարձր
 էր դասում: Բայց զօրքն այդ չէր անում միայն ու միայն
 շահասիրական նպատակներից զրդւած: Գալլիական կամ Մի-
 հրգատի դէմ եղած պատերազմի նման համաշխարհային

Հանրապետութեան անկումը.

կուրսեր վարելու համար՝ իշխանութեան կենտրոնացումը մի մարդու ձեռքում իսկապէս աւելի լաւ էր, քան առաջնորդների մշտական փոփոխութիւնները ձերակոյտի և կօմիցիաների անկայուն ազդեցութեան տակ: Նոյն իսկ «հոռմէական բարաքացի» հասկացողութիւնը բոլորովին նոր մտք ստացաւ՝ գաղթավայրեր հիմնելու քաղաքականութեան և գաշնակիցներին հոռմէական հասարակութեան մէջ ընդունելու շնորհով: Քաղաքացիութեան իրաւունքի և կօմիցիաներում մասնակցութիւն ունենալու մէջ եղած կապն անհրաժեշտաբար խզելից, որովհետև հոռմայեցիների ահազին մեծամասութիւնը Հոռմից դուրս գնաց և իր ձայնը տալու հնարաւորութիւնը կորցրեց: Կօմիցիաներն՝ իբրև մայրաքաղաքի անբարոյականացած ամբոխի ժողովներ, ձերակոյտն իբրև մայրաքաղաքի սակաւաթիւ արիստոկրատիայի կամ որևէ զօրավարի պատահական կերպով հաւաքած օժանդակիչ անձերի ժողով՝ ոչ մի բարոյական իրաւունք չունէին պետութեան մէջ իշխելու: Հաննաբեդ Կեսարը լիապէս գուշակեց կասաւուղ փոփոխութիւնը, երբ Հոռմ Բաղաֆի Շահերի հակառակ՝ առաջ ֆեց հոռմեական աշխարհի օգուտն ու կարիքները: Հանրապետութեան անկումը նշանակում էր մայրաքաղաքի կառավարութեան անկում: Մնում էր տեսնել, թէ զօրքից դուրս եկած կայսերական իշխանութիւնն ինչ չափով կը յաջողեցնէ աշխարհը կառավարել:

Պ Լ Ո Ւ Խ VIII.

Կ Ա Յ Ս Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ակցիումի յաղթութիւնն իշխանութիւնը տւեց մի այնպիսի մարդու ձեռք, որը քիչ էր նման մեծ Կեսարին: Օկտաւիանոսն ամենևին հանձար չէր. չունէր ոչ մտքի արագութիւն, ոչ սրամտութիւն, ոչ փրփրացող եռանդ: Բայց և այնպէս նա մի խոշոր և խելացի զործիչ էր, որն ամեն ինչ հասկանում էր իր բնական առողջ խելքով, հաշտատեսութիւնով, իր հաստատակամութիւնով և անխոնջ աշխատանքի ուժով: Պետութիւնը կարգաւորելու զործում նա հե-

Աւգուստոսի իշխանութիւնը:

տևում էր մի մշտական հիմնական ուղղութեան — նա իր ձեռքում էր կենտրոնացնում միապետի բոլոր էական իրաւունքները, բայց չը ոչնչացրեց հանրապետական ձեւերն, այլ պահպանեց մի քանի հանրապետական հիմնարկութիւնների էական նշանակութիւնը, ենթարկելով նրանց իր ընդհանուր հսկողութեանը: Օկտաւիանոսի միապետութիւնն, ինչպէս և Կեսարի միահեծանութիւնն՝ առաջացաւ այն պատճառով, որ իմպերատորին տրւեցին մի քանի բարձրագոյն պաշտօններ և արտակարգ լիազօրութիւններ:

27 թ. ին նա ձերակոյտին և ժողովրդին վերադարձրեց ^{27 թ. Գ. ից} զեռ եռասպես եղած ժամանակն իրան տւած «պետութիւնը կարգաւորելու» իշխանութիւնը: Մերակոյտն, իբր երախտադիտութիւն այդ բանի համար, նրան տւեց Աւգուստոս (Օգոստոս ^{առաջ:} 1) մականունը, որը պէտք է ցոյց տար նրա մեծութիւնը, կամ ինչպէս այժմ են ասում միապետներին դիմած ժամանակ — «Մեծութիւն» 2): Ի հարկէ՝ նոր միապետը պահպանեց հոռմէական զօրքի գլխաւոր առաջնորդի, այսինքն իսպերատորի իրաւունքներն ու Տիսզոսը: Բոլոր ելեմտական վարչութիւնը, որքան այդ վերաբերում էր պետական գլխաւոր ծախքին՝ բանակի պահպանութեանը — նրա ձեռքն անցաւ: Բացի դրանից՝ նոյն զինուորական իշխանութեան պատճառով նրա արամադրութեան տակ էին պետական հողերը — վեաներաներին հողեր բաշխելու և գաղթականներ ուղարկելու համար: Քաղաքացիական վարչութեան մեջ միապետութեան մեծական ճիւղը եղաւ տրիբունի իշխանութիւնը, որ սովորական տրիբունութիւնից բարձր դասուեց: Այդ պաշտօնի շնորհով Օգոստոսը կարող էր ձերակոյտին և ժողովրդին ժողովի հրաւիրել, գաղաքեցնել պաշտօնեաների գործողութիւնները, նեղաձեռներին օգնել: Երբ պահանջում էր կատարել ժողովրդահամար, ձերակոյտի լրացում, ստացւածքների գնահատութիւն՝ Օգոստոսն ընդո-

1) Augeo — «բազմապատկում եմ» բառի արմատից:
2) «Օգոստափաւ» արտայայտութիւնը մինչև այժմ գործ է ածւում կայսրի անձի և կայսերական ընտանիքի անդամների համար:

նում էր ցեեգորի իշխանութիւն: Հիւպատոսութիւնից նա սակաւ էր օգտուում: Ինչպէս ամեն մի մեծ պաշտօնեայ, նա ունէր դատելու իրաւունք, բայց գործերի ընտրութեան ժամանակ ստիպւած չէր որոշ շրջանակներով սահմանափակել իրան, այլ կարող էր վերջնականապէս վճռել ամեն տեսակ քաղաքացիական 1) ու քրէական 2) գործեր: Կրկին ինչպէս ամեն մի բարձր պաշտօնեայ, նա կարող էր պարտադիր կարգադրութիւններ հրատարակել, և ոչ ոք իրաւունք չուներ փոխելու կամ սահմանափակելու այդ կարգադրութիւնները, որոնք զրա համար էլ ունէին օրէնքի նշանակութիւն, միայն այն զանազանութիւնով, որ նրանք գործադրուում էին միայն այն ժամանակամիջոցում, երբ նրանց հրատարակող իմպերատորը գեռ կառավարում էր:

Հանրայն-
տական հիմ-
նարկութիւն-
ները:

Ի հարկէ այդպիսի իշխանութիւնն ահադին էր և կասկած չէր կարող լինել, որ Օգոստոսը պետութեան գլուխն էր: Բայց նրա կողմին ծերակոյսը և կօմիցիաները պահպանում էին որոշ իրաւունքներ: Ամենից առաջ՝ գաւառների կառավարութիւնը բաժանուած էր իմպերատորի և ծերակոյսի մէջ: Առաջինն իր վրայ առաւ միայն այն գաւառները, որոնք գտնուում էին պաշարման վիճակի մէջ, օրինակ Գալլիան, որին սպառնում էին գերմանները, Ասորիքը՝ պարթևների դէմ պաշտպանելու ծանր հոգսով, հիւսիսային Իսպանիան, սրի մէջ ապստամբութիւններ էին բարձրացնում իրերական ցեղերը: Բացի դրանից նա իրան սեփականացրեց զանազան թագաւորութիւններ, որոնք՝ ինչպէս օրինակ Եգիպտոսը, Հռոմը միացրել էր, բայց չէր գարձրել հռոմէական դաւառ, այլ թողել էր իրանց հին կարգերով: Գաւառների մեծ մասը թողնւեց ծերակոյսի վարչութեանը, և իմպերատորը խառնուում էր նրանց գործերում միայն

1) Այսինքն՝ վճճեր իրաւունքի մասին:

2) Այսինքն՝ դատավարութիւն վիրաւորանքների և իրաւունքը խախտելու համար:

բացառիկ դէպքերում: Յետոյ ծերակոյսը ձեռք բերեց քրէական դատարանի նշանակութիւն, որ չուներ հանրապետութեան ժամանակ: Գործերի ընդհանուր դեկավարութեան մասին իմպերատորը մշտապէս խորհրդակցում էր նրա կամ նրա անդամներից ընտրւած 15 — 20 հոգուց բաղկացած մասնաժողովի հետ: Ինչ վերաբերում է նասարակական ժողովին՝ նրա իրաւունքներն աւելի օրոշ լիկ ձեւակաւնութեան վերածուցին: Կօմիցիաներն առաջւայ նման իրաւունք ունէին պաշտօնեաներ ընտրելու և օրէնքներ հաստատելու, բայց ընտրութիւնները կատարւում էին իմպերատորի յանձնարարութիւնով, և նոյն լիակ օրէնսդրական խնդիրներում պէտք է հետևէին նրա ցուցմունքներին:

Այսպիսով Օգոստոսն իրան վերապահեց առիւծի բաժինը և պետութեան մէջ ոչ ոք չէր կարող մրցել նրա հետ, բայց և այնպէս նրա իշխանութիւնը ենթարկւում էր էական և ինքնօրինակ սահմանափակութիւնների. այնուամենայնիւ նա պարտաւոր էր, այսինքն Հռոմի ժողովրդից նշանակւած: Արտաքուստ նա իր իշխանութիւնն ստացաւ ծերակոյսից և կօմիցիաներից, իսկ էապէս՝ — գօրքից, որն իրան դիտում էր իբրև զինւած ժողովուրդ: Իրա համար էլ այդ իշխանութիւնը բոլոր ժամանակը կրում էր մի անհաստատ, բացառիկ բնաւորութիւն:

Այդ իշխանութիւնը վերահաստատում էին ժողովրդական նոր վճիռներով ամեն տասը տարին մի անգամ, և ժողովուրդականութեան մասին խօսք անգամ չէր կարող լինել: Որպէսզի իշխանութիւնն իր տնից մէկի ձեռքն անցնէին ապահովեցնէր, Օգոստոսը պէտք է հոգ տանէր, որ այդ մէկին այդպիսի արտակարգ լիզօրութիւններ տրւէին, քանի զեռ ինքը կենդանի էր: Շատ նշանաւոր էր այն, որ նոր միապետութիւնը որոշ անուն չուներ, նոյն իսկ այն պատճառով, որ նա կազմւած էր մի քանի բարձր պաշտօններից: «Իմպերատոր» բառը նշանակում էր նրա մի նշանաւոր մասը: Ամենատիրական ա-

նունը դարձաւ princeps (պրինցեպս), որն իսկապէս ցոյց էր տալիս, թէ միապետը հռոմէական քաղաքացիներից առաջինն է ¹⁾: Վերջապէս հանրապետութեան և միապետութեան այս տարօրինակ միախառնութեան պատճառով՝ պէտք իր տեսնադրութեան ճակ չունէր իր համար անհրաժեշտ գործադիր ծառայողների քիւր: Պաշտօնների մեծ մասն առաջւայ նման՝ զրաւել էին ծերակոյտի անդամները, իսկ այդ դասակարգը, չընայելով իր բոլոր պարտութիւններին և ստորացումներին, պահպանել էր ինքնուրոյնութեան ահագին պաշար: Այդ ծերակուտականների պաշտօններին հակառակ՝ Օգոստոսն սկսում է առաջ քշել իրանից լիապէս կախում ունեցող աստիճանաւորներին (չինօվնիկ) դասակարգը, որոնց շարքերը լցւում էին ասպետներից, պլեբէյներից և ազատ արձակաւածներից, բայց այս բանում նա միայն սկիզբը դրեց: Ծիշտ այդէս էլ նրա օրով նշմարոււմ են մի ուրիշ նշանաւոր երեոյթի առաջին նշանները:

Իմպերատորին սկսում են ասուածային պատիւներ մատուցանել, ինչպէս մի գերընական ուժի, որից կախւած է հասարակական կարգն ու բարօրութիւնը: Իրանում միայն շողքօրթութիւն և կեղծաւորութիւն չէր արտայայտուում. հռոմէական բազմասուածութեան տեսակէտից դա բնական էր, որովհետեւ բնութեան և մարդկային կեանքի բոլոր գլխաւոր երեոյթներին ասուածային ոյժ էր վերագրուում: Առաջ ասուածների շարքը դասեցին մեծ կեսարին, որին սկսեցին կոչել Յուլիոս Ասուած՝ (Divus Julius): Իսկ յետոյ Հոմմում և մանաւանդ զբոսի համայնքներում և գաւառներում, սկսեցին երկրպագել Օգոստոսի «հանճարին», այսինքն Օգոստոսի պաշտպան ասուածութեանը: Այդտեղից հեշտ էր անցնել նոյն իսկ Օգոստոսի ասուածացնելուն և դա կատարւեց գեռ ևս նրա կենդանութեան ժամանակ:

¹⁾ Princeps civium Romanorum—Հոմմի քաղաքացիներից առաջինը, ինչպէս և princeps senatus—ծերակոյտի անդամներից առաջինը (առաջին սենատոր):

Օգոստոսն իր ահագին իշխանութիւնը գործ էր ^{ներքին վարչութիւնը} զնում հպատակների օգտի համար: Նա անդադրում աշխատում էր պետութեան օգտի համար և հետեւեալ կայսրների քաղաքականութեան հիմքերը դրեց: Նրա գլխաւոր օգնականներն էին՝—Ագրիպպար—գինւորական գործերի և վարչութեան համար, Կլիւխոս Մեկենասը՝ կուսակցութիւնները հաշտեցնելու և բարձրը հասարակութեան մի նոր շրջան կազմելու համար: Վերջինիս նշանակութիւնը շատ մեծ էր, թէև նա ոչ մի պաշտօնական գիրք չունէր և մինչև անգամ ծերակոյտ չը մտաւ, այլ մնաց ասպետ: Գլխաւորապէս նրա շնորհով Ա.գուստոսի տունը դարձաւ զրական կենտրոն, որին միացան տաղանդաւոր գրողները, բանաստեղծները և պատմաբանները: Այս զարգացման վաղը շատ նպաստեց այն բանին, որ հասարակապետական ազնւականութեան մնացորդները հաշտեցին իրանց հպատակ գիրքի հետ և խառնեցին նոր պետի պալատական կեանքի մէջ: Ծատ բան արւեց նոյնպէս կրօնն ամրապնդելու համար, որ անկման էր հասել խառնակ ժամանակներում: Բայց Կեսարի օրինակին հետեւելով՝ առանձին ուշադրութիւն դարձեց բարօրութիւնը և արդիւնազորձական ուժերը բարձրացնելու վրայ: Ներկայ գէպքում Միջերկրականի շուրջը կարգը և խաղաղութիւնը վերահաստատեցն անշափ բարեբարութիւն հանդիսացաւ. Հոմմէական խաղաղութիւնն (pax Romana) ապահովեցնում էր նահանգների մէջ արդիւնաւոր յարաբերութիւնները. զանազան ընդունակութիւնների, սովորութիւնների, արդիւնքների ու հարստութիւնների տէր գաւառների մէջ պահպանում էր կենդանի յարաբերութիւն: Ծանր, ազգամիջեան պատերազմներից յետոյ հասաւ արդիւնազորձող աշխատանքի և կենդանի փոխանակութեան շրջանը: Բացի հաս-

սատուն կարգը վերականգնելուց, Օդոստոսը շատ նպաստեց անտեսական ծաղկմանը՝ մի ամբողջ ցանց զեղեցիկ ճանապարհներ շինելով և արդիւնարեւութեան ու սուտրի մի քանի կարևորագոյն ճիւղերի վրայ վերահսկողութիւն հաստատելով: Պետութիւնը շատ էր հոգ տանում մասնաւորապէս հացի առեւտրի, ջրաբաշխութեան և հասարակական շէնքերի վրայ: Իտալական ազգաբնակչութեան կեանքի մէջ լողարանների (վաննա) մեծ նշանակութիւնը ծնեցրեց, ի միջի այլոց, մի ամբողջ շարք «տերմ»-երի (բաղանիսների) շինութիւնը, որոնց մէջ՝ բացի փառաւոր բաղանիսներից, կային և պարաէզներ ու ծածկւած սիւնաղարգ ձեմեկիներ՝ գրօնելու համար:

Արտաքին գործունէութիւնը:

Փառաւորների մասին հոգատարութիւնն արտայայտուում էր նրանով, որ խիստ հսկողութիւն կար նահանգապետների վրայ և բարբարոսների մէջ տարածում էին հոռմէական կարգերն ու հաստատութիւնները: Այս տեսակէտով մասնաւորապէս շատ բան արեւց Գալլիայի նամաւ: Այդ երկիրը կիսալայրենի վիճակից շուտով դարձաւ բոլորովին հռոմէական երկիր: Ազրիպատսը բաժանեց Գալլիան 60 նահանգների, որոնց կենտրոնատեղերը մինչև անգամ այժմեան Ֆրանսիայում պահել են իրանց նշանակութիւնը: Ծանր պարսկականութիւն էր պատշապանել կալսութական աշխարհը բարբարոսների հոսանքի դէմ: Այդ նպատակին էր ծառայում 250,000 մարդուց կազմւած բանակը, որ տեղաւորւած էր գլխաւորապէս Հոննոսի, Գանուբի և Եփրատի ափերի երկարութիւնով: Պաշտպանութեան համար այդ թիւը բաւական էր, բայց յարձակման և դրաւման համար նա շատ քիչ էր: Դրա համար Օդոստոսը բաւականացաւ միայն Գանուբեան երկրները զբաւելով և Իսպանիան վերջնականապէս խողաղեցնելով: Հռոմի

գլխաւոր թշնամիները — Պարթևները և Գերմանների զէմ նա պաշտպանողական դիրք բռնելով միայն բաւականացաւ: Գերմանների մէջ սարսափը պահելու համար՝ Օդոստոսի խորթ որդիները-Իրուստոսը և Տիբերիոսը մի քանի անգամ յաջող արշաւանքներ կատարեցին դէպի Գերմանիայի խորքը: Բայց Ք. Մ. 9 թ. Ք. 16-9 տարի յետոյ կւինտիլիոս Վարրոնի հոռմէական բանակը բոլորովին ջնջեց Տետուրգեան անտառում գերմանների ձեռքով, որոնց առաջնորդում էր խիրուսկացի Արմինիոսը: Չը նայելով, որ Տիբերիոսը և արդէն վախճանւած Իրուստոսի որդի Գերմանիկոսն առան այդ պարտութեան դաժան վրէժը, սակայն Հռոմէական սանմանը վերջնականապէս յետքերեց կրկին Հոննոսի եւ Գանուբի ափերը *):

Օդոստոսի ընտանիքը:

Վարչութեան մէջ կայսրի ունեցած մեծ նշանակութեան հետ միասին չափազանց կարևոր է հանդիսանում այն հարցը, թէ ում պէտք է անցնի նրա իշխանութիւնը: Օդոստոսի ընտանեկան կեանքը զբոսբաղդ էր: Նա որդի չունէր, իսկ նրա թոռների — Յուլիա և Մ. Վիպսանիա Ազրիպատս աղջիկների որդիների մէջ մի կողմից՝ միւս կողմից էլ նրա երբորդ կնոջ — Լիվիայի և սրա որդի Տիբերիոսի **) մէջ սկսեցին խռովութիւններ, որոնք վերջացան թոռների մահով, ինչպէս Հռոմում ասում էին՝ թոյնից: Օդոստոսը չէր սիրում Տիբերիոսին, բայց ստիպւած էր խոստովան-

*) Բացի Գերմանիայի հարաւարեւմտեան անկիւնից (Բեդենբուրգից մինչև Մայնց), որը պաշտպանւած էր ամբողջութիւններով և անտառներով: Դրանք agri decumates կոչւած հողերն էին:

**) Լիվիան սկզբում ամուսնացած էր Տ. Կլաւդիոս Աելոնի հետ, և նրանից ունեցել էր Տիբերիոս և Դրուստոս որդիները: Վերջինս մեռաւ դեռ ևս Օդոստոսի կենդանութեան ժամանակ:

Տիրբերիոս, 14
թ. Բ. յե. 30յ:

ւել նրա վարչական և զինւորական ընդունակու-
թիւնները, և ծերութեան ժամանակ նրան իր յաջորդ
նշանակեց, տալով նրան արիւրունի (ժողովրդապետի)
և հիւպատոսի (կոնսուլի) պաշտօն:

Քրիստոսի ծննդից 14 տարի յետոյ Օգոստոսը
մեռաւ, և Տիրբերիոսը՝ ծերակոյտի հրաւերով և մի փոքր
կեղծ տատանումից յետոյ՝ նրա իրաւունքներին
տէր դարձաւ: Այդ ժամանակ Հոնոսի և Գանուբի ա-
փերի լեզիոններն զգալ տւին, որ իրանք իրանց վրայ
նայում են իբր պետութեան զլիաւոր հիմքի վրայ:
Զինւորները պահանջեցին կրճատել իրանց ծառայու-
թեան ժամանակը, աւելացնել թոշակը. իսկ հոնոս-
սեան բանակը նոյն իսկ պատրաստուած էր կայսր հրա-
տարակել իր զօրավար Գերմանիկոսին: Այս վտանգաւոր
շարժման ճնշումի համար Տիրբերիոսը պարտական էր
զլիաւորապէս իրան՝ Գերմանիկոսին: Պետական վար-
չութեան մէջ Տիրբերիոսն արժանաւոր յաջորդ հանդի-
սացաւ Օգոստոսին—զգուշաւոր, խնայող, գաւառների
կարիքներին ուշադիր և նրանց առանձնայատկութիւն-
ների հետ լաւ ծանօթ: Էապէս չը փոփոխելով վար-
չական իշխանութիւնը, նա հեռացրեց նոր միապե-
տութեան և հանրապետութեան մի բանի հակասու-
թիւնները. պատճեններէ ընտրութիւնը կոմիցիանե-
րից խլեց եւ սրեց ծերակոյտին, օրէնսդրութիւնը
դարձաւ միայն ծերակոյտի որոշումներ եւ կայսրի
հրամաններ. Կոմիցիաները բոլորովին կորցրին իրանց
նշանակութիւնը, իսկ ծերակոյտն, ընդհակառակը, ա-
ւելի մեծ կարեւորութիւն ստացաւ, քան Օգոստոսի
օրով: Գործադրար Տիրբերիոսն անվիճելի արժանա-
ւորութիւնների հետ միասին ունէր և կասկածոտու-
թիւն ու գաժանութիւն: Հագիւ նա կայսր դարձաւ,
իսկոյն սկսեցին ծերակոյտի մէջ բազմաթիւ դատե-
ւորին Մեծութիւնը վիրաւորողների դէմ: Երկու, և-

րեք ղէպքեր եղան, երբ նշանաւոր ընտանիքների
անդամներ, մանաւանդ կեսարների տան ազգակիցները,
տարւում էին փառասէր նպատակներով և դաւադր-
ութիւններ էին կազմում Տիրբերիոսի դէմ. բայց դատերի
մեծ մասը տեղի էր ունենում մի չը մտածած վար-
մունքի կամ մի անգողջ խօսքի համար: Մի ասպետի
մեղադրեցին նրա համար, որ ծախել էր իր կալւածի
հետ միասին և Օգոստոսի արձանը. պատմաբան կրե-
մուցիոս Կոզրոսին դատապարտեցին նրա համար, որ
նա յարզանքով էր խօսել Բրուտոսի և Կասիոսի
մասին: Քաղաքական մեղադրանքներով զբաղում էին
լրտեսները, որոնք շահի համար պատրաստ էին ոչն-
չացնել ամեն մի անձի, որովհետեւ իբր լրտեսութեան
վարձատրութիւն՝ նրանց բաժին էր ընկնում զոհերից
արքունիք զբաւած ստացւածքի մի մասը: Այս արիւնտ
դատապարտութիւնների մէջ Տիրբերիոսի զլիաւոր օգ-
նական էր պրետորեան գնդի գնդապետ Սէյանոսը:
Բայց սա էլ սկսեց մտածել ազգակից դառնալ կայսրի
հետ և նրա ժառանգը դառնալու իրաւունք ձեռք բե-
րել: Այն ժամանակ Տիրբերիոսը հրաման ուղարկեց
ծերակոյտին՝ նրան բանտարկել, և մի քիչ առաջ
Սէյանոսի առաջ խոնարհուող ծերակոյտի անդամները
մեծ բաւականութիւնով հրամայեցին մահուան պատժի
ենթարկել նրան: Տիրբերիոսը վերջին տարիները Հը-
նոմում չէր ապրում—նա տեղափոխեց նէապոլի
դէմ գտնւած կապրիլիա գեղատեսիլ կղզին և այնտե-
ղից ծերակոյտի հետ յարաբերութիւն էր պահպանում
գործերի մասին: Մարդիկ նրան ատելի դարձան, և
երբեմն ամբողջ ամիսներով անից դուրս չէր գալիս:
Տիրբերիոսի ընտանեկան յարաբերութիւններն Օգոս-
տոսի ընտանեկան պայմաններից աւելի լաւ չէին. իր
Գրուտոսս որդին մեռաւ, եղբորորդի Գերմանիկոսը,
որի զինւորական յաջողութիւնների և ժողովրդակա-

նութեան վրայ ինքն էլ էր նախանձու՝ նոյնպէս յանկարծակի վախճանեց Եզրիպոսում. սրա այրին — Ազրիպպինան, Օգոստոսի թոռը, ¹⁾ կասկածում էր որ Տիբերիոսն էր սպանել տւել իր ամուսնուն և դրա համար պարզ ատելութիւն էր ցոյց տալիս նրան: Տիբերիոսն աքսորեց նրան մի անապատ կղզի, ուր նա ինքն իրան սովամահ արեց. նրա երէց որդիներին սպանեցին: Սակայն Գերմանիկոսի և Ազրիպպինայի երբորդ որդուն՝ Կայիոս Կալիգուլային Տիբերիոսն իրան մօտեցրեց և իր յաջորդ նշանակեց:

Կայիոս Կալիգուլա 37.

37 թւին Տիբերիոսը մեռաւ. ծերակոյտն անմիջապէս կայսր հրատարակեց Կալիգուլային: Նոր պետը շուտով ցոյց տւեց, որ ինքն իր դրութիւնը հասկանում է իր նախորդից բոլորովին տարբեր կերպով: Նա հրաժարւում էր աստուածային պատիւներէր, իսկ Կալիգուլան ամենից աւելի նրանով էր պարծեւում, որ ուղիղ գծով սերում է Կեսարից և Օգոստոսից, իրան համարում էր ասուած և իր ասուած լինելը ցոյց էր տալիս նրանով, որ դէպի մարդիկն ու գործերը կամայականութիւններ և գծութիւններ էր անում: Մի առանձին բաւականութիւնով նա իրան անւանում էր «լատինական Իւպիտեր»: Հպատակների կեանքը և պատիւը նրա համար ոչ մի նշանակութիւն չունէին. մահան պատիժները և սպանութիւններն աւելի շատացան, քան Տիբերիոսի օրով և կատարւում էին մի առանձին տեսակ յանդուգն ծաղրածութիւնով-օրինակ՝ մի անգամ Կալիգուլան հրամայեց գլխատել մի երիտասարդի, իսկ նրա հօրն իր մօտ ձաշի հրաւիրեց: Բայց այդ խելացնոր բռնակալն իշխեց միայն

¹⁾ Նրա ծնողներն էին Մ. Վիպսանիոս Ազրիպպոսը և Օգոստոսի դուստր Յուլիան:

4 տարի. նրա դէմ դաւադրութիւն կազմեց և նրան սպանեցին:

Այս անգամ նոր կայսր հրատարակեց ոչ թէ ծերակոյտն, այլ պրետորեան դունդը: Զինւորներն ընտրեցին Կլաւդիոսին՝ Գերմանիկոսի եղբորը, մի մանրագնին զիանականի, որը մինչև այդ ժամանակ խնամքով հեռու էր պահում իրան պետական վասնգաւոր գործերից: Կայսր դառնալով, նա սկսեց կառավարութիւնով զբաղւել նոյնքան բարեխղճօրէն, որքան առաջ իր գրքերով: Արտաքին քաղաքականութեան մէջ նա միշտակ թողեց՝ հիմնելով մի հոռոմէական գաւառ Մեծ-Իրիսանիայում. ներքին վարչութեան մէջ նա իր օրով կատարելագործեց կայսերական դիւանը, որի բազմաթիւ գործերը կատարւում էին ազատ արձակւած ծառայողների ձեռքով: Կրկին մեծ չարիք եղան կայսրի ընտանիքի մէջ եղած դաւադրութիւնները և ոճրագործութիւնները: Նրա առաջին կին Մեսսալիանան ժամանակն անց էր կացնում խայտառակ խընջոյքներում, որ չէր տեսնում միայն Կլաւդիոսը: Նրա յանդգնութիւնը մինչև այնտեղ հասաւ, որ մինչև անգամ պսակեց մի հոռոմայեցի ասպետի հետ: Վերջապէս ազատւած ստրուկներն ամեն ինչ հաղորդեցին Կլաւդիոսին և նա հրամայեց մահան պատժի ենթարկել կնոջը: Երկրորդ անգամ նա ամուսնացաւ իր եղբոր ազջկայ, Ազրիպպինա կրտսերի՝ Գերմանիկոսի և Ազրիպպինա երէցի դստեր հետ: Այստեղ կրկնեց Լիվայի պատմութիւնը: Ազրիպպինան հեռացրեց Կլաւդիոսից նրա առաջին ամուսնութիւնից ծնած որդուն և զրգեց նրան որդեգրել իր առաջին ամուսնուց ունեցած որդուն ¹⁾:

Կլաւդիոս

Ներոն

Կլաւդիոսի մահից յետոյ պրետորեանները կայսր

¹⁾ Ազրիպպինայի և Գոմիկիոս Ագնոբարբի որդին:

հրատարակեցին նրա այս որդեգրին՝ ներոն անու-
նով: Կալիգուլայի ամարդի կամայականութիւնը նրա
մէջ միացած էր թեթևամիտ մնապարծութեան հետ:
Նա թունաւորեց Բրիտանիկոսին, սպանեց մօրը, կնո-
ջը, իր դաստիարակ Սենեկային, պրետորեան զնդի
զնդապետին, որին պարտական էր իր բարձրու-
թիւնովը, և հազարաւոր ուրիշ՝ աւելի նւազ յայտնի
անձների, որոնք շարժում էին նրա բարկութիւնը
կամ շահասիրութիւնը: Նրա ոնիրները կատարում էին
ոչ միայն իր մօտիկների եւ հոռմայեցիների գլխին,
այլ եւ գաւառներում: Հոռմի մեծ մասը ոչնչացնող
մի հրդեհից յետոյ (իր դցած), նա վերաշինեց քա-
ղաքը շատ աւելի գեղեցիկ ձևով, բայց զրա համար
գաւառները ենթարկեց ամենատեսակ կեղեքումների:
Այս հրէշի ամենաբարձր փառասիրութիւնն էր յաղթա-
նակներ տանել կառարշաւների մրցութեան ժամանակ
և հռչակել իբրև մեծ երգիչ: Հաւատացնում էին, որ
Հոռմի հրդեհի ժամանակ՝ նա զւարճանում էր նրա
տեսարանով իր պալատի տանիքից և Տրօյայի աւե-
րումը երգում: Հոռմէական կայսրը բացարձակ ա-
ռաւելութիւն էր տալիս յոյներին հոռմայեցիներից,
որովհետև յոյներն աւելի լաւ էին կարողանում զնա-
հատել նրա արտիստական տաղանդը: Սկզբում
մայրաքաղաքի գաւաղրութիւնները յաջողութիւն չու-
նեցան, բայց իսպանական և գալլիական լեզիոնները
ապստամբութիւնը պրետորիաններին բաժանեց կայս-
րից, և այն ժամանակ ծերակոյտը ներոնին հրա-
տարակեց հայրենիքի թշնամի: Ներոնն իսկոյն փա-
խաւ և երբ նրա ետևից հասան՝ ինքն իրան սպա-
նեց, նրա հետ միասին վերջացաւ Յուլիան և Կլաւ-
զիան կայսրների հարստութիւնը (զինաստիա) (68
թւին):

68

Ֆլուիաններ: Ձր նայելով կայսրների ոնրագործու րիւներին,

հռոմէական աշխարհի բոլոր ազգաբնակիւ րիւր հա-
մակաւ էր այն գիտակցութիւնով, որ կայսերական
իշխանութիւնն անհրաժեշտ է կարգ պահպանելու
համար: Հարցը միայն նրանում էր, թէ ո՞վ կը խլէր
կառավարութեան սանձը: Ծերակոյտը կայսր հրա-
տարակեց իսպանական փոխ-հիւպատոս Գալբային,
պրետորեաններն առաջ քշեցին Ոթոնին, Գերմանա-
կան լեզիոնները՝ Վիտելլոսին, ասորական լեզիոն-
ները՝ Մ. Ֆլուիանոս Վեսպասիանոսին, մի տարու-
շափ շարունակաւ իսպանակութիւնից յետոյ վերջինս
յաղթեց: Նրա միապետութիւնը (պրինցիպատ) հաս-
տատուեց ծերակոյտի և կօմիցիաների կողմից որոշ
օրէնքի ձևով, որով Վեսպասիանոսն ստացաւ կեսարի,
Օգոստոսի և Կլաւդիոսի իշխանութիւնը: Կայիոս Կա-
լիգուլայի և ներոնի մասին չէր յիշւած: Նոր պետն
ընդունեց կեսար և Օգոստոս անուններն, ինչպէս
իր արժանիքն ապահովեցնելու միջոց: Նա աննշան
ծագումից էր և առաջ էր գնացել լեզիոնների մէջ
ծառայելով: Ինչպէս կառավարիչ՝ նա մեծ օգուտ
աւեց, որովհետև կարգը վերականգնեց եւ ելեմուսքը
կանոնաւորեց: Տրանջում էին նրա փողային պահանջ-
ների դէմ, բայց զրանք անհրաժեշտ էին: Նրա օ-
րով վերջացաւ հրէական յամառ պատերազմը: Պա-
ղեստինը Պոմպէոսի ժամանակից Հոռմից կախման
մէջ էր, բայց պահպանում էր իր սեփական վարչու-
թիւնը: Զինուորական իշխանութիւնը պահպանում էր
Հերովդէաների հարստութեանը, բայց երուսաղէմն
ու նրա տաճարն, իբրև ժողովրդական սրբատեղիներ՝
գտնուում էին քահանայական դասի վարչութեան
տակ: Կրօնը հանդիսանում էր իբր ամենահօր ուժը
ժողովրդի կեանքում և թէև դործնական հաշիւներից
զրուած՝ հրէաներն ստիպւեցին հաշուել հոռմէական
կեսարների իշխանութեան հետ և հպատակել հիւ-

պատոսներին և պրօկուրատօրներին¹⁾, բայց նրանք արհամարհում էին կուսակազմական բազմասոււածութիւնը, և ժամանակ առ ժամանակ նրանց ատելութիւնը ապստամբութիւններով: Ներոնի և ասորական փոխհիւպատոսների կեղեքումներն առաջացրին այդ ապստամբութիւններից ամենագօրեղը, որն սկզբում հռչակեց հռոմայեցիների պարտութիւնով: Բայց ի հարկէ Յուդայի փոքրիկ երկիրը չը կարողացաւ յաջող կերպով դիմադրել Հռոմի ուժին: Վեսպասիանոսը նւաճեց իրկիրը և ժողովրդին քշեց Երուսաղէմ, ուր սա ամրացաւ: Երբ նա կայսր դարձաւ, պատերազմը շարունակեց նրա որդի Տիտոսը, որ Երուսաղէմն առաւ կատաղի դիմադրութիւնից յետոյ: Մինչև անգամ հռոմայեցիների քաղաք մտնելուց յետոյ էլ հրէայ զինւորները գեռ շարունակում էին պաշտպանել տաճարում և Սիոնի ամրոցում: Նրանք շքնդունեցին հռոմայեցիներից ներում. վերջը մնացողներն իրանց սպանում էին և ընկնում հռոմէական նիզակներէ վրայ: Գրգոււած յաղթողները կործանեցին տաճարը և քաղաքը (70 թւին):

Մի ուրիշ կարեւոր յաջողութիւն էլ նա գտաւ ապստամբւած հռոմայեցիական գալիլայի և գերման ցեղերի դէմ: Այդ շարժումն առաջացել էր կայսերական իշխանութեան համար ծագած կոփւնների անկարգութիւններից, երբ Վիտելլիոսին պաշտպանող հռոմայեցի լիգիոնները թողին սահմանը և գնացին դէպի Իտալիա: Շարժման գլուխն էր Բատուացի Յիվիլիսը, որ երկար ժամանակ հրամանատար էր հռոմէա-

1) Պրօկուրատօրներ կոչւում էին կայսրի կառավարիչները. նրանց էր յանձնւած կայսրի եկամուտների հաւաքումը, և զրա հետ միասին կարող էին նրանց տրել զինւորական և դատական լիազօրութիւններ: Պոնտացի Պիղատոսը Տրեբերոս կայսրի պրօկուրատօրն էր Յուդայի երկրում և Գալիլիայում:

70

կան գօրքի մէջ եղած գերմանական գօրարածին: Կելտերին իրանց հետ միացնելու համար՝ ապստամբները հրատարակեցին «Գալիլիական կայսրութիւն»: Վեսպասիանոսի Յերէլոս գօրավարը բաժանեց իրարից կելտերին և գերմաններին և զրանով ապահովացրեց իր յաղթանակը:

Ֆլավիանների շրջանի երբորդ պատերազմը մղեց Բրիտանիայում և վերջացաւ միայն Վեսպասիանոսի կրտսեր Բրիտանիայում և վերջացաւ միայն Վեսպասիանոսի ստացաւ որդու—Գոմիկիանոսի օրով, որն իշխանութիւն ստացաւ Տիտոսի¹⁾ կարճ տիրապետութիւնից յետոյ: Կլաւդիոսի գրաւումը հաստատուն չէր և սահմանափակում էր կղզու միայն հարաւային մասով: Ներոնի ժամանակ բրիտաները ջարդեցին հռոմէական գաղթականներին, և այդ օրւանից կոխը չէր դադարում: Ֆլավիաններ յաջողութիւններ և սկզբ գրեց կղզու բոժանացումին²⁾: Սակայն գլխաւորն է, սկիզբ գրեց կղզու բոժանացումին²⁾: Սակայն Գոմիկիանոսը թոյլ չը տուց նրան գլուխ հանելու իր օգտակար գործը: Նախանձելով Ագրիկոլայի արած ծառայութիւններին՝ յետ կանչեց նրան Բրիտանիայից:

Գոմիկիանոսի օրով վերանորոգւեցին այն դաժանութիւններն ու բռնութիւնները, որոնք կործանեցին Յուլիանների և Վլաւիանների հարստութիւնները: Նա նման չէր պետութեան հաւատարիմ ծառայ իր հօրը, և ոչ էլ եղբօրը, որն ասում էր, թէ կոչւած է համարում այն օրը, երբ մի որևէ բարի գործ չէ անում: Գոմիկիանոսից փախչում էին, ինչպէս մի վայրենի զազանից: 96 թւին նա ընկաւ սպանչի ձեռքով:

Գոմիկիանոսի փոխարէն ընտրուեց Ներւան, մի ծեր ծերակուտական, որն իր գահ բարձրանալու ժամանակ երգեց մահւան չը գատապարտել ծերակոյտի անդամներին կամայական կերպով, առանց գատարանի: Բայց նա շուտով զգաց, որ չէ կարող կատարել կայսրի

96

Ներվա և Տրայանոս

1) Վերջին օրով տեղի ունեցաւ Վեղովի ժայթքումը, որից ոչնչացան Պոմպէա և Հերկուլանում քաղաքները:
2) Բոժանացումը նշակում է նւաճւած երկրում հռոմէական կուլտուրայի տարածումը:

դժւարին պարտականութիւնները և որդեգրեց այն ժամանակի ամենանշանաւոր զօրավար Ռւլպիանոս Տրայիանոսին: Վերջինիս բարձրանալը նշանաւոր էր նրանով, որ ևս Հռոմի, ևոյն իսկ Իսպիայի բնակիչ չէր, այլ ծնւել էր Իսպանիայում, հռոմէական գաղթականներից մէկի ընտանիքում, որ գաղթեցել էին այնտեղ Սկիպիոն Երէցի օրով: Տրայիանոսը լիապէս արգարացրեց Ներվայի ընտրութիւնը: Կայսերութեան զինւորական ոյժը նա հասցրեց իր ամենամեծ չափին և ոչ պակաս յաջողութիւնով կառավարեց պետութեան ներքին գործերը: Նրա պատերազմական զլխաւոր քաջագործութիւնը եղաւ դակերի թագաւորութեան կործանումը, որը բռնուժ էր այժմեան Ռուժանիան, Բեսարաբիան և Տրանսիլվանիան: Նրա յաղթանակի առիթով Հռոմում կանգնեցրած սիւնի վրայ ներկայացւած էին այդ պատերազմի զանազան դէպքերը: Կայսրը չը սահմանափակեց յաղթութիւններով. նա բնակեցրեց Գանուբի ձախ ափը հռոմէական աշխարհի բոլոր մասերից բերւած գաղթականներով, և ևս հետք մնացել է Եւրոպայում մինչեւ օրս—դա ռումանական ժողովուրդն է, որ ստեղծւեց այդ ժամանակ և պահպանեց իր ռոմանական բնաւորութիւնը, լեզուն և անունը, չը նայելով պատմութեան բոլոր յեղաշրջումներին: Կայսրութեան ազգաբնակչութեան համար ունեցած Տրայիանոսի անխոնջ ջանքերից առանձնապէս նշանաւոր է բարեգործութեան կազմակերպութիւնը. պետութիւնը վարկ բաց արեց կարիք ունեցող հողատէրերի համար, իսկ փոխ աւած զբամազուիւնների տոկոսներով դաստիարակում էր հազարաւոր աղքատ երեխաներ: Իր իշխանութեան վերջում Տրայանոսը մի արշաւանք ձեռնարկեց՝ Ասիայում հռոմէական ուժը վերականգնելու համար: Նա նւաճեց Հայաստանը,

զնաց պարթևների դէմ և մի քանի անգամ յաղթեց նրանց. բայց և այնպէս նրան չը յաջողեց վերջնականապէս նւաճել նրանց: Նա ստիպւած եղաւ դէպի փոքր Ասիա նահանջել և այդ նահանջի ժամանակ մեռաւ (117 թ.)

Ադրիանոս

Ասորական լեզիոնները նրան յաջորդ նշանակեցին նոյնպէս իսպանական հռոմայեցի Էլիաս (Եղիա) Ադրիանոսին: Նա անհնար համարեց շարունակել Տրայիանոսի պատերազմական ձեռնարկութիւնները, հաշտեց պարթևների հետ և աշխատում էր միայն նրա համար, որ պահպանէ նախկին սահմանները: Դրա փոխարէն նա աւելի մեծ եռանդով էր պարապում ներքին վարչութիւնով: Տրայիանոսի նման նա շատ լաւ յարաբերութիւն էր պահպանում ծերակոյտի հետ և թոյլ չէր տալիս, որ պալատական դուերն ազդեցութիւն ունենան գործերի վրայ: Առանձնապէս աս բան արեց պաեսօնեայ (չիւովնիկ) դասակարգը զարգացնելու համար, որ ուղղակի կախած էր կայսրից և որ կամաց-կամաց դուրս էր քշում հին պաշտօնեաներին (մագիստրատ). հաստատուեցին գործավարութեան կանոններ, ծառայութեան մէջ երէցութիւն, հիմնւեցին բազմաթիւ նոր պաշտօններ: Ադրիանոսը համարեա բոլոր ժամանակն անց էր կացնում ճանապարհորդութիւնների մէջ. զնաց և Եգիպտոս, և Գանուբի տփերը, և Բրիտանիա, և Միջագետք. սա նրան հնար էր տալիս ամեն տեղ ստուգելու իր վարչութեան գործունէութիւնը: Բայց բացի զբանից՝ կայսրին առաջնորդում էր և անյազ հետաքրքրութիւնը: Նա հաւանակւած էր իւր հպատակների կույսուրական ակն ախուրեան գաղափարով, այն երկիրների, որոնք՝ չը նայելով կլիմայի և բնութեան բոլոր տարբերութիւններին, չը նայելով սովորութիւնների և հաւատալիքների խոր հակասութիւններին՝ պատմական

193

երևաց: Չինուորները նրան սպանեցին և կայսերական պատիւը ծախեցին հարուստ Դիդիոս Յուլիանոսին: Այս խայտառակ առևտուրը վրդովեցրեց նոյն իսկ հռոմէական ամբոխին: Նրան չը հնազանդեցին և սահմանապահ լեգիոնները: Դանուբի բանակը 193 թւին ներկայացրեց Սեպտիմիոս Սիվերին, որը և հաստատուեց կայսր, բայց միայն արիւնահեղ պատերազմներից յետոյ՝ ասորական և բրիտանական զօրքերի թեկնածուների դէմ: Նոր կայսրը սերւում էր հռոմայեցիների աֆրիկեան գաղթականութիւնից, ինչպէս Տրայիանոսն ու Ադրիանոսն իսպանականից: Նա չէր կարող մրցել Ո գարի կայսրների հետ իր զարգացումովը կամ պետական տաղանդովը, բայց էլի շատ բան արեց կարգը պահելու և պետութիւնը պաշտպանելու համար: Նա ինքն էր անձամբ առաջնորդում պարթևների և բրիտանների դէմ ծանր արշաւանքներին: Վերջինի ժամանակն էլ նա մեռաւ: Սեպտիմոս Սեվերիոսը ոչնչացրեց պրետորական գունդը, որ հաւաքւում էր Հռոմի և Իտալիայի բնիկներից, և նրա փոխարէն բոլոր լեգիոններից առնւած զինուորներով մի նոր գունդ կազմեց: Ընդհանրապէս բոլոր զօրքը պահպանեց հռոմէական կազմը և լատինական լեզուն, բայց լրացւում էր ոչ միայն հռոմայեցիներից, այլ քիչ ու շատ ուսմանացած գաւառացիներով: Այն վիճը, որ սկզբում բաժանում էր յաղթական քաղաքի քաղաքացիներին յաղթածներից, աւելի և աւելի հարթւում էր: Տարածւում էր հռոմէական քաղաքակրութիւնը, տարածւում էր և քաղաքացիութիւնը, իսկ Սեպտիմ Սեվերի որդի Կարակալայի օրով կորաւ հռոմայեցիների և հռոմէական հիմնարկութիւններին հպատակող գաւառացիների մէջ եղած վերջին պատւարը. կայսերական նրամանագրով հռոմէական քաղաքացիութիւն սրեց կայսերութեան բոլոր ազատ բնակիչներին, որոնք պատկանում էին որեւէ քաղաքային նամայնի, ի միջի այլոց և գիւ-

ղական այն բնակիչներին, որոնք գրւած էին քաղաքների վրայ: Բացառութիւն էին կազմում միայն բարբարոսները, որ ապրում էին ցեղերով և չէին ընդունել հռոմէական քաղաքների կարգերը:

Այս հրովարտակը կազմում է Կարակալայի մեծ ծառայութիւնը: Իսկ ընդհանրապէս նա գործում էր այն խորհրդին համաձայն, որ հայրը աւեց մահւան անկողնում նրան և եղբօրը. «առաջ եղէ դէպի զիւնորները, մնացածներին կարող էի արեամարհել»: Կարակալան եղբօրիցն ազատեց, սպանելով նրան. հպատակներին խնայում էր Դոմիկիանոսից և Կոմմոդից ոչ աւելի, բայց զինուորների վրայ խիստ ուշք էր դարձնում և զօրքի համար հարկերը ծայրայեղ կերպով շատացրեց: Գերման ցեղերին մի կերպ լսազդեցնելով, նա իր բոլոր ուշքը դարձրեց արևելքի վրայ: Նա մտածում էր արշաւել Հնդկաստան և մինչև իսկ Չինաստան և դրա համար պարթևներին առաջարկեց դաշն կապել: Բայց նրանք սովոր չէին հռոմայեցիների հետ միասին գործել և յարձակումով պատասխանեցին: Կարակալան նրանց դէմ կուռում էր յաջող կերպով, բայց երևաց, որ զօրքերին արած նրա զիջումները թուլացրել էին կարգապահութիւնը. կայսրին մորթեց մի սպայ, որին նա մերժել էր աստիճանը բարձրացնել: Մի քանի ամսով իշխանութիւնն անցաւ Պրետորիայի պետին, իրաւաբան Մակրինոսին: Բայց նա բանակին դուր չեկաւ և նրան ղեկավարել չը կարողացաւ: Պարթևների դէմ վարեող կուռում անյաջողութիւններ սկսուեցին և զինուորները մեծ սպեոբութիւնով անցան Կարակալայի քեոորդու՝ Հելիոգարալի կողմը: Վերջինիս բարձրանալը նշանաւոր է նրանով, որ նոր կա սրը ոչ գօրապէս, ոչ օրէնագէտ, ոչ էլ մի ազդեցիկ հռոմայեցի էր. սա մի երիտասարդ էր, ծագումով Ասորիքից և եփեսոսում Արևի տաճարի քրմապետը:

Կարակալայի
Հելիոգարալի
Այլ քսանդր
Սեվեր:

Քացի Կարկապայի հետ ունեցած ազգակցութիւնից, նրան առաջ Բեց եւ Բումախան պաշտօնը: Արեւելեան պաշտամունքներն այդ ժամանակ խիստ տարածւել էին Միջերկրական ծովի աւազանում: Հռոմէական եւ յունական բազմաստուածութիւնը կորցրել էր իր ոյժը. ազգաբնակութիւնը որոնում էր աւելի խոր կրօնական գաղափարներ եւ դառնում էր դէպի արեւելք—դէպի եգիպտական Իզիդային, պարսկական Միհրին, ասորական Բաաղին (Վաալ): Բայց Հելլոզարալի Հռոմում երեւալը կրկին տարօրինակ էր եւ մեծամեծ անյարմարութիւններ առաջացրեց: Նա իր հետ բերեց Եփեսոսեան սրբատեղի սրբազան քարը, որ՝ աւանդութեան համեմատ՝ ընկել էր երկնքից, ցանկութիւն յայանեց պսակելու մի վեստալեան կոյսի ¹⁾ հետ, շրջապատեց իրան կանանցով եւ արեւելեան շողորթութիւններով, չէր արտայայտում գործերով զբաղելու ոչ մի ցանկութիւն եւ ժամանակն անց էր կացնում խնջոյքներով: Մրանով Հելլոզարալը շուտով սննչացրեց հպատակների դէպի ինքն ունեցած լաւ տրամադրութիւնը—նրան սպանեցին, եւ նրա տեղը բռնեց իր մօրեղբոր որդին՝ Ալէքսանդր Սելերոսը, որ սրանից սարբերում էր բոլորովին հակառակ յատկութիւններով: Սա մի փափուկ, բարեխիղճ եւ ազնիւ աշխատաւոր էր, որը հնար եղածին շափ վերականգնեց ձերակոյտի նշանակութիւնը եւ, բացի դրանից, կազմեց իր ամենամօտիկ պետական խորհուրդը: Նրա ասորական ծագումը երևում էր միայն նրանով, որ նա մեծ յարգանքով էր վերաբերում ասիական կրօններին եւ, ի միջի այլոց, լիակատար համբերատարութիւնով էր նայում քրիս-

¹⁾ Օջախի Աստծու՝ վեստալի քրմուհիներ, հռոմէական ամենալաւ ընտանիքների աղջիկներ: Մրանք երգում էին միշտ կոյս մնալ: Եթէ մի վեստալիկ խախտում էր այդ ուխտը, նրան սովամահ էին անում:

տոնեաների վրայ: Սակայն նա շատ քիչ էր հասկանում քրիստոնէական վարդապետութիւնը եւ ենթադրում էր, որ Քրիստոսին կարելի է դասել կռապաշտական աստուածների շարքը: Բանակի համար Աղէքսանդրը չափազանց խոնարհ եւ անվճռական մարդ էր: Նրա օրով կատարւեց մի յեղափոխութիւն, որը պահանջում էր հենց զինուորական ուժերը լարել. պարսկական ազգաբնակութիւնը վայր դնուեց պարթևական հարստութիւնը, որը յունական ոգով էր համակւած: Սասանեանների պարսկական հարստութիւնը, ընդհակառակը, վերականգնեց յոյներին քրեւամի Ալեքսանդրեան հարստութեան աւանդութիւններ եւ կորուստ էր սպառնում հելլենիսական կուլտուրային եւ հռոմէական վարչութեանն Ասիայում: Ալէքսանդր Սելերը պարսկական նոր թագաւորի դէմ ձեռնարկեց մի մեծ արշաւանք: Բայց այդ արեւելեան արշաւանքներն ընդհանրապէս չէին յաջողում համայնքներին: Այս անգամ էլ յաջողութիւնները շատ անբաւարար էին, եւ կայսրը միջոցներ ձեռնարկեց նոր գորքեր դէպի Եփրատ տանելու համար: Այդ պատրաստութիւնների ժամանակ նա սպանեց իր զինուորներից (235 թւին):

Հռոմէական պետութիւնը շատ ներքին խռովութիւնների էր դիմացել մինչև Ալէքսանդր Սելերոսի ժամանակ. շատ անգամ էր ընդհատուել իշխանութեան օրինական փոխանցումը, բայց ամենից առաջ յաջողում էր բաւական կարճ ընդհատումներէ յետոյ վերականգնել կառավարութիւնը: Ալէքսանդրի սպանելն սկիզբն էր երկարատե խառնակութիւնների, որոնք անկում էին սպառնում պետութեանը: Բանը նրանումն է որ, ինչպէս Սելերոսների ժամանակ դէպքերը ցոյց աւին, դէպի Հռոմը ելլած զմայլանքն ընկել էր: Ռօմանացումը սարած-

Ս գարի խառնակութիւնները

ւել էր լայն կերպով, բայց երեսանց: Միութեան գաղափարը բույացել էր, իսկ գաւառական առանձնայատկութիւնները եւ ձգտումներն առաջ էին գնացել: Բւրաքանչիւր բանակ և ամեն մի գաւառական բանակ մի-մի կայսր էին հրատարակում: Ընդհանուր հետեանքն եղաւ մի սարսափելի խառնաշփոթութիւն, որի ժամանակ թշնամիները—պարսիկները, գոթերը, ալլըմանները—ներս էին խուժում կայսրութեան մէջ, ջարդում էին հռոմէական բանակները, կողոպտում ներքին նահանգները, 35 տարւայ ընթացքում բազմաթիւ իրար յաջորդող, իրար թշնամի և զինւորների ձեռքով ընկնող «կայսրների» մէջ կային իսկական բարբարոսներ, օրինակ գերմանացի Մաքսիմիլիանոսը, արաբ Փիլիպպոսը, Պալմիրի թագաւոր Օդենատը: 260 թւին տեղի ունեցաւ մի չը լուած գէպը. Շապուհ Սասանեանը ջարդեց հռոմէական մեծ բանակը և գերի բռնեց Վալերիանոս կայսրին: Սրանից յետոյ կայսրութիւնը բոլորովին քայքայւեց, և համարեաւ ամեն մի նահանգ գործում էր ինքն իր գլխին, ուշադրութիւն չը դարձնելով դրացի նահանգների վրայ: Այս խառը շրջանն անւանեցին 30 բռնապետների ժամանակ, այսպէս կոչւած «կայսրների» թւի շատութեան պատճառով. որոնք երևան էին գալիս Միջերկրականի ավերում ամեն տեղ: Սակայն մի անգամ էլ միութեան գաղափարը յաղթանակեց. հռոմէական աշխարհը մեծ ճիգ գործ դրեց իր գոյութիւնը պահպանելու համար: Կլաւդիոս կայսրին յաջողեց յաղթել գոթերին, որ քարուքանդ էին անում Բալկանեան թերակղզին և Փոքր-Ասիան: Աւրելիանոս մեծ զօրապետը վերականգնեց մի եւ միացած կայսրութիւնը, թշնամիների և հակառակորդների դէմ մի շարք յաղթութիւններ անելուց յետոյ (270 թ.): Սա հռոմէական սահմանագործը տարաւ Դակիայից Դանու-

260

270

րի միւս կողմը, որպէսզի հեշտացնէ սահմանի պաշտպանութիւնը, բայց գերմաններին էլ նորից զգացրեց հռոմէական զէնքի ամբողջ ուժը, մաքրեց երկիրն ինքնակոչներից և Պալմիրայի՝ այսինքն Ասորիքի և Միջագետքի մէջ տեղ գտնւած անապատի միջի երկիրը զբաւելով, գործողութիւն սկսեց արևելեան թշնամիների դէմ: Յարձակումների և խառնակութիւնների պատճառով նա Հռոմը պատեց մի պարսպով, որը կարող էր դիմանալ երկար պաշարման: Բայց զինւորների ինքնակամութիւնը չը ինսյեց նոյն իսկ այս օրինակելի զօրավարին—նրան սպանեցին պարսիկների դէմ արշաւանքի պատրաստւած ժամանակը (275 թւին): Մի բանի միջամտութիւններից յետոյ կայսր եղաւ Պրոբոսը, որը ներքին վարչութիւնը թողեց ծերակոյտին, իսկ ինքը բաւականացաւ զօրքերի առաջնորդութիւնով: Նա առաջինը գործադրեց սահմանների վրայ այն միջոցը, որ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ կայսրութեան ապագայ վիճակի վրայ—այսինքն՝ սկսեց հռոմէական հողերի վրայ բնակեցնել գերմանական ամբողջ ցեղեր, պարտաւորեցնելով նրանց պաշտպանել սահմանի վրայի նահանգներն ուրիշ բարբարոսների յարձակումներից: Այդ միջոցը վտանգաւոր էր, բայց անհրաժեշտ, որովհետև կայսրութեան ուժերը բաւական չէին աւելի և աւելի ուժեղ կերպով ճնշող թշնամիների դէմ կրուելու համար: Այսպիսով Հռոմի իշխանութիւնն աւելի ևս ընդարձակեց և տարածեց գերմանների մի մասի վրայ ևս. բայց միաժամանակ հռոմէական կույտուրան աւելի եւ աւելի ցածրանում, րնկնում էր, հռոմէական քաղաքացիութիւնը եւ զօրքն աւելի եւ աւելի համակուում էին օտար քաղաքացիների մէջ այդ պարզ արտայայտում էր նրա կազմը փոխւելով. սկզբում գերակշռութիւն ստացան գաւառա-

275

ցիններն, իսկ յետոյ կայսրներն սկսեցին նրա շարքերի մէջ հրաւիրել բարբարոսներին:

Բարենորոգութեան կարգը:

Ամեն տեղ զգացուած էր լայն բարենորոգութեան կարգը: Առանձին անհատներ, մինչև անգամ Աւրելիանոսի նմանները՝ չը կարողացան հասնել հաստատուն բարեկաւութեան: Ամենից աւելի պարզ էր կառավարութեան իշխանութիւնն ամբողջութեամբ անհրաժեշտութիւնը: Հանրապետութեան խառնակութիւնների միջից այդ իշխանութիւնը դուրս եկաւ զօրաւոր, բայց խախուտ միահեծանութեան ձևով: Պրինցիպալի գաղափարը— ժողովրդի ներկայացուցչութիւնը միայն մի անձի՝ կայսրի մէջ, գործնականում հասցրեց այն բանին, որ զինւորները խաղում էին բարձրագոյն իշխանութեան հետ: Բայց կային և ուրիշ դժւարութիւններ՝ աւելի քիչ նշմարելի, բայց ոչ պակաս վտանգաւոր: Դեռ կայսրութեան լաւ ժամանակում զարգացած մարդկանց մեջ սկսեց նեմարել քաղաքական ոգու անկում, մի տեսակ յոգնածութիւն և զգանք դէպի պետական կեանքը: Պիտանի զինւորներ ստանալու համար պէտք էր դիմել ոչ թէ Իտալիայի և Յունաստանի արմատական բնակիչներին, այլ կիսավայրենի ցեղերին: Այն հետաքրքրութիւնը և եռանդը, որով քաղաքացիները մասնակցում էին իրանց քաղաքի գործերին՝ կորչում էին. կառավարութիւնն ստիպւած էր լինում ամեն բանի մէջ խառնել, ամենքին զեկավարել, ամենքին հրամայել: Կառավարութեան ծառայողները, բազմաթիւ աստիճանաւորները և օրէնսգէտներն իրանց գործով պարապուած էին եռանդոտ և բանիմաց կերպով, բայց աւելի եւ աւելի յսնախ եին լսում զանգատներ, որ նրանք օտարանում են ազգայնակութիւնից եւ նրա կեանքից, նեղում են նրան եւ իրանց իշխանութիւնն ի շարք գործ դնում: Բարօրութեան այն արագ բարձրանալը, որ առաջացաւ Միջերկրական ծովը խաղաղեցնելով, զաղարեց, երբ խառնակութիւններն սկսեցին և բարբարոսների տճող ճնշումն զգացեց: Հին աշխարհը ենթարկուած էր մի սրնեսեական յեղափոխութեան. նորանոր ախրապետութիւններ այլ ևս չըկային. դրա հետ միասին զաղարեց եւ նոր ստրուկների ներմուծութիւնը: Կայսրութեան ստրուկ ազգաբնակչութիւնը մեղմուած, սերհատուած էր կամ անցնում էր ազատ արձակածների դասակարգը: Ինքը կառավարութիւնն սկսեց

տարբեր կերպով նայել ստրուկների վրայ, և Ադրիանոսն առաջին փորձն արեց պաշտպանելու նրանց տէրերի կամայականութիւններից. նա արգելեց նրանց սպանել առանց դատաստանի: Դրա հետ միասին խոշոր հողատէրերն ստիպւած էին թողնել իրանց դաշտերը ստրուկների մեծամեծ խմբերով մշակելու ձևը և անցնել մի այլ ձևի— մանր-մանր հողաբաժիններ կապալով տալ մշակութեան: Ստրուկի տեղը բռնոււմ էր հողալիարձ (կապալագրամ) տեղ գիւղացին (տոս):

Հողեկան կեանքում ոչ պակաս խոր փոփոխութիւն էր տեղի ունենում: Կորել էր միամիտ հաւատը դէպի տեղական աստուածները, հոռմէական օջախի, հոռմէական հաւատարմութեան և յաջողութեան պաշտպանները: Սկզբում մարդիկ փրկութիւն էին որոնում եգիպտական, բարելական, ասորական հաւատալիքների մէջ, բայց նրանք բուարարութիւն գտան միայն քրիստոնէութեան մէջ:

Քրիստոնէութիւն, Հալածանքներ:

Մտաւոր հորիզոնի տարածւելը Հռոմից ամբողջ աշխարհի վրայ և զանազան ցեղերի կրօնների բազմատեսակ ձևերի հետ ծանօթանալը խախտել էին հոռմէական կոպաշտութիւնը: Անդրիմադրելի պահանջ էր առաջացել աւելի լայն և աւելի բացարձակ կերպով երկրպագելու աստուածութեան, և ամենքի հայեացքները դառնում էին դէպի արևելք, որտեղ աստուածապաշտութիւնը վաղուց ի վեր ունէր զրաւիչ, վեհ բնաւորութիւն: Արևելքի բոլոր աստուածներին փորձեցին արևմուտքում— և՛ ասորական Մեծ-Մօրը կամ եգիպտական Իզիդային, ինչպէս յաւիտեան երիտասարդ անդաւոտ բնութեանը, որը տեսնում է բոլոր էակների մահը և երբէք չէ դադարում նոր էակներ արտադրելուց, և՛ սեմական Բասդին (Վաալ)՝ տիեզերքի անեղ հրամայողին, և՛ իրանեան Միհրին, Որմզդի ուղեկցին ճշմարտութեան համար մղուող կուր մէջ: Վերջապէս փայլեց Քրիստոսի լոյսը վաստակեալներին և ծանրարեւնեալներին, և նոր կրօնն առանց աղմուկի տարածւեց ամբողջ աշխարհում, սկսելով Երուսաղէմից, հրէական ցրումով (դիասպորա) հելլենական արևելքը և ոսմանացած արևմուտքը և մինչև բարբարոսները, որ պաշարել էին կայսրութիւնը: Քրիստոնէութիւնը վերջնականապէս կործանոււմ էր հին պետութիւնը,

որովնեսեի խլում էր նրանից կռապաւոսական նիւնուներ— ոչրն-
չացնում էր կրօնական եւ քաղաքական նշանակեցի նոյնու-
րիւնը:

Բայց հռոմէական կառավարութիւնը պէտք է
զինուէր քրիստոնէութեան դէմ, որովնեսեի նա քառ-
գում էր հպատակել իշխանութիւններին, բայց կայս-
րինը չէր համարում Աստուծոյ: Այն ինչ պետու-
թեան, նրա ներկայացուցչի— կայսրի և նրա պաշտո-
նական պաշտպանների— աստուածների երկրպագու-
թիւնը Հռոմում բազաբացիական և կրօնական հանրա-
կեցութեան հաւատարիքն էր: Հռոմէական համոզում
հայրենասէրների տեսակէտից քրիստոնեաները, որ
մերժում էին այդպիսի երկրպագութիւն, Հռոմի թըշ-
նամիներն էին, ուրեմն և մարգկային ցեղի թշնամի-
ները: Սրանում է թաղնած քրիստոնեաներին հալա-
ծելու պատճառը: Արդէն ներսը տանջում էր նրանց
Հռոմի հրդեհից յետոյ: Դոմիտիանոսի օրով սկսեց
կանոնաւոր հալածանքը: Մարկոս Աւրելիոսի օրով
նահանգապետները և կռապաշտ ազգաբնակիւթիւնը
քիչ հաւատացեալների չը կոտորեցին, և ինքը— կայսրը
խրախուսում էր այդ հալածանքը. նա պաշտպանում
էր կռապաշտ Հռոմը բոլոր յարձակումներից — ինչպէս
բարբարոսների ուժից, այնպէս էլ քրիստոնեաների
բարոզութիւնից: Աղէքսանդր Սեվերը և Փիլիպպոս
Արաբացին առաջինները եղան, որ փորձեցին համբե-
րատար քաղաքականութիւն: Բայց պետութիւնը խառ-
նակութիւններից ազատելու փորձ անող կայսրների ¹⁾
օրերով շատ անգամ հալածանքը մեծ ուժով վերըս-
կաւում էր. քրիստոնեաներին նետում էին կրկէսում
վայրի գազանների առաջ պատառոտելու համար և
ենթարկում էին ուրիշ տեսակ մահերի: Բայց այս
բոլոր յարձակումները չը կարողացան ոչնչացնել

¹⁾ Մանուսանդ Դեկիոսի և Վալերիանոսի օրերով:

պաղարներ հողի մէջ նետուած սերմը. բազաբների կող-
քին ծնունդ էին առնում նոր հաւատի ստորերկրեայ
պապստանները՝ կասակումները, որոնց մէջ թաղում
էին նահատակներին, կատարում էին աստուած-
պաշտութիւնը, հաւաքւում էին բարոզների և աղօ-
թելու համար: Կայսրութեան կողքին ծնւում էր եկե-
ղեցին, որն ապստամբութիւն չէր առաջացնում և
չէր սովորեցնում դիմադրութիւն, բայց կամաց-կա-
մաց դէպի իրան էր գրաւում հասարակութեան կեն-
դանի ուժերը, տալիս էր նրանց հաւատ և իղէալներ,
այն ինչ կայսրութեան ձեռքում մնում էր բռնութիւնը
և զինւորական ոյժը:

Պ. Լ. Ա. Խ. Խ. IX

ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Կայսրութեան համար անհրաժեշտ բարենորոգու-
թիւններն սկսեցին Պրօքոսի յաջորդներից մէկի՝ Դիո-
կլերիանոսի ձեռքով: Նա իլլիրիայից էր և բարձրա-
ցաւ ամենաչնչին վիճակից՝ ազատ արձակածներից:
284 թւին նա կայսր դարձաւ և իսկոյն միջոցներ
ձեռք առաւ պետական իշխանութիւնն ամբասնդելու
համար: Զինւորների և ծերակոյտի ազդեցութիւնից
ազատ մնալու համար՝ նա աւելաւորում էր արմատա-
ցնել այն համոզումը, թէ կայսրութիւնը մի պաւսոնի
(մագիստրատուրա) է. նա աւելաւորում էր այլ նրան
միանեմամութեան բնաւորութիւն, և դնել նրան
արեւելեան միապետութիւնների անհասանելի բարձ-
րութեան վրայ: Նա շրջապատեց իրան ասիական
պալատական ծէսերով և ձեռնադրութիւններով. սկսեց
թագ կրել, պահանջում էր, որ իր առաջ ծուռկ
չողէին: Ծերակոյտն իր նշանակութիւնը վերջնակա-
նապէս կորցրեց: Բայց և միևնոյն ժամանակ Դիո-

Դիոկլետիանոս

284

կղեւտիանոսն զգում էր, որ մի մարդու համար խկապէս դժւար է ամբողջ պետութեան սահմաններում պաշտպանել այդ ահագին իշխանութիւնը. նահանգների մէջ տարածաշնութիւններից, բանակների մէջ ներքին կռիւներից, գլխաւոր զօրավարների ապստամբութիւններից խուսափելու համար՝ նա նրաժարւեց իշխանութեան միութիւնից եւ կայսրութիւնը բաժանեց չորս կառավարիչների մէջ. իր համար ընկեր ընտրելով ժամանակի զօրավարներից Յամենարժանաւորներին: Իր համար վերջրեց նա Ազրիատիական ծովից արեւելք եղած դաւան՝ Աւգուստոս տիտղոսով, իսկ իր բարեկամ Մարսիմիանոսին յուեց արեւմուտքը՝ միւնոյն ախողոսով: Արեւելքում Գիոկղեւտիանոսի գլխաւորութեան տակ՝ Գալերիանոսը, կեսսար տիտղոսով՝ ստացաւ Իլլիրիայի և յետոյ էլ Ասիայի վարչութիւնը. միւս կեսարը՝ Կոստանդ Գլորան ստացաւ արեւմուտքում Գալլիան, Բրիտանիան և Իսպանիան: Այս բաժանման շնորհով կառավարիչներից ամեն մէկը հնարաւորութիւն ստացաւ իր ամենամօտ խնդիրներով զբաղւելու, թէև բոլոր չորսն էլ իրար օժանդակելուց հրաժարւում էին, բայց ընդհանուր կարգադրութիւնների վերաբերութեամբ միայն իրար հետ համաձայնում էին: Այս բաւական բարձր կարգը 20 տարի գործադրեց յաջող կերպով: Յաջողեց կայսրութիւնը խողովակներ, գլուխ ելնել Գալլիայի, Եգիպտոսի և աֆրիկեան դաւանի ազրատամբութիւնների հետ, ջարդել ալլըմաններին և նորից նւաճել Բրիտանիան, վերջապէս՝ զգալի պարտութիւն պատճառել պարսիկներին:

Աւելի դժւար էր հասարակական կեանքի պակասութիւններն ուղղել: Գիոկղեւտիանոսը, նրա ընկերներն ու յաջորդներն ուրիշ ոչ մի միջոց չը գտան, բացի ամենին խիստ սխիպողականութեան եւ միտեսակ զինուորական կարգապահութեան եկրարկելը:

Անցետաձգելի պատերազմական կարիքների պատճառով, հարկերը հասցրին ծայրայեղ չափերի, և կառավարութիւնը միշտ հետևում էր, որ բոլոր ստացածքների վրայ հարկ դրւած լինի, որ հարկից փախուստ տալ կամ թագնել չը լինի: Մարդկանց մասնաւոր կեանքը և նրանց զբաղմունքները ենթարկւած էին խիստ հսկողութեան: Վաճառականներն առևտուր էին սնում աստիճանաւորները հրաժանով և հսկողութեան տակ և իրաւունք չունէին փակել առևտուրը կամ փոփոխել առանց անանձին թողլուութեան. ունեւոր անասէրերը և հողատէրերը՝ կուրիալ (ծխական) անունով՝ կապւեցին քաղաքների հետ (առանց տեղափոխութեան իրաւունքի), որպէսզի, ինչպէս ձրի պարտականութիւն, կատարեն քաղաքային վարչութեան և հարկահանութեան գործերը. հողագործ մանր կապալառուները և ստրուկները կապւեցին այն հողաբաժինների հետ, որոնց վրայ ապրում և որոնց մշակում էին:

Կալւածատէրերն ապահովեցին՝—այնուհետև մշտական բանւորներ ունէին, բայց՝ միւս կողմից, վերջիններս զբրկւեցին իրանց հողերի վրայ անտեսութեան ձեւ փոխելու և հողագործ ստրուկներից՝ ինչպէս հասարակ գործիքներից օգտուելու իրաւունքից: Այսպիսով առաջացաւ նորսերի (կոլոն) գոտակարգը, որոնք հարկ էին վճարում և ձրի աշխատանքներ էին կատարում հողատէրերի համար, բայց անձեռնմխելի կերպով օգտուում էին իրանց հողաբաժիններից: Հասարակութեան վրայ հսկողութիւնը շատացաւ, դրա հետ էլ աստիճանաւորների թիւն աճեց և նրանց իշխանութիւնն ընդգրձակեց: Բացի դրանից՝ ոստիկանական պարտակաշնութիւնների մի մասը արեւց խոշոր հողատէրերին: Միւնոյն ժամանակ զինուորական հրամանատարութիւնը ջոկ էր քաղաքացիական վարչութիւնից և գատարանից: Ազգաբնակուրիւնը կորցեց իւր հետաքրքրութիւնն ու համակրութիւնը դեպի պետական կեանքը եւ սկսեց նայել նրա վրայ իր բրոնաւոր ուժի վրայ, որ հարկ է առնում եւ կեղեքում, քեւ

ստուկների դասակարգն անկասկած օգտեց պետական միջա-
մտութիւնից:

Կայսրու-
թիւնը և
եկեղեցին:

Ամենից աւելի անյաջող էր Դիոկղետիանոսի քա-
ղաքականութիւնը քրիստոնէութեան վերաբերու-
թեամբ: Նա նայում էր քրիստոնէականների վրայ, իբր
այլակրօնների, որ հրաժարւում էին երկրպագել պե-
տական աստածներին: Քաղաքական անյաջողութիւն-
ներն ու վտանգները բացատրում էին քուրմերը հա-
սարակութեան մէջ տիրող կրօնին թշնամի տարրերի
ներկայութիւնով, մանաւանդ մասնանիշ էին անում
այն բանի վրայ, որ քրիստոնէականները չէին միանում
կայսրի հանճարի (numen imperatoris) երկրպագու-
թեանը: Դիոկղետիանոսը և նրա վարչակիցները հրա-
ման հանցեցին, որ բոլոր քրիստոնէական եկեղեցի-
ները, որոնք արդէն բաւական շատացել էին, քանդ-
ւեն, եպիսկոպոսներն ու քահանաներն արսուեն,
իսկ բոլոր քրիստոնէութեան մէջ կասկածաւոր անձե-
րին առաջարկել աստածների սեղանի վրայ զոհ մա-
տուցանել: Մերժելու դէպքում ամենքին սպառնում
էր բանդ և արսոր: Հրամանը գործադրելու ժամանակ՝
հայածողները շատ աւելի առաջ գնացին և հաւա-
տացեալներին ենթարկեցին տանջանքների ու մահ-
ւան սպառփ. առանձնապէս եռանդով էր գործում
Փալէրիանոսը: Ընդհակառակը՝ Կոստանդին Քլորոսը
խուսափեց հրամանը խտտօրէն գործադրելուց: Դիոկղե-
տիանոսի հալածանք, ինչպէս և նախորդաց հա-
լածանքները, մի հետեւանք ունեցաւ — քրիստոնէական
համայնքը մաքուր անպէտ խառնուրդներից — խա-
խուռ համոզմունքների և թոյլ բնաւորութեան տէր
մարդիկ կեղծաւորում էին և յետ մնում. իսկական
հաւատացեալները յիշում էին Ուսուցչի շարժարանք-
ները և աւելի մտերիմ ձևով էին ժողովում խաչա-
նշանի շուրջը, որի գէմ էր դարձել կոապաշտ աշ-

խարհի կառաղութիւնը: Հաւատացեալների հոգեկան
երջանկութիւնն անարգանքների և շարժարանքների
մէջ՝ դրաւում էր կոապաշտներից ամենալաւ մարդ-
կանց, որոնք իրանց կողմն էին դրում իշխանութիւնը,
յարգանքը, բաւականութիւնը — ամեն բան՝ բացի ներ-
քին բաւականութիւնից: Քրիստոնէական իդէալի հետ
կուր մէջ մտնելով՝ կայսրութիւնը դրանով միայն իր
տակն էր փորում: Ուպէսզի նրա բարենորոգու-
թիւնները որեւէ նպասակի հասնէին, անհրաժեշտ էր
հաւատել քրիստոնէութեան հետ և յինչ նրա վրայ:
Այդ բանն արեց Կոստանդ Քլորոսի որդին՝ Կոստան-
դիանոսը, որն իր մեծագործութիւնով արժանացաւ
Մեծ անւանը և աշխարհի բազմի վրայ Ալեքսանդր
Մակեդոնացուց ու Կեսարից պակաս ազդեցութիւն
չը գործեց:

Դիոկղետիանոսը հրաժարւեց կայսրութիւնից ^{Կոստանդիանոս}
(305 թ.), որովհետև, չը նայելով արտաքին փայլուն ^{նրա Մեծ}
յաջողութիւններին, իրան զգում էր յոգնած ու ան- ³⁰⁵
բաւական: Նրա հետ միասին հրաժարւեց և Մաքսի-
միանոսը:

Շուտով մեռաւ և Կոստանդիոս Քլորոսը: Արեւելքում
կառավարիչներ մնացին Փալերիոսը և Լիկինոսը. իսկ արեւ-
մուտքում Մաքսիմիանոսի որդի Մաքսենտիոսը և Կոստան-
դի որդի Կոստանդիանոսը: Մերունի Մաքսիմիանոսը, ճշ-
մարիտ է, աշխարհեց նորից իսկ իշխանութիւնը, բայց
անյաջողութիւն կրեց և՛ Հոռոմոս, և՛ Փալլիայում: Ճիշտ
այդպէս էլ անյաջող եղաւ Հոռոմի վրայ Փալերիոսի արած
յարձակումը. սա ուզում էր իր իշխանութիւնը տարածել
և արեւմուտքի վրայ: Իտալիայից յետ նահանջելուց քիչ
յետոյ նա մեռաւ: Բայց մնացած կառավարիչների մէջ էլ
համաձայնութիւն չը կար, և Դիոկղետիանոսի մտցրած
կազմակերպութեան անյարմարութիւնները սլարդ կերպով
երևան եկան: Չորս թագաւորների մէջ համաձայնութիւն
յաջողում էր կայացնել միայն իբրև բացառութիւն, իսկ
սովորաբար ամեն մէկն իր շահն էր որոնում և ձգտում էր
իրան ենթարկել ընկերօջը:

Կոստանդիանոսի և միւս կայսրների մէջ պատե-
րագո՞ր բռնակեց, որի մէջ նա նրանց դէմ մի բոլորո-
վին նոր գէնք գործադրեց—*frusio* նրա: Մինչև
այդ ժամանակ քրիստոնեաները պետութեան մէջ
թէ և մեծ ոյժ էին ներկայացնում, բայց քաղաքա-
կանութեան մէջ չէին խառնուում և չէին փորձում
բարեխաւել իրանց վիճակը դաւադրութիւններով կամ
ազգամիջեան կուռփ: Կոստանդիանոսն իր հօրից ու մօ-
րից ժառանգել էր համակրութիւն դէպի քրիստոնէա-
կան վարդապետութիւնը: Բայց նա կայսրներից առա-
ջինը եղաւ, որ համարձակութիւն ունեցաւ կարել իր
կապը կոստանդիանոսի կնիքի և թոյլատրել քրիստոնեայ
զինւորներին Քրիստոսի անւան սկզբնատառերը ձեռ-
կերպել իրանց վահանների վրայ, վերջապէս նա ինքն
էլ իր դրօշակի վրայ խաչ նկարեց: Մա մի վճռական
քայլ էր, որ չափազանց կարևոր հետևանքներ արտա-
դրեց: Կոստանդիանոսի բանակը դարձաւ նոր վար-
դապետութեան կենտրոնատեղին և նրա զինւորական
ոյժն աճեց կրօնական սկիորութեան պատճառով:

312

Պատերազմը վերջացաւ Հռոմի առումով. ժամանակա-
կիցներն այդ յաջողութեան մէջ տեսնում էին Քրիստոսի
յաղթանակը Կապիտոլեան Իւպիտերի վրայ: 312 թ.ին
Կոստանդիանոսը և Լիկինիոսը միասին հրատարակեցին
Միլանի հրովարտակը (եդիկտ), որով կայսրութեան մէջ ամեն
մարդու թոյլ էր արւում հետևելու իր կրօնական համոզ-
մունքին: Քրիստոնեաների վրայից վերացեցին բոլոր
բռնութիւններն ու պատիժները, որոնց նրանք ենթարկոււ
էին մինչև այդ ժամանակ: Քրիստոնէութիւնը զեռ ևս պե-
տական կրօն չէր հրատարակւած, բայց իրաւունքներով
զոնէ հաւասարւած էր կոստանդիանոսի: Այս յեղափոխու-
թեան դէմ դուրս եկաւ Գալիլիոսի քաղաքականութեան
շարունակողը, Ասիայի կեսաբը՝ Մաքսիմիանոս Գազան: Նրա
դէմ ճակատող Լիկինիոսի զօրքերը կուրից առաջ աղօթում
էին միակ Աստծուն, տիեզերքի կոստավարչին: Այդ աղօթ-
քին կարող էին միանալ քրիստոնեաները և լուսաւորւած
կոստանդիանոսը, որոնք կօրքեր էին իրանց հաւատը դէպի
Ոլիմպոսի և Կապիտոլիոնի մարդանման աստուածները:

Վերջիններս էր պատկանում և Մաքսիմիանոսին յաղթող
Լիկինիոսը: Նա մնաց արևելքի թագաւոր, այն ինչ Կոստան-
դիանոսը դարձաւ արևմուտքի տէրը: Նրանք փորձեցին
իրար մէջ համաձայնութիւն կայացնել, և դրա համար Լի-
կինիոսն ամուսնացաւ Կոստանդիանոսի քրոջ հետ: Բայց
նրանց մէջ զանազանութիւնը չափազանց մեծ էր. մեկն
սուելի ու սուելի բեւեում եր դեպի *frusio* նրանց բացօթիկ
նախապատրուիւնը, միւսը մնաց չեզոքութեան ևս անարբե-
ւորութեան տեսակէսի վրայ:

Մայրաքա-
ղաքը փո-
խւեւ.

Կոստանդիանոսի և արևելեան կայսրի մէջ եղած
կռիւը վճռեց սուրբ. յաղթութիւնը մնաց Կոստանդի-
անոսին: Գրա հետ միասին վերականգնեց Դիոկղետի-
անոսի փոփոխած միանեծանութիւնը. կարծես Կոս-
տանդիանոսն ստեղծւած էր դրա համար: Հասարակ
յարմարւող և ողորմած ինչպէս մարդ՝ նա անողոր էր
այն գործերի մէջ, որոնք վերաբերւում էին նրա ար-
քայական արժանաւորութեանը: Ոչ միայն մահւան
պատժի ենթարկեց իր Մաքսիմիանոս աներոջը կամ
Մաքսենտիոս աներորդուն, որովհետև այդ էր պահան-
ջում քաղաքականութիւնը, այլ և հրամայեց սպանել
իր որդի Կրիպտոսին, որովհետև սա փորձ էր արել
իշխանութիւնը խլելու: Կոստանդիանոսն իր վճիռները
պատրաստում էր հեռուից և գործադրում էր, չը շը-
փոթւելով հակասութիւններից: Պատմութիւնը ցոյց
տւեց, որ նա խոր կերպով հասկանում էր համաշխար-
հային յարաբերութիւնները: Լիկինիոսին յաղթելուց
յետոյ նա արևմուտք չը վերադարձաւ, թէև նա այն-
տեղ շատ ուժեր էր հաւաքել իր յաջողութիւնների
համար. նա Հռոմից հեռանալու անհրաժեշտութիւն էր
զգու՞մ երկու պատճառով. Հռոմում հանրապետութեան
ևս արիւնցիլպատի աւանդութիւնները չափազանց ուժեղ
էին—չէր կարելի այնտեղ հաստատել՝ ինչպէս պէտք
էր՝ մի նոր, ինքնիշխան կայսրութիւն: Այդ պատճա-
ռով արդէն Դիոկղետիանոսը հեռացել էր Հռոմից և

ընակում էր գլխաւորապէս Սերմիւում (Իլլիրի-
այում) և Նիկոմիդիայում (Փոքր-Ասիայում): Կոստան-
դիանոսի համար զբան միանում էր և մի երկրորդ
պատճառ: Նա չափազանց խիստ կերպով էր իր հա-
շիւները վերջացրել Կապիսոյեան աստուծների հետ
եւ չէր կարող իրան լաւ գգալ Կապիսոյիոնի մօտերը:
Նա իր մայրաքաղաքը դարձրեց *Բիւզանդիոնը*, որը
Բոսֆորի վրայ տիրելուն համար, վաղուց արդէն հա-
մարում էր մի կարեւոր քաղաք: Բիւզանդիայում Կոս-
տանդիանոսը զսնում էր շիւման մէջ յունական գաւ-
զացման, ասիական հարուստ աւելանի, Իլլիրիայի եւ
Թրակիայի հետ, իսկ այս վերջիններս կայսրութեանը
սպիտ էին ամենալաւ գինուրները: Հիւսիսային եւրո-
պայում բարբարոսների շարժումներին հետեւելու համար
էլ այս կէտը յարմար էր, և Կոստանդիանոսն անձամբ
սարսափելի պարտութիւններ պատճառեց Գոթերին և
Սարմատներին: 330 թւին հանդիսաւոր կերպով օրհ-
նւեց նոր մայրաքաղաքը՝ Կ. Պոլիսը:

330

եկեղեցական
բարեկերպ-
ութիւններ:

Քաղաքացիական վարչութեան մէջ Կոստանդի-
անոսը շարունակեց Դիոկղետիանոսի քաղաքականու-
թիւնը, բայց նրա բրիտանիաների կողմն անցնելու
պատճառով՝ առաջացել էր մի կարեւոր խնդիր — կար-
գաւորել պետութեան յարաբերութիւնը զէպի եկեղե-
ցին: Կոստանդիանոսը չէր կարող մտածել կուպաւ-
սութիւնն արմատախիլ անելու մասին, բայց նա
բացարձակ նախասպասութիւն էր սպիտ քիստոնեա-
նեին պաշտօնեաներ նշանակելու ժամանակ և արգե-
լում էր կուպաշտ աստիճանաւորներին պետութեան
անունից զոհարեթութիւններ անել աստուածներին:
Այն պաշտամունքները, որոնց հետ կապւած էին զի-
նարբութիւններ (օրգիս) և անառակութիւն, արգել-
ւեցին և նրանց նւիրւած տաճարները փակւեցին:
Քրիստոնեաներից խլւած կալւածները յետ դարձեցին,

և պետութիւնն սկսեց հոգ տանել եկեղեցիներ շինե-
լու և նրանց զարդարելու մասին: Աւելորդ է ասելն
անգամ, որ եպիսկոպոսների և քահանաների պաշտօ-
նէութեան կարգը (հիէրարխիան), նրանց ընտրութիւնն,
արդէն ընդունւած սովորութիւնները, նրանց իշխա-
նութիւնը եկեղեցական գործերում՝ ճանաչւեցին պե-
տութեան կողմից: Գրանով եկեղեցու միութիւնն ըս-
տացաւ արտաքին հաստատութիւն: Կայսրութիւնն ան-
տարբեր կերպով չէր վերաբերում նաև եկեղեցու
մէջ ծագած վէճերին: Կոստանդիանոսը ընդունում էր
միակ մի ընկերակցութիւն, սի եկեղեցի եւ աւելա-
սում էր նրա մէջ պահպանել սերս համաձայնութիւն:
Նա չէր խառնւում աստուածաբանական վէճերի ման-
րամասնութիւններին: մէջ, բայց այդ միութիւն քարո-
զող քաղաքականութեամբ զօրեղապէս ազդեց դաւա-
նանքի հաստատապէս կազմւելու վրայ: Ծանր պարա-
զաներում նա ժողովի էր հաւաքում եկեղեցու եպիս-
կոպոսներին և ուսուցիչներին: Այսպէս՝ 325 թւին
կազմւեց առաջին տիեզերական ժողովը Նիկիայում,
որ դատապարտեց Արիոսի ¹⁾ աղանդը: Կայսրն ան-
ձամբ բաց արեց ժողովը մի ճառով և ամեն կերպ
համոզում էր ժողովականներին համաձայնութիւն կա-
յացնել և ամբողջ եկեղեցու համար պարտադիր մի
վճիռ դնել: Ինչպէս եկեղեցու պաշտպան և նրա սիւն-
թեան վերահասու, Կոստանդիանոսը սիրում էր իրան
կոչել «ընդհանրական եպիսկոպոս»: Եկեղեցու դա-
տապարտած հերետիկոսների դէմ նա զործ է դնում
աշխարհական իշխանութիւն. արքունիք էր զբաւում
նրանց ստացւածքները արտը էր ուղարկում նրանց:

325

¹⁾ Այս հերձուածը դէմ էր երրորդութեան դաւանու-
թեանը, որովհետև Արիոսը չէր ընդունում, որ Յիսուս Քր-
իստոսը Հօր հետ միևնոյն էութիւնն ունէր:

Կոստանդ
Յուլիանոս
337

337 թվին Կոստանդիանոսը մեռաւ, թողնելով երեք որդի, որոնք կառավարում էին կայսրութիւնը ոչ առանց կոիւնների: Միջնակը՝ Կոստանդն ապրեց մի անբիւրեց աւելի: Նա հօրից աւելի եռանդով էր գործում կոապաշտանների դէմ, բայց դրա փոխարէն եկեղեցին շատ վնասեց նրա կրօնական վեհերի մէջ միջաւեցելուց: Նա բռնեց Արիոսի կողմը, դաժան կերպով հալածում էր ուղղափառներին և մանաւանդ Նիկիական հանգանակի գլխաւոր պաշտպան Աթանաս Աղէքսանդրացուն: Նրանից յետոյ գահը բարձրացաւ հօրեղբոր որդին՝ Յուլիանոսը, սրի օրով եկեղեցին ստիպւած եղաւ ենթարկել աւելի ծանր փորձութեան: Յուլիանոսն առաջ դնաց զեռ Կոստանդի օրով իր յաղթութիւններովն ալլըմանները դէմ, որոնք խուժել էին Գալլիա: Նա հայրենասէր և կրթւած մարդ էր, իր համակրութիւններովն աւելի յոյն, քան հռոմայեցի: Փիլիսոփայութեան և ճարտասանութեան մշտական պարսպմունքները ներշնչել էին նրա մէջ խոր յարգանք դէպի հին կուլտուրան: Քրիստոնէութեան վրայ նա նայում էր իբրև մի օտար ուժի վրայ, որի տիրապետութիւնը դէպի կործանում էր տանում հին աշխարհը: Իր կարծօրեայ թագաւորութեան ժամանակ (ընդամենը 1 1/2 տարի) Յուլիանոսն ամեն բան արեց, ինչ որ իրանից էր կախւած, որպէսզի կործանէ Կոստանդիանոսի գործը. նա վերադարձրեց կոապաշտութեան իր պաշտօնական նշանակութիւնը, վերականգնեց աստուածների տաճարները, աշխատում էր դուրս բշել քրիստոնեաներին պաշտօններից և դասաւուրթիւնից ¹⁾:

1) Կոապաշտութիւնը վերականգնեցնելու և քրիստոնէութիւնը հալածելու պատճառով եկեղեցին նրան անւանել է «Յուլիանոս ուրացող» կամ Չար Յուլիանոս: Ծ. թ.

Բայց Յուլիանոսը խստովանւում էր, որ չէ կարելի առանց փոփոխութիւնների ուղղակի վերադառնալ Դիօկետիանոսի շրջանի կարգերին. քրիստոնէութեան ազդեցութիւնը երևում էր նոյն իսկ այդ նոր կրօնի հակառակորդի գործողութիւնների վրայ: Այդ ազդեցութիւնը երեւաց նրանում, որ փորձ արին կոապաշտութիւնից անել մի շարք այնպիսի պ սեւեռներ, որ առաջ չէին անում: Քրիստոնէական աստուածարանութեան դէմ հանւեց կոապաշտական դաւանաբանութիւնը, որ կազմել էր Նոր-Պլատոնական կոչւած փիլիսոփայութեան օգնութեամբ: Այս փիլիսոփայութեան մէջ աշխարհի ստեղծողն էր հանդիսանում մի գերագոյն աստուած, իսկ մնացած բոլոր աստուածութիւնները համարւում էին նրանից առաջացած և նրանից կախում ունեցող ուղիներ. քրիստոնեաների բարոյական խիստ պահանջների դիմաց՝ մշակեց կոապաշտական բարոյական վարդապետութիւնը, որ նոյն պէս պահանջում էր յաղթել զգալականութեանը: Վերջապէս Յուլիանոսը փորձ արեց կազմելու քրիստոնէական պ սեօսմների ճիշտարիւիան (աստիճանական կարգը), դասաւորել նրանց աստիճաններով, ենթարկել մէկը միւսին եպիսկոպոսների և քահանաների ձևով: Բայց ինչ էլ որ լինէր, արդէն ուշ էր այդ տեսակ բարեկարգութիւններ մտցնելու համար, չըխօսելով զեռ այն մասին, որ ամեն մարդ էլ զգում էր նրանց արհեստական լինելը, հրամանի ազդեցութեան տակ եղած կազմութիւնը:

Յուլիանոսը ոչնչացաւ Տիգրիսի ափերում՝ պարսիկների դէմ սկսած մի անյաջող արշաւանքի մէջ (363 թ.), և նրա կոապաշտութիւնը վերականգնելու բոլոր քաղաքականութիւնը կործանւեց: Յուլիանոսով ընդհատւեց Կոստանդիոս Քլորոսի տունը: Զօրքերն ընտրեցին Վաղէնտիանոս Ա.ին: Նոր կայսրի առաջին գործն եղաւ իրան մի ընկեր նշանակել կառավարելու համար: Նա կանգ առաւ իր եղբայր Վաղէսի վրայ և նրան յանձնեց արևելեան նահանգները: Այսպիսով կայսրութիւնը բաժանելու զաղափարը նորից իրականացաւ, և այս անգամ այնպիսի ձևով, որը համապատասխան էր կայսրութեան երկու կէսերի

հիմնական յատկութիւններին. Միջերկրականի բուրջը տեղափոխուած եւ հռոմէական կայսրութեան ձեռքով իրար հետ միացուած նահանգների խումբը բնական կերպով բաժանուում էր երկու կէտերի. արեւմուտքը ուսմանացած էր — նրա մէջ տիրապետում էին լատինական լեզուն ու կուլտուրան, որ անցել էին Հռոմից. արեւելքը մնում էր հելլենիստական: Թէև նա ենթարկւած էր հռոմէական կառավարութեանը, բայց Ալէքսանդր Մակեդոնացու օրերից վերածնւած յունական լեզուն և զարգացումը կազմում էին այնտեղ կրկին գլխաւոր կուլտուրական ոյժը: Գրա համար էլ կայսրութեան Արևմտեան և Արևելեան մասերի բաժանելը հիմնւած էր ոչ թէ պատահական կամայականութեան, այլ խոր պատմական տարբերութեան վրայ:

Հոնները և Գոթները:

375

Կայսրների գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձած էր բարբարոսների գէժ կոխ մղելու վրայ, որն օրից օր աւելի էր ծանրանում: Արևելքում գլխաւոր թշնամիները գոթերն էին: Վաղէսը պաշտպանեց նրանց գէժ դանուրեան սահմանը մինչև 375 թիւը: Այդ տարին նա ստիպւած եղաւ հռոմէական սահմանի մէջ ընդունել Վեստգոթ կոչւած մի ամբողջ ցեղ, որ դուրս էր քրջւել իր բնակավայրից ժողովրդների մեծ տեղափոխութիւնով: Թիւրքական Հոնն ցեղը շարժւում էր Ասիայից՝ հարաւային ուսսական դաշտերով, յաղթահարելով բոլոր հանդիպած ժողովուրդներին: Կամաց-կամաց նրանց հետ միացան իրանցիներին ցեղակից ալանների, սարմատացիների, գոթերի ահագին խմբեր: Վեստ գոթերն այս արշաւանքից փախան և ընկան հռոմէական տիրապետութիւնների վրայ: Վաղէսն ընդունեց նրանց, հետեւելով այն քաղաքականութեան, որ ամենաընդարձակ չափերով գործադրում էին կայսրները Պրոբոսի օրերից, երբ ոչ միայն բանակի համար

պատերազմատէր բարբարոսներից զինուորներ էին ժողովում, այլ և նրանց ամբողջ ցեղերով բնակեցնում էին սահմանների երկարութիւնով: Այս անգամ գոթերին ընդունելը մեծ դժբաղդութիւն հասցրեց. հռոմէական աստիճանաւորների անարգարութիւններից զրգուած՝ բարբարոսները ոտքի ելան և Ադրիանուպոլսի մօտ (378 թիւն) կոտորեցին հռոմէական զօրքը կայսրի հետ միասին: Բալկանեան թերակղզին ենթարկւեց սարսափելի կողոպուտի, բայց գոթերը է. Պոլիսը չը կարողացան առնել և Վալէնտիանոսի կողմից օգնութեան հասած Թէոդոս զօրավարը բաժանեց և խաղաղեցրեց նրանց: Նա դարձաւ արեւելեան կայսր:

Թէոդոսի եռանդի և ճարակութեան շնորհով IV դարի վերջին մի քանի տասնեակ տարիներում կայսրութիւնը յաջող կերպով դիմացաւ բարբարոսների գէժ — պէտք է աւելացնել, որ դիմացաւ նոյն իսկ իրանց օգնութիւնով, որովհետև առանց Ֆրանկներ, գոթեր ու վանդալներ հռոմէական ծառայութեան մէջ առնելու անկարելի էր վարւել:

Թէոդոսը հալածում էր կոապաշտներին ¹⁾ և հեթանոս Մեծի բեախկոսներին, վճռականապէս անցաւ Նիկիական հանգանակի կողմը և ամեն կերպ նսրաստում էր ուղղափառ հիերարխիան հաստատելուն: Արևելքում և մա-

1) Կոապաշտութիւնն առանձնապէս ուժեղ էր Հռոմում: Բայց դեռ Թէոդոսի կառավարակից Գրացիանոսի հրամանով յաղթութեան արձանը դուրս էր բերւած ծերակոյտի խորհրդի գահճից: Այս բանը խոր կերպով վրդովեց կոապաշտներին. նրանք դրա մէջ տեսնում էին Հռոմի կործանման նախանշանը և ամեն կերպ աշխատում էին յետ վերադարձնել արձանը: Ինքնակոչ Եւգենիոսը, յիրաւի, հրամայեց դնել արձանն իր տեղը և վերականգնեցնել կոապաշտական պաշտամունքները, բայց նրանք միայն 3 ամիս դիմացան և կրկին Թէոդոսի ձեռքով տապալեցին:

նաւանդ Պօլսում արիտասականները գերակշռող էին: Թէոդոսը չը խնայեց նրանց դէմ բռնի միջոցները — եպիսկոպոսներին աքսոր, ստացւածքի արքունիք գրւաւում, քաղաքացիական իրաւունքներից զրկել և այլն — նշանաւոր դեր էին խաղում: Բայց հերետիկոսութեան անկումն առաջանում էր եւ ուղղափառութեան հոգեկան յաղթութիւնից: Նրա գլխաւոր պաշտպանն էր Միլանի եպիսկոպոս Ամբրոսիոսը, որը եկեղեցունշանակութիւնն ամեն բանից բարձր էր դասում և դէպք եղած ժամանակն աներկիւղ պաշտպանում էր նոյն իսկ աշխարհական իշխանութեան դէմ: Թէոդոսն անգամ խոստովանւեց նրա հովւական հեղինակութիւնը: Դա պատահեց Մալոնիքի դարհուրելի կոտորածից յետոյ. Թէոդոսը ժողովեց ազգաբնակչութիւնը եկեղեցումէջ և զինւորներին հրամայեց կոտորել՝ առանց դատաստանի ու քննութեան: Այս արիւնոտ կամայակաւութիւնից յետոյ Ամբրոսիոսը մերժեց հաղորդութիւն ստալ Թէոդոսին և կայսրը զղջաց իր ոճիրը:

Եկեղեցու հասարակական գերը.

Չրնայելով Դիոկղեսիանոսի եւ նրա յաջորդների բարեկորոզութիւններին, կայսրութեան քաղաքացիական կազմն աւելի և աւելի անբաւարար էր դառնում: Աստիճանաւորների դասակարգի թիւն ու ազգեցութիւնն աճում էին, բայց նա աւելի և աւելի էր հեռանում ժողովրդից և իր առանձնացած վիճակի մէջ, պարտութիւնների և խառնակութիւնների ժամանակ, կորցնում էր իր ծառայութեան գաղափարական ըմբռնումը, ընկնում էր նեղ ձևականութեան, զանձարանից գորութիւն անելու, կաշառակերութեան և հպատակներին ճնշելու մէջ: Վերջիններիս աչքին պետութիւնը երևում էր իբրև մի սարսափելի մեքենայ ժողովրդի արիւնն ու դրամը ձծերու համար: Կուլտուրական աշխարհի ազգաբնակչութիւնն սկսում էր փախչել իր կատարելագործւած պետութիւնից բարբարոսների մօտ: Արդէն Վաղէնտիանոս Ա. -ը և Վաղէսը հիմնեցին «պաշտպաններին» (defensor) ընտրով պաշտօնը. սրանք պէտք է պաշտպանէին դաւառացիներին կայսերական պաշտօնեաների կեղեքումներից: Բայց բաւար

կան չէր մի պաշտօն ստեղծել թղթի վրայ — պէտք էր նրան իրական ոչո՛ տալ:

Միակ ուժը, որ կարող էր սանձահարել նեոդներին, պաշտպանել քոյլերին, բարոյական պահանջներով եւ բարձր իդէալներով դուրս գալ փչացած եասաիրութեան դէմ՝ եկեղեցին էր: Եւ նա բառի ամենալայն մտքով՝ օգուեց իր զօրութիւնից հանրութեան օգտի համար: Դատաւորների խստասարտութեան և կողմնապահութեան պատճառով՝ նա սկսեց պաշտպանել կամայական ձերբակալութիւնից նրանց, որոնք փախչում, մտնում էին տաճարը, իսկ դատարաններին ներկայանալուց յետոյ՝ դիմում էր իշխանութիւններին, խնդրելով ողորմած և զիջող լինել. բարեգործութիւնը — աղքատներին, հիւանդներին, անանկներին, օգնելը՝ համարեաւ ամբողջապէս նրա ձեռքն անցաւ. ստրուկների և կիսաազատների վերաբերութեամբ նա հեռեկողական կերպով քարոզում էր այն միտքը, որ նրանք էլ նոյնպիսի մարդիկ են, ինչպէս և միւսները, և դրա համար պէտք է օգուեն օրէնքների պաշտպանութիւնից: Եկեղեցուն պատկանող կալւածներում բանւոր մարդկանց դրութիւնն աւելի տանելի և ապահով էր, քան մասնաւոր մարդկանց հողերի վրայ: Վերջապէս՝ եպիսկոպոսները դարձան քաղաքային համայնքներում գլխաւոր գործիչները, որովհետև միայն նրանք կարող էին կարօտեալներին պաշտպանութիւն ցոյց աալ: Այսպիսով՝ կայսերական վարչութեան կողքին առաջացաւ եկեղեցական վարչութիւնը, որ բոլորովին չէր սանձաւաւալուում միայն հոգեւոր գործերով, այլ իր գործունէութիւնը սարածում էր դասավարութեան եւ կառավարչական բոլոր հարցերի վրայ: Եւ այդ եկեղեցական վարչութիւնը գտնւում էր ժողովրդի հետ կենդանի կապակցութեան

մէջ, մտնում էր նրա կարիքների մէջ և արտայայտում էր նրա ձգտումները:

Արեւմտեան
հիւսուկեան
այսրութեան
անկումը.

395

Թէոդոսն իր երկու ընկերներից աւելի ապրեց և իր կեանքի վերջին երկու տարիներում կրկին իր իշխանութեան տակ միացրեց ամբողջ կայսրութիւնը: Բայց նրա մահից՝ 395 թականից յետոյ վերականգնեց արեւմտեան եւ արեւելեան կէսերի բաժանումը: Արևելքն ստացաւ Թէոդոսի երէց որդին՝ Արկադիոսը, արեւմուտքը՝ կրտսերը՝—Հոնորիոսը: Նըրանց թագաւորութեան օրերից սկսում է բարբարոսների յարձակումների երկար շարքը, որ շարունակում է ամբողջ V դարի ընթացքում և վերջանում է արեւմտեան կայսրութեան անկումով: Ամենանշանաւոր յարձակումներն են՝ վեստգոթերի առաջնորդ Ալարիքինը, որ 410 թւին առաւ և կողոպտեց Հռոմը, և վանդալների թագաւոր Գենզգերիկոսինը, որ նոյնպէս կողոպտեց «յաւիտենական քաղաքը» 455 թւին: Յիսուսական թւերի սկզբին հոններն՝ Ատտիլայի առաջնորդութեամբ այնպէս աւերեցին Գալլիան և Իտալիան, որ դերմանները նախկին յարձակումներն սկսեցին չնչին երևալ: Իսկ Ատտիլան արժանացաւ «Ասուածային խարազան» մականունը: Վաղէնտիանոս III կայսրի Այէցիոս զօրավարին յաջողեց 451 թւին ջարդել հոններին Կատալաունեան դաշտերում (այժմեան Շալօն քաղաքի մօտերը, Մարն գետի վրայ): Բայց դա չը խանդարեց Ատտիլային Իտալիա խուժել և դրաւել Աքւիլէան, թերակղզու հիւսիս-արևելքում հոռմէական զլխաւոր ապաստանը: Նա Հոռմի վրայ էլ գնաց, բայց՝ աւանդութեան համաձայն, հրաժարեց իր մտադրութիւնից Հոռմի եպիսկոպոս Լևոն Մեծի խնդրանքների պատճառով: Արևելեան կայսրութիւնն աւելի քիչ տուժեց արշաւանքներից, թէև նա ստիպւած եղաւ իր սահմանների մէջ ընդունել օստգոթերի

ցեղը: Իսկ Արեւմուտքը բոյորովին քայքայեց. կայսր տիտղոսը դեռ մի քիչ ժամանակ էլ պահպանեց, բայց նա գտնուում էր գերման զօրքերի առաջնորդների արամադրութեան տակ, որ կազմում էին՝ այսպէս կոչւած՝ հոռմէական ամենալաւ մասերը: Հերուլների առաջնորդ Օդօակը Հոավեննայում գահընկեց արեց առանց իշխանութեան, լոկ անունը կրող վերջին կայսրին՝ Հոռմուլոս Աւգուստուլոսին. այդ գէպը համարեա հազիւ նշմարեց Իտալիայում. ոչ որ սրտին մօտ չը ընդունեց: 476 թիւը, երբ Օդօակը ընդունեց Իտալիայի թագաւոր տիտղոսը՝ պէտք է հաշուել արեւմտեան կայսրութեան գոյութիւնը դադարելու թւականը: Կայսրութեան ամբողջ կէսը դեռ ևս զիմանում էր, բայց Իտալիան և Արևմուտքը, որտեղից դուրս էր եկել հոռմէական զօրութիւնը և որի հետ կապւած էր սօմանական կուլտուրան, գերմանների ներս խուժելով՝ ստացաւ բոյորովին նոր կերպարանք: Այդ նոր հոսանքը պատկանում է արդէն միջին դարի պատմութեանը: Վերջացնելով հին աշխարհի պատմութիւնը, պէտք է նկատել, որ արեւմտեան հռոմէական կայսրութեան անկումն առաջացաւ նոյնքան ներքին այլաւեւումից, որքան եւ դրսի նկուսից: Ճշմարիտ է, հասարակութեան լաւագոյն ուժերը պահպանեցին եկեղեցու մէջ, բայց եկեղեցին չէր կարողանում պահպանել քայքայող, լուծող պետութիւնը և պէտք է մտածել իր ամբողջութիւնը և իր ազդեցութիւնը բարբարոսների վրայ պահպանելու մասին: Արշաւանքներից աւելի քիչ փաստած արևելեան կայսրութիւնը կանգուն մնաց, բայց այն տեղ էլ գառամեալ պետութեանը կեանք տալու համար անհրաժեշտ էին խոր փոփոխութիւններ:

476

ՀՈՌՄԷԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ

Հոռոմայեցի-
ները և Յոյ-
ները:

Երկու դասական ազգերի՝ յոյների և հոռոմայեցի-
ների մէջ խոր տարբերութիւն կար հոգեկանի վե-
րաբերութեան. հոռոմայեցիները յունէին այն հնարա-
գիտութեան, հարուս երեսակայութեան հետքն ան-
գամ, որով այժի էին ընկնում յոյները. նրանք յաղ-
քում էին մեքի հետեւողականութեամբ, գործնականու-
թիւնով եւ բնաւորութեան տկուրութիւնով: Պատե-
րազմական ոգին և արհամարհանքը դէպի այն ամենը,
ինչ որ չունի անմիջական նպատակ և օգուտ՝ մի քիչ
մօտեցնում էին հոռոմայեցիներին դաժան, խօսքերով
ժլատ գործիացիներին, բայց երկրագործական զբաղ-
մունքները և ընտանեկան սկզբունքի ուժեղ զար-
գացումը տալիս էին հոռոմէական կեանքին նահապե-
տական պարզութեան և ընտանեկան փակաժու-
թեան մի առանձին կնիք, որից զուրկ էր Սպարտայի
զօրանոցային կեանքը: Իսկական հոռոմայեցին միշտ
որոշ արհամարհանքով էր վերաբերում յոյներին՝ նը-
րանց շարժունութեան, թեթևադիութեան, նենգա-
մտութեան և շատախօսութեան պատճառով. բայց
դեռ շատ վաղ ժամանակներից առանց յոյների
չէր կարող կառավարել Հոռոմը եւ իր զարգաց-
ման գործում բոլորովին ենթադիւնեց նրանց ազդե-
ցութեանը: Արդէն թագաւորների ժամանակ և հան-
րապետութեան սկզբում այդ ազդեցութիւնը երևում
է նրանում, որ հոռոմայեցիները վերցրին յոյների պաշ-
տամունքները և առասպելները (աստուածները և նրանց
մասին եղած պատմութիւնները): Հոռոմայեցիներն, ինչ-
պէս արդէն տեսանք, իրանց աստուածներին տւին
վերացական բնաւորութիւն և նրանց կենդանացնելու

համար ստիպւած եղան զիմելու իրանց դրացի հա-
բաւային իտալական յոյների օգնութեանը: Օրինակ՝
Յերերայի տաճարում, ուր պլերէյական էզիլները
պահում էին իրանց զիւանն ու դանձարանը, յունա-
կան ըրմերն էին կատարում աստուածպաշտութիւնը:
Իսկ կենդանի կուլտուրական շարժումն սկսեց հոռ-
ոմայեցիներին մէջ Մեծ Յունաստանի նւաճումից յետոյ,
և մանաւանդ մակեդոնական պատերազմներից և Բալ-
կանեան թերակղզին նւաճելուց յետոյ:

Այդ ժամանակ տեղի ունեցած մերձեցումը Յունական
կրթութիւնը
հոռոմայեցի-
ների մէջ
 յոյների և ասիացիների հետ երկու տեսակ ազդեցու-
թիւն ունեցաւ հոռոմայեցիներին վրայ: Արդէն ակնար-
կւած քաղաքական կեանքի պայմանների հետ միասին
նա նպաստեց հին կազմի լուծելուն, կեանքի ձևի
միամիտ պարզութեան, անզբղւելի կրօնասիրութեան,
անկաշառ հայրենասիրութեան և բարոյական գիմաց-
կանութեան խորտակելուն: 186 թւին ձերակոյտն
անհրաժեշտ համարեց խիտ հալածանք հանել ցոփ
զինարբութեան կամ վաքխանալիայի դէմ, որ Հոռոմ էր
բերւել յոյների ձեռքով, որովհետև այդ սօները դար-
ձել էին անսանձ, այլանդակ խնջոյքներ — կամ օրգի-
աներ: Բայց ոչ այդ ոստիկանական միջոցները, ոչ
ցինզօր կատոնի նման հնութեան նախանձախնդիր
մարգկանց ջանքերը չէին կարող կանգնեցնել սկսւած
շարժումը: Մնում էր քաղել նրանից լաւ պտուղներ,
վատերին հակակշռելու համար, իսկ նրա լաւ կողմն
էր գեղարեսնների եւ գիտութիւնների սարածումը:
Դրա համար էին գնհատում Յունաստանն Սկիպիոն
երէցի և Կրտսերի, Ֆլամինիոսի, էմիլիոս Պալլոսի
նման մարդիկ: Ամենից առաջ հոռոմայեցիների մէջ
արմատ բռնեց կաւակերգութիւնը: Պլաւտիոսը և Տե-
րենտիոսը գրում էին աստիկական աւելի ուշ ժամա-
նակի կատակերգութեան ազդեցութեան տակ — նրանց

գրեաձքները հետաքրքիր են իբրև բարքերի և նիստ ու կացի պատկերներ: Նրանց մէջ ամենակենդանի ամնաւորութիւնները հանդիսանում են ստրուկներն իրանց ստրկական խոնարհութիւնով, խորամանկութիւնով ու տէրերի վրայ ունեցած ազդեցութիւնով: Նրանք ունէին միջազգային նշանակութիւն— միատեսակ կարևոր դեր էին խաղում ինչպէս հռոմէական, այնպէս էլ յունական հասարակութեան մէջ: Հռոմէական հասարակութեան մէջ նրանց նշանակութիւնը մինչև անգամ աւելի զօրացաւ, որովհետև նրանք հանդիսանում էին իբրև երիտասարդ սերնդի դաստիարակներ, հռոմէական կոպիտ պայմաններում իբրև մտաւոր մշակութեան ներկայացուցիչներ:

Պատմագրութիւն:

Գրականութեան միւս տեսակը, որ նոյնպէս այդ ժամանակ ծնեց, էր պատմութիւնը: Թէև հռոմայեցիներն աւելի շուտ կատարում էին մեծ գործեր, քան նրանց մասին պատմում, սակայն փառքի սէրը և քաջագործութիւնների առատութիւնը պէտք է՝ շուտ թէ ուշ՝ առաջացնէին պատմագրութիւնը: Սկզբում գործը սահմանափակում էր նշանաւոր գերդաստանների նախնիքներին զովարանելով, նրանց պաշտօններն, արշաւանքներն ու յաղթանակները հաշուելով: Բացի դրանից շուտով երևան եկան չոր տարեգրութիւններ ամեն տեսակ ուշագրաւ գործերի մասին: Յոյների հետ մօտենալն առաջացրեց կապակցւած պատմութեան առաջին փորձերը: Ֆարիոս Պիկտորը, ցննգօր Կատոնը թողել են այդ տեսակի ընդարձակ շարագրութիւններ: Ներկայ դէպքում չէ կարելի լուրիւսի տալ և Պոլիբիոսի յունական աշխատութիւնը, որ նկարագրում է Պունիկեան պատերազմների շրջանը, որովհետև նա առաջացել է Հռոմի Յունաստանի վրայ ունեցած հակազդեցութիւնից: Պոլիբիոսը մօտ ծանօթ էր հռոմէական կարգերի հետ— նա արեական գաշնակցութեան երկրորդ մակեդոնական պատերազմի ժամանակ լիազօր էր հռոմէական զօրքերի մօտ և նրանից յետոյ մասնակցում էր յունական յարաբերութիւնները կարգաւորելու գործին: Նրա նշանաւոր շարագրութիւնը ներկայանում է իբրև առաջին փորձ հաղորդելու ընդհանուր պատմութեան հոսանքը՝ հակա-

ռակ լոկ ազգային պատմութիւններին. նրա համար Հռոմի յաղթութիւնը միացնում է իր մեջ Իսպիայի, Յունաստանի, Ասիայի և Աքեիկայի— լուսաւոր աշխարհի այս զլխաւոր մասերի պատմութիւնը:

Քաղաքացիական պատերազմների սարսափելի խառնակութիւնները ընտանաբար յետաձգեցին Հռոմի կոլտուրական զարգացումը: Յունական լուսաւորութիւնն աւելի և աւելի խոր էր թափանցում հռոմէական հասարակութեան մէջ, բայց ընդունակ մարդիկ բոլորովին կլանել էին կուով և չէին կարողանում իրանց ժամանակը նւիրել գրականութեան և նրա մէջ որ և է նշանաւոր բան արտադրել: Միակ ճիւղը, որ այդ ժամանակ խոշոր յառաջադիմութիւն արեց, հարսասանութիւնն էր, որը վաղ հասաւ փայլուն հետևանքների. այդ բանում ազդեցութիւն ունեցաւ հռոմայեցիների կեանքի մէջ քաղաքական ժողովների և դատական նիստերի աչքի ընկնող նշանակութիւնը: Գրակրօնները, Լիկինիոս Կրաստոս Երէցը, Հորտենսիոսը, մանաւանդ Կիկերոնը հասան այնպիսի բարձրութեան, որ կարող էին մրցել մինչև անգամ յունական հռչակաւոր ճարտասանների հետ. ընտան ձիւքերը, մանրադնին նախապատրաստութիւնը, մշտական գործածութիւնը, շրջապատող հասարակութեան հետաքրքրութիւնը և ճաշակը՝— ամեն բան նպաստում էր նշանաւոր հետորների զարգանալուն:

Ճարտասանութիւնը:

Կրթութիւնն ամենաձաղկած վիճակի հասաւ կայսրութեան ժամանակ, խաղաղութիւնը հաստատուելուց յետոյ: Իր հսկայական պատմական աշխատութեան ¹⁾ մէջ Տիստոս Ալիպիոսն ուշարձաններ կանգնեցրեց հանրայեւութեան փառաւոր յիւստակների համար: Մեծամեծ պատերազմական սխրագործութիւնները, կուսակցութիւնների յամառ կոխը, քաղաքացիական վեհանձնութեան, պարզութեան և բարքերի խստութեան ուրազները նա հաղորդել է հայրենասիրական ոգևորութիւնով և ճարտասանութիւնով, որ լիքն է արժանիքով ու փայլով: Նոյնպիսի հայրենասիրական նպատակ ունի և Վիրգիլիոսն իր Ենէականի մէջ: Նա փորձեց հռոմայեցիների համար ստեղծել մի այնպիսի գիւցազնեղութիւն, որպիսին ունէին յոյները հոմերական պօէմներում: Ոգիսա-

Կայսրութեան կուրտուրական ազդեցութիւնը:

1) 142 գիրք, որոնցից մեկ հասել են 1—10 և 21—45-երորդ գրքերը միայն:

կանը ծառայում էր նրան իբր օրինակ ենէասի թափա-
 ուսները՝ Տրոյայի կործանումից յետոյ՝ նկարագրելու հա-
 մար, իսկ Նդիականն՝—իբր օրինակ ենէասի իտալական
 ափը դուրս գալուց յետոյ՝ լատինների հետ ունեցած պա-
 տերազմները նկարագրելու ժամանակ: Այս արհեստական,
 դիտմամբ հնարած դիւցազներգութիւնը (էպոս) չէ կարող
 համեմատել հոմերականի հետ իր զգացմունքների անմիջա-
 կան անկեղծութիւնով, պատկերաւորութիւնով և դիտելու
 ընդունակութիւնով: Բայց հետաքրքիր է Վիրգիլիոսի ընդ-
 հանուր հայեցակէտը. նրա հերոսի գլխաւոր յատկութիւն-
 ներն են՝ կրօնասիրութիւնը, յարգանք դէպի կրօնը և բարո-
 յականութիւնը (pius Aeneas): Դիւցազներգութեան նպատակն
 է նոյն տեսակի զգացմունքներ զարթեցնել ապօրինութեան
 և փշաքանութեան վարժւած հոռմէական հասարակութեան
 մէջ, իսկ գլխաւոր միջոցն է՝ կրօնական աւանդութեան
 և Հոոմի դօրութեան մէջ եղած կապը ցոյց տալը. ենէասը
 փախցնում է Տրոյայից իր տան հին ասուածներին, և այդ
 ասուածներին յագելու սովորութիւնն իր յետնորդներին
 հաղորդելը ծառայում է իբր դրաւական Հոոմի կեանքի մէջ
 բոլոր յաջողութիւններին:

Օգոստոսի ժամանակի միւս մեծ բանաստեղծը—Հորա-
 ցիոսը սակաւ է դիմում այդպիսի լուրջ պատճառաբա-
 նութիւնների: Նրա օդաները (գովարանական երգեր), է-
 պօդաները, երգիծարանութիւնները, ուղերձներն արտա-
 յայտում էին ժամանակի մի ուրիշ պահանջը: Նա մաս-
 նակցում էր վերջին քաղաքացիական պատերազմին և այն
 էլ՝ հանրապետականների կողմից. բայց այն օրից, երբ նա
 նետեց իր վահանը Փիլիպպէի մօտ եղած կուում, նա քո-
 դեց և քաղաքական ասպարէզը: Պրօսկրիպիաների երկիւղը,
 հնարաւոր նոր խառնակութիւնների ահը, Սարինիայում ու-
 նեցած իր փոքրիկ կալւածքի հետ կապւած լինելը, այն
 կալւածքի, որ նւիրել էր Մեկենասը, իշխանութեան առաջ
 խոնարհւելը—այն իշխանութեան, որ ապահովեցնում է խա-
 դադութիւնը և կարգը՝—ահա թէ ինչի են հասնում Հորա-
 ցիոսի բաղաքական գաղափարները: Նա ուրախանում է
 կեանքի բոլոր հաճոյքների համար, նւիրում է նրանց՝
 զգուշաւոր ընտրութիւնով և հասեացող մարդու նուրբ ճա-
 շակով, որ միատեսակ զգայուն է թէ դէպի հոգեկան և թէ
 զգայական հաճոյքները: Նրա համար մասնաւոր կեանքի

հոգսերն ու մտածմունքներն առաջին տեղն են բռնում, ինչ-
 պէս և Օգոստոսի ժամանակի ուրիշ բնաբերգու բանաստեղծ-
 ների համար:

Սակայն չէ կարելի ասել, որ կայսրութեան ժամա-
 նակի զրականութեան միջից չբացել էր հետաքրքրութիւնը
 դէպի հասարակական հարցերը: Դիւրարժեքը Կատուլլոսը
 խիստ կերպով խօսեց նրէց Կեսարի դէմ: Ներոնի օրով
 Պետրոնիոսը (Styricon գրւածքում) ծաղրեց զաւառական
 կեանքն իր հարստացած ազատ-արձակածներով, իր պոր-
 տաբոյժներով (պարագիտ), որ կապկութիւններ էին անում
 հարուստներին զւարճացնելու համար, իր կոշտ ու կո-
 պիտ փորձերով՝ ընդօրինակելու Հոոմի ճոխութիւնն ու
 վայելչութիւնը: Իւվենալի Նրգիծաբանութիւնները Դոմիկիա-
 նոսի օրով շատ աւելի լայն են: Չայրոյթով նկարագրում է
 նա ամբողջ հասարակութեան անբարոյականութիւնը—տգի-
 տութիւնը, նախապաշարուածը, փշաքան, այլասեռւած ճա-
 շակները, ամեն հնարաւոր տեսակի ախտերը: Նրա մաղձոտ
 երգիծարանութիւնը չէ խնայում ոչ ոքի. նա զիպչում է
 նոյն իսկ կայսրին և նրա պալատականերին, միայն արդէն
 Դոմիկիանոսի մահից յետոյ:

Կայսրների կամայականութիւնից և հասարակութեան
 բարոյական անկումից առաջացած գժգոնութիւնն ամենատա-
 ղանգաւոր արտայայտութիւն գտաւ Կորնելիոս Տակիտոսի
 պատմական գրւածքներում, որ գրում էր Տրայանոսի ժա-
 մանակ, բայց որը փորձել էր Դոմիկիանոսի վարչութեան
 բոլոր ծանրութիւնը: Մեզ հասել են նրա տարեգրութիւնից
 և պատմութիւնից մի քանի գրքեր, որ նւիրւած են Տիրե-
 րիոսի ժամանակին, Կլաւդիոսի վերջին տարիներին, Նե-
 րոնին և նրա մահից յետոյ առաջացած խառնակութիւններին:
 Բացի դրանցից, մնացել են՝ հոետորական արեւատի մասին
 մի խօսակցութիւն, Ագրիկոլայի—Տակիտոսի աներոջ կեն-
 սագրութիւնը և գերմանների բարբերի և հիմնարկութիւն-
 ների նկարագրութիւնը: Այդ շարագրութիւններից ոչ մէկն
 աչքի չէ ընկնում իր անկողմնակալութիւնով: Տակիտոսը
 գրում է սրտի կակիծով և չարութեամբ. նրա մեջ դեռ ևս
 կենդանի է ազնւական հանրապետականի անկախ ոգին, քե և
 նա խոստովանում է միայեւոքեան անհրաժեշտութիւնը և
 հանրապետական անհնարիւնութիւնը: Բայց նա անկարող է
 հաշուել Ներոնի անմիտ կատաղութեան, Տիրերիոսի կեղ-
 ծաւոր գաժանութեան, ծերակոյտի փոքրոգութեանը, զօրքի
 ինքնակամութեան, ամբողջ հասարակութեան ստնձարձակու-

երգիծաբա-
նութիւն:

Տակիտոս:

թեան հետ: Իբր դաս իր հայրենակիցներին, նա իրար մօտ է դնում նրանց թուլամորթութիւնն ու ախտերը և դերման բարբարոսների անբիծ և առողջ ընաւորութիւնը: Կասկած չըկայ, որ Տակիտոսի պատկերն ազատ չէ չափազանցութիւններից և միակողմանիութիւններից, որ նա չափազանց կենտրոնացրել է իր ուշադրութիւնը Հռոմի բարձր դասակարգերի կեանքի վրայ և արհամարհել է քիչ աչքի ընկնող դաւաճները: Նա Հունի Թուկիդիտէսի ընդունակութիւնը՝ ցոյց տալ մասնաւոր երեւոյթների վրայ ըզհանուր պայմանների ազդեցութիւնը. նրան մասնաւորապէս հետաքրքրում է ընաւրութիւնների, կրքերի ուսումնասիրութիւնը և, ինչպէս հոգեբան, նա դժար թէ իրան հաւասար մէկն ունենայ պատմական գրողների մէջ:

Պատմութեան արեւտները

Չը վերագառնալով այն նիւթական յառաջադիմութիւններին, որոնց մասին արդէն խօսուեց, հաշւենք կայսերական շրջանի խոշոր ծառայութիւնների ամբողջ շարքը: Հռոմէական տիրապետութիւնը նպաստեց՝ առաջին՝ հելլենիստական կրթութեան տարածւելուն Միջերկրականի շուրջը եղած բոլոր երկրներում: Եթէ Արեւմուտքը ուսմանացած էր լեզուով, եթէ նոյն իսկ Արեւելքում հաստատուել էին հռոմէական հիմնարկութիւնները, կրկին զիտութիւնը եւ գեղարուեստ ամեն տեղ հելլենիստական բնաւորութիւն ունէին: Ինչպէս այս մասում իրանք՝ հռոմայեցիները սովորում էին յոյներից, այնպէս էլ նրանցից սկսեցին սովորել իսպանացիները, գալլերը, բրիտները, աֆրիկացիները: Այդ ժամանակ արեւմուտքում պրատիքական արեւստները հասել էին բարձր ծաղկման, սակայն հռոմայեցիներին աւելի յաջողուում էր ճարտարապետութիւնը, քան քանդակագործութիւնը: Վերջինս կորցրեց յունական օրինակների իզէպական բովանդակութիւնը և գեղեցկութիւնը և սկսեց դառնալ դէպի իրականութեան նեզրիս պատկերացումը — դէպի պատկերային արձանը և կենսական տեսարաններն (օրինակ՝ Տրայիանոսի սիւնի և Տրտոսի յաղ-

թական կամարի վրայի ուռուցիկ քանդակները): Ճարտարապետութիւնը չը մշակեց մի բոլորովին նոր ոճ. նա օգտուեց էտրուսկների շինութեան վրայ գրմբէթ բարձրացնելու սովորութիւնից և նրա հետ միացրեց յունական սիւնազարդ շէնքերի ձևը: Այս միացման նշանաւոր օրինակն է Պանթէոնը, որ շինել է տւել Ագրիպայսը:

Զւարճանալու մեծ պահանջը ծնեցրեց բազմաթիւ թատրոնների ու կրկէսների (ցիրկուս) կառուցումը: Թէ մէկ և թէ միւս տեսակի շէնքերը տեղաւորում էին բաց երկնքի տակ, ամֆիթատրոնի ձևով իրար վրայ բարձրացող նստարաններով, բեմն էլ մէջ տեղը: Հռոմի Մեծ-կրկէսը (Circus maximus) շինւած էր 260,000 մարդու համար: Փլաւիանոսի ամֆիթատրոնն իր մեծութեան պատճառով կոլոսսէա (հսկայ) անունն էր ստացել, և նրա աւերակներն այսօր էլ կարող են դադափար տալ այդ շէնքերի չափի, ամբութեան և փառահեղութեան մասին: Պէտք է աւելացնել, որ Հռոմի և գաւառների յուշարձանները պարզ կերպով ցոյց են տալիս ոչ միայն I և II դարերի ծաղկեալ վիճակն, այլ և III դարից սկսած լուսաւորութեան անկումը. օրինակ Սեպտիմ Սեվերի և կոստանդիանոսի յաղթական կամարներն իրանց զարգարանքներովը և ուռուցիկ քանդակներովն արտայայտում են աւելի և աւելի աճող վայրենացումը. մանրամասնութիւններն իրար վրայ են կուտակուում սուանց ներքին կապի, կորչում է ուղիղ կերպով դիտելու և իրականութիւնը ճշակաւոր կերպով արտայայտելու ընդունակութիւնը:

Հելլենականութեան կնիքը գիտութեան մէջ պակասութիւնը նշմարելի չէ քան գեղարուեստների մէջ: Տեղեկութիւններ հաւաքելը, հետաքրքրութիւնը դէպի բնապատմական գիտելիքները շարունակուում են, թէ և կայսերական շրջանը չարտադրեց այնպիսի մեծ թիւ առաջնակարգ գիտնական-

ների, ինչպէս աղէքսանդրեան կրթութիւնը II և III դարերում ք. ից առաջ: Պլինիոս երեցը, Ներոնի և Վեսպասիանոսի օրով իր «բնական պատմութեան» մէջ հաւաքել է ահագին քանակութեամբ հետաքրքիր դիտողութիւններ հանքարանութեան, բուսարանութեան, կենդանարանութեան գիւղասնտեսութեան վերաբերեալ, թէև նրա նկատողութիւնները չեն վերածւած լաւ մտածւած մի ամբողջութեան: Գալէնը դարձաւ գիտական բժշկութեան հիմնադիրը, որովհետև առաջին անգամ մարդու բժշկութեան եղանակը կապեց նրա բնախօսութեան (ֆիզիոլոգիայի) հետ: Ամենախոր ազդեցութիւն ունեցան ալէքսանդրեան գիտնական կլաւդիոս Պաղոմէոսի (ապրում էր Անտոնիոսի ժամանակ) գործերը, որ կազմեցին մուրբակների մասին եղած գիտութեան հիմքերը և մաթեմատիքական աշխարհադրութիւնը, որ ընդունում և պահպանում էին գիտնականները նրանից դեռ հազար տարուց աւելի յետոյ էլ: Ի միջի այլոց նա համոզւեց, որ երկրի մակերևոյթը հարթ չէ, այլ կլոր, և քանդեց այն հասկացողութիւնը, որն ասում էր, թէ ովկիանոսն ամեն կողմից շրջապատում է մարդարնակ ցամաքը:

Քրտուները:

Մի ուղղութեամբ, իրաւունքի մասում, հռոմայեցիները բաց արին մի անպայման նոր ճանապարհ և մի այնպիսի գործ կատարեցին, որը մինչև անգամ մեր օրերում վճռական ազդեցութիւն է գործում: Յունական պետութիւնները՝ ծանօթացան մարդկանց մէջ եղած բոլոր բազմատեսակ յարաբերութիւնների հետ և նրանց կարգաւորելու համար մշակեցին իրաւաբանական շատ նշանաւոր ձևեր: Բայց յոյները չափազանց բաժան-բաժան և փոփոխական էին, դրա համար էլ չէին կարող կազմել մի ընդարձակ և մտածւած իրաւագիտական կարգ (սիստեմա). դրա հետ միասին՝ իրաւագիտութեամբ զբաղելը նրանց մէջ ընկաւ այնպիսի մարդկանց ձեռք, որոնք շատ էլ յարգւած չէին հասարակութիւնից—սովեստների և արհեստով ճարտասանների ձեռքը, որոնք աշխատում էին միայն հարստանալ և առաջ գնալ այդ գործով: Հռոմէական մողովուրդը կարծես սեղծւած էր իրաւագիտութիւնը

մեակելու համար: Առաջին անգամ պատմութեան մէջ երևալով, նա աչքի ընկաւ իր մտածողութեան հետեղականութիւնովը ու տրամաբանութիւնովը: Դասակարգային յամառ կոիւր վարժեցրեց ամենաչնչին մարդիկներին անգամ հասկանալ և գնահատել իրաւական որոշումները: Իտալիայի և գաւառների նւաճումը հռոմայեցիներին դարձրեց ամբողջ աշխարհի գատական վէճերի վճիռների գործի մէջ գլխաւոր միջնորդը: Ամենահին իրաւաբանական սովորութիւնները կրօնի հետ անմիջական կապակցութեան մէջ էին գտնուում և պահպանւում էին քրմերի ձեռքով: Մագիստրական (ընտրովի բարձր պաշտօնէութեան) ծառայութեան մէջ դատաւարութիւնն այնպիսի դեր էր խաղում, ինչպէս և զինուորական հրամանատարութիւնը, և փոփոխւում էր նրա հետ: Վերջապէս տիրող (պատրոնի) յարաբերութիւնը դէպի նրա հովանաւորութիւնը խնդրող ստորագրեալը (կլիէնտը)— ազնւական հռոմայեցու յարաբերութիւնը դէպի նրա օգնութեանը դիմող օտարերկրացիները և գաւառացիները— քաշում էին դէպի փաստաբանական (իրաւաբանական) գործունէութիւնը, ձրգում էին ամենանշանաւոր, ծառայութիւններ մատուցած և պետութեան մէջ յարգւած մարդկանց:

Դատաւորները բոլորովին չէին սահմանափակւում ժողովրդի հաստատած օրէնքների կամ ձերակոյտի վճիռների (senatus consulta) գործադրութիւնով, որովհետև թէ մէկը և գործադրումը թէ միւսն ամփոփում էին չափազանց չնչին թւով վիճելի դէպքեր: Հանրապետութեան ժամանակ պաշտօնի գլուխ անցնող Պրետոր (գլխաւոր զաւաւոր) մի հրովտրակով (էդիկտ) յայտարարում էր, թէ ինչ սկզբունքների պէտք է հետևի գատավճիռներ անելու ժամանակ, բայց որովհետև հրովարտակով էլ չէր կարելի նախատեսել բոլոր վիճելի դիպւածները և դրա հետ միասին պաշտօնեան կարող էր իրաւաբանութիւնից շատ բան հասկացող մարդ չը լինել՝ դրա համար նա իրան օգնութեան էր կանչում խորհրդականներ— լաւ իրաւաբաններ, կամ դժւար հարցեր լուծելու ժամանակ դիմում էր իրաւագիտութեան մէջ յայտնի հեղինակութիւնների:

Հոմէական իրաւագիտութեան գործադրումը

252

Որքան աւելի բարդանում էին քաղաքացիական յարաբերութիւնները և կուտակում օրէնքները, սովորութիւնները, հրովարտականները, վճիռները, հուշակաւոր իրաւաբանների պատասխաններն՝ այնքան աւելի անհրաժեշտ կերպով զգացոււմ էր այդ ահագին կոյտի մէջ մի որոշ ճանապարհ գտնելու, հիմնական սկզբունքները որոշելու, մասնաւոր դէպքերն այդ սկզբունքներից կախման մէջ դնելու կարիքը։ Այդ տեսակ գիտական աշխատութեան առաջին նշանաւոր ներկայացուցիչը եղաւ առաջին պլեբէյը, որը հասաւ բարձրագոյն քուրմի պաշտօնին՝—Տրեբերիոս Կորունկանիոս (pontifex maximus, 252 թ. Ք. առաջ)։ Նա վերածեց այն իրաւաբանական սովորութիւնները, որոնց պատշաճներն էին քրեականները։ Աւելի լայն էր Մուկիոս Սկիպիայի մտաւոր հորիզոնը, այն մարդու, որ ոչնչացաւ Մարիոսի Հոտմն առած ժամանակը. նա արդէն ուշադրութեան է առել իր աշխատութեան մէջ իր ժամանակի իրաւունքի բոլոր բազմատեսակ ազդիւրները։

Կայսրութեան հաստատուելուց յետոյ իրաւունքն սկսեց զարգանալ աւելի ևս մեծ յաջողութիւնով, ըսն հանրապետութեան ժամանակ։ Կայսրութեան պարծանքը նրանումն էր, որ նա կարգ ու խաղաղութիւն էր պահպանում կուլտուրական աշխարհի տարացեղ ազգաբնակչութեան մէջ։ Նիւթական բարօրութեան աճումը, առևտրի կենտրոնացումը, ծառայութիւնների բազմատեսակ փոխանակութիւնը, բազմաթիւ գործառնութիւնները և պարտականութիւնները—այս բոլորը պահանջում էին իրաւաբանների եռանդուն գործունէութիւնը, որոնք կարող լինէին նաեւ կերպով որոշել յարաբերութիւնները, որոշել և իրարից դուրս բերել հասկացողութիւնները, եզրակացութիւններ հանել, պահանջել երկու կողմերի իրաւունքները, կենսական գիպւածները օրէնքի և գիտութեան ընդհանուր սկզբունքների տակ դասաւորել։ Յետոյ՝ հանրապետութեան հետ համեմատելով՝ ստացաւ այն էական փոփոխութիւնը, որ կայսրութիւնն սկսեց իրաւունքի ծայրայեղ բաժանմանը դէմ դնալ և միացնող՝ կենտրոնացնող քաղաքականութիւն բանեցնել։ Արդէն Օգոստոսը մի քայլ արեց այդ ուղղութեամբ, —նա արգելեց խորհուրդ հարցնելու ամեն մի իրաւաբանից. «պատասխաններ» տալու քոլլատրիւնը ըսկսեց տրւել կայսերական գիւանատնից որոշ փոքրաթիւ անձերի։ Ազրիանոսի յանձնարարութիւնով՝ Մարկիանոս Յու-

լիանոս զանազան պրետորական (զլխաւոր գատաւոր) հրովարտականները՝ վեխարինեց մի «մշտական» կոչւած հրովարտակով. նրա մէջ մտցւած էին նախընթաց հրովարտականների հիմնական սկզբունքները և դէն գցւած բոլոր աւելորդ և հակասական կէտերը։ Մարկոս Աւրելիոսի ժամանակ Գայոսը կազմեց «իւստիտուցիաներ», մի համառօտ դասագիրք, որ վերածում էր իրաւագիտութեան գլխաւոր սկզբունքները։ Այդ բանում նա աչքի առաջ ունէր ոչ թէ հոռմէական ժողովրդի առանձնայատկութիւնը կազմող սկզբունքներն, այլ այն ընդհանուր կանոնները, որոնք թւում էին բոլոր մարդկանց յատուկ բանականութիւնից և արդարութեան սկզբունքից բղղխած և դրա համար էլ բոլոր ժողովրդների համար հաւասարակէս գործադրելի էին։ Այս բանական իրաւունքը կոչոււմ էր համաժողովրդական (ius gentium)։ Որքան որ հոռմէական քաղաքացիութիւնը տարածոււմ էր կայսրութեան բոլոր ժողովրդների վրայ, այնքան էլ համաժողովրդական իրաւունքն աւելի և աւելի զտնոււմ էր քաղաքացիական իրաւունք (ius civile)։

Իրաւագիտութեան գործադրութեան մեծ նշանակութիւնը, նրա առաջնակարգ դերը կայսրութեան մէջ արտայայտեց վերջապէս նրանով, որ գլխաւոր դասարանի անդամներ՝ հետեւաբար եւ կայսրների ամենամօտաւոր օգնականներ սկսեցին նշանակել հուշակաւոր իրաւաբաններին։ Այդպիսի դերը էր գրաւել Սեպտիմոս Սեվերի ժամանակը Պապինիանոսը, կարակալայի և Հելիոգաբալի ժամանակ՝ Յուլիոս Պաւլոսը, Ալէքսանդր Սեվերի ժամանակ—Ուլպիանոսը, այս երեքն էլ հոռմէական իրաւունքի աչքի ընկնող աստղերն են, որոնց պատասխանները մեծ թւով պահպանուած են հոռմէական իրաւաբանների արած բազմաքննիչի ժողովածուների մէջ, որ յայտնի է Յուստինիանոսի 'Իրիգես անունով։

III զարի վերջում, կայսրութեան վերականգնումից յետոյ, հոռմէական իրաւունքի պատմութեան մէջ սկսոււմ է մի նոր շրջան։ Արդէն առանձին գիտնական իրաւաբաններ չեն որոշում իրաւունքն իրանց կարծիքներով. ս.ա.աջնորդող դերն անցնում է ուղղակի կայսրին եւ նրա դիւանին։ IV և V դարերի օրէնքների, հրովարտականների, կանոնների մեծ մասը՝ հաւանաբար, կազմւել են լաւ իրաւագէտների մասնակցութիւնով, բայց այդ մասնակցութիւնը մնում է ան-

նշմարելի: Դիոկղետիանոսը, Կոստանդիանոսը, Թէոդոսն, Արկադիոսը և Հոնորիոսը խօսում են իրանց անունից և տալիս են ոչ թէ կարծիքներ կամ վարդապետութիւններ, այլ հրամաններ: Կայսրութեան ուշ ժամանակի այս աշխատութիւնն իր իրաւաբանական արժէքովն ու տաղանդաւորութիւնովը չէ կարող համեմատուել II և III դարերի դասական¹⁾ իրաւաբանների գործունէութեան հետ: Բայց և այս շրջանին՝ պատկանում է մի անկողոպտելի փառք. IV դարի կայսրների որոշումները բոլորովին փոխեցին քաղաքացիների դասակարգային վիճակը և շատ նպաստեցին հին կոլտուրայի խայտառակ հիմքի՝—ստրկութեան կործանմանը:

Բնական իրաւունք:

Մարդկային պատմութեան մէջ հռոմայեցիների գլըխաւոր ծառայութիւնն է հռոմէական քաղաքացիական իրաւունքը: Նրա նշանակութիւնն ամենից լաւ պարզւում է այն հանգամանքով, որ կայսրութեան իրաւաբանների վարդապետութիւնը չէ մեռել մինչեւ այսօր—ոչ միայն չէ մեռել, այլ ճանաչւում է իբրև ամենալաւ նախապատրաստութիւն այժմեան իրաւաբանի համար և իբրև գլխաւոր հիմք եւրոպական երկրներում գործող իրաւական դրութիւնների: Այդպիսի արտակարգ կենսունակութեան—II դարի հասկացողութիւնը XX դար տեղափոխելու պատճառները բացատրելու համար բաւական չէ մատնանիշ անել միայն հռոմայեցիների աչքի ընկնող ընդունակութիւնն իրաւաբանական մտածողութեան մէջ և այն յարաբերութիւնների առատութիւնը, որ ներկայացնում էր կայսրութիւնն իրաւաբանական մշակութեան համար: 17 դար իզուր չէ անցել, և կեանքի բոլոր ճիւղերում առաջացել են մի շարք փոփոխութիւններ՝ երբեմն շատ խոր. եթէ այնուամենայնիւ հռոմէական իրաւունքը պահպանել է իր կենսական ուժը, նա այդ բանը պարտական է այն բարձր հայեցակէտին, որ մտցնում էին նրա մէջ դասական իրաւաբանները. նրանք աշխատում էին ստեղծել բոլոր ժողովուրդների համար մի ընդհանուր իրաւունք և դրա համար յենւում էին ոչ թէ հռոմայեցիների, աթէնացիների, ասորիների պատահական վճիռների վրայ, այլ ընդհանրապէս մարդու բնութեան վրայ,

¹⁾ Դասական (կլասիք) բառը յաճախ գործ է ածւում համարեա «օրինակելի» բառի մաքով:

այն բանի վրայ, ինչ որ մարդկային յարաբերութիւնների մեջ բնական, բանական եւ արդարացի է: Այդ դէպքում թէև ազգային ու դասակարգային բարդութիւնները չէին ոչնչանում, բայց բռնում էին երկրորդական տեղ. հռոմայեցին և յոյնը, քաղաքացին, աշատ-արձակածը և ստրուկն ամենից առաջ դիտուում էին իբրև մարդ: Դրանից է, որ մասամբ հնարաւոր եղաւ որոշ չափով այդ վաղուց մեռած ստորաբաժանումների փոխարէն դնել նոր հասարակական համախմբութիւններ և կոչումներ—Ֆրանսիացի, դերմանացի, լիակատար իրաւատէր և կիսաիրաւատէր,—և այնուամենայնիւ՝ պահպանել գլխաւորն՝ այսինքն մարդկանց բնական իրաւունքը մարդու բանական բնութեան վրայ հիմնելու փորձը:

Պետք է աւելացնել, որ իբր ելակէս ծառայում էին առանձին անհասի շահերն ու կաւեր: Այս բանում դասական իրաւաբանների իրաւունքը խիստ կերպով զանազանւում է ինչպէս հանրապետութեան ժամանակի հայացներից, այնպէս էլ կայսրութեան վերջերում տարածւած գաղափարներից: Հանրապետական շրջանում մարդը դիտուում էր գլխաւորապէս իբրև քաղաքացի. արտօնեալ փոքրամասնութեան, այսինքն քաղաքացիների ամեն մի ներկայացուցիչն ամենից առաջ քաղաքային համայնքի՝—բարձրագոյն ամբողջութեան մի մասն է: Աւելի շատ այդ համայնքի շահը և նրա մասերի կապակցութիւնն աչքի առաջ ունէին, քան առանձին անհատի շահն ու կամքը. և որքան աւելի հին ժամանակ ենք մենք վերցնում, այնքան աւելի ուժեղ է քաղաքի, տոհմի, ընտանիքի ազդեցութիւնը: Միւս կողմից IV և V դարերում կայսրութիւնը խիստ կերպով իր խնամակալութեանն է ենթարկում առանձին անհատների շահը և իրաւունքը. իսկ նրա կողքին առաջանում է եկեղեցին, որը նոյնպէս որոշում է ոչ միայն առանձին անհատների փրկութիւնը, այլ նրանց սերտ միացումը մի եկեղեցական ամբողջութեան մէջ, որը Քրիստոսի մարմինն է: Այդ երկու շրջանների միջավայրում կանգնած է առաջին երեք դարերի կայսրութիւնը, որն, իհարկէ, շատ բան էր պահանջում իր հպատակներից, բայց այնուամենայնիւ դիտում էր պետութիւնն իբրև հասարակութիւնից բարձր կանգնած և, նշանակում է, հասարակութիւնից դուրս մի պահապան ոյժ. իսկ հասարակութիւնն ինքն՝ իբրև առանձին անհատների մէջ մշտա-

պէս տաջացող և քայքայող յարարերութիւնների մի շարք: Ընտանիքը, տոհմը, խմբակցութիւնը (համբարութիւնը), դասակարգերը, քաղաքը, կրօնական համակեցութիւնն—այս բոլոր խմբակցութիւնները ճանաչուած էին՝ միայն իբրև առանձին անհատների ժամանակաւոր և պետութիւնով պայմանաւորուած միաւորութիւններ: Այդ մութիւններից որևէ մէկի խիստ զարգացումը համարուած էր նոյնքան վտանգաւոր ամենազօր պետութեան համար, որքան և առանձին անհատի ազատութեան բռնարարութեան համար: Կայսրները նրա համար էին այնպէս հալածութիւններ հետնէական եկեղեցին, որովհետև նա դուրս եկաւ ընդհանուր հնազանդութեան շրջանակից և հաստատուեց բոլորովին անկախ սկզբունքների վրայ: Դասական շրջանի հռոմէական իրաւունքը գործադրուած է անհասակաւորութեան սկզբունքը—հասարակութիւնն իրար հետ թոյլ կերպով կապակցուած առանձին առանձին անհատների բաժանման սկզբունքը:

Բարոյագիտութիւն:

Հռոմէական իրաւունքների մէջ թափանցած ընդհանուր գաղափարները մշակուեցին ոչ միայն նրանց համար բարեյաջող պետական կարգերի և իրաւաբանական գիտութեան յաջողութիւնների պատճառով. նրանց զօրեղ կերպով նպաստեց և փիլիսոփայական շարժումը, որը, ինչպէս և Հռոմի ամբողջ հոգեկան կուլտուրան, սկսեց Յունաստանում, իսկ յետոյ տարածուեց և արևմուտքում: Հռոմայեցիներն առաւելապէս գործնական ժողովուրդ էին: Դրա համար նրանց աւելի քիչ էին հետաքրքրում վերացական հարցերը, քան յոյներին: Նրանք առանձին ուշադրութիւն դարձրին փիլիսոփայութեան այն մասի վրայ, որն անմիջական նշանակութիւն ունի կեանքի մէջ—բարոյագիտութեան կամ էթիկայի վրայ: Ինչպէս է մարդն առաջնորդի իր վարմունքի մէջ: Ինչ է երջանկութիւնը, որին ամենքը ձգտում են: Առաւելապէս այս խնդիրներով էին զբաղւում հռոմէական կայսրութեան շրջանի փիլիսոփաները: Գլխաւորապէս երկու վճիռ

էր ենթադրուած: Էպիկուրէոս յոյնի օրերից ոմանք այն հայացքին էին, որ երջանկութեան կարելի է հասնել եթէ ոչ բոլոր, գոնէ շատ դէպքերում՝ կեանքի մէջ զւարճութեան (բաւականութեան) արհեստական ընտրութիւնով և անախորժութիւնը հեռացնելով: Հորացիոսի ոտանաւորներից երկուսն է հենց այդպիսի նուրբ զարգացմամբ մի էպիկուրէական: Թէև հռոմէական բարձր հասարակութեան մէջ կային շատ մարդիկ, որ կեանքն այդպէս հասկանալու միտուած էին, բայց ժողովրդի բնաւորութիւնն ուրիշ տեսակ էր: Հռոմը բարձրացաւ ոչ թէ փոքրոզի բաւականութեան որոնումով, այլ պարտականութեան անձնագոհ գործադրութիւնով, ամեն մի քաղաքացու պատրաստականութիւնով հանրութեան բարիքի համար ամեն տեսակ նեղութիւններ և վտանգներ կրելու: Եւ մինչև անգամ երբ քաղաքացիները մեծամասնութիւնը կորցրեց իր բարոյական օրէնքը՝ յաւագոյն անձերը թեքուած էին գլխաւորաբար դէպի սոցիլիկեան փիլիսոփայութիւնը, որը խոր տարբերութիւն էր դնում երջանկութեան և ցանկութիւններին բաւականացում տալու մէջ. ճոխութիւնն ու ամեն տեսակ բաւականութիւնները մարդուն չեն տալիս հանգստութիւն. նրանց դուրեկանութիւնն արագ բթանում է և թողնում մի տեսակ դառն տականք. ընդհակառակը՝ հիւանդ, աղքատ, բոլոր արտաքին զւարճութիւններից զրկուած մարդը կարող է երջանիկ լինել—երջանիկ այն գիտակցութիւնով, որ սպրում է իր պարտականութիւնները կատարելով և ճշմարտութիւնով. անհարբեութիւն դէպի արտաքին բարիքները, անյողոզող վերաբեմունք դէպի կեանքի պատահարները, խելացի պարտականութեան կատարումը դարձան սոցիլիկեան փիլիսոփայութեան պատիրանները: Այս տեսակ հայացքներ ունեցողի համար արտաքին զօրութիւնը կորցնում է իր արժէքը: Նե-

րոնի ուսուցիչ Սենեկան աշխատում է ներկայացնել երկիրն այնպէս, ինչպէս որ նա պէտք է երևար այն մարդուն, որ շատ վեր բարձրացած կը լինէր. մեծ մասը ծածկւած է ջրերով, մի քանի նահանգներն ընկած են կիզիչ տաքութեան մէջ, միւսները սառուցով ծածկւած... Արժէ՞ արդեօք մշտապէս պատերազմել այդ պատճառով: Ռոբան չնչին կերևան նրա մակերևոյթի վրայ շարժող գնդերն իրանց զրօշակներով, հեծեալ զօրաբաժինները, որ անցնում են գետերով... Միւս կողմից կորցնում է իր նշանակութիւնը հարստի և սղբատի, ազնւականի և սարուկի մէջ եղած զանազանութիւնը: Ստոյիկեան փիլիսոփաներից ամենաազդեցիկն էր մի հասարակ սարուկ՝ Էպիկտետը: Բանակաւորքիւնը եւ պարսկականութեանը ծառայելն են ազատ դարձնում մարդուն, ոչ թէ դրսից նրա վրայ դրւած պատճառները: Ի՞նչ օգուտ, որ մարդ հիւպատոս է և սերւում է հիւպատոսից. նա կարող է սարուկ լինել իր կրթերին: Եւ ընդհակառակը՝ ոչ մի արտաքին բռնութիւն չէ կարող կապանքի տակ գնել հողին, որովհետեւ մարդու հողին աստուծային է, և ոչ մի իշխանութիւն ոյժ չունի աստուծութեան վրայ: Այսպիսով ստոյիկեանների վարդապետութեան մէջ երևում է իր ամբողջ ուժով հոռմէական իրաւունքին ուղղութիւն սուղ զաղափարը, որի համաձայն մարդկանց մէջ յարաբերութեան հիմքերը պէտք է լինի մարդու բանական բնութիւնը: Եւ Էպիկտետի, և Մարկոս Աւրելիոսի մէջ նկատելի է մի ուրիշ գիծ էլ. քաղաքացին պարտաւոր է ծառայել պետութեան՝ ուժերը ներածին չափ, բայց իշխանութիւնը, պատիւը, յաջողութիւնը չը պէտք է զբաւեն նրան: Այդ բոլորը պէտք է երկրորդական համարել, որպէսզի հնարաւոր լինի անվրդով վերաբերել գէպի պարտութիւնը, ըստորացումը, անյաջողութիւնը: Կեանքի բոլոր պատա-

հականութիւններից ստոյիկ մարդը բաշտում է ինքն իր մէջ—ներանձնանում է և աշխատում ամենից առաջ հասնել իր սեփական ոգու անվրդովութեանը:

Այդ տեսակ պահանջները ծանր էին մարդկանց մեծամասնութեան համար: Մարդկութիւնը կարիք էր զգում համոզելու, որ ամբողջ աշխարհի կեանք ներկայացնում է մի ներդաւենակ կարգ ու վերին օրհնութիւն, որ երջանկութիւն ասելը չէ նշանակում հրաժարում ամեն սեռակ՝ ուրախաւոր եւ խրաւարժ զգում ներից: Այդ տեսակ համոզում կամ հաստատութիւն կարող էր տալ միայն կրօնը: Եւ մենք արդէն տեսանք, թէ որպիսի կամակորութեամբ որոնում էր հոռմէական աշխարհը մի նոր կրօն, թէ ինչպէս փորձեցին ամեն տեսակ կրօններ և նրանց միախառնութիւնները, որոնք առանձին առանձին տկար երեւցին, տեսանք թէ ինչպէս արեւմտեան՝ խելքի մօտ ու արթուն աստուածապաշտութիւնից կամաց-կամաց անցան արեւելեան հօր պաշտամունքներին: Այս շարժման հետ միասին միշտ փիլիսոփայութեան մէջ տեղի էին ունենում յեղափոխութիւններ: Տարածւում է մահաւանդ III դարում, Նէօ-պլատոնական կոչւած դրպրոցը (Նոր-պլատոնական): Նա Ստոնուն ներկայացնում էր իրրեւ համաշխարհային մի մեծ ոգի, որից բղխել, բաժանւել են երկրորդական ոգիների մի ամբողջ շարք: Մարդը կարող է մօտենալ Ստոնուն իր արդար, բարոյապէս և ֆիզիկապէս մաքուր կեանքով, զանազան ծէսեր կատարելով: Դրա հետ միասին ամենասարգար և իմաստուն մարդիկ գեռ մինչև մահը դուրս են գալիս բնութեան սովորական օրէնքների հպատակութիւնից և դառնում են հրաշագործներ. այդպիսի հրաշագործ էին համարում Պլութարքեսին, իսկ I դարի փիլիսոփաներից մէկի՝ Ապոլոնիոս Տիանացու մասին գեռ իր կենդանութեան ժամանակ մի

կրօնական
շարժումը:

ամբողջ շարք ասացածքներ կազմեցին. նրան վերադրում էին ամենագիտութիւն, հիւանդներին բուժելու, մեռելներին յարուցանելու կարողութիւն, և այլն:

Ճգնաւորութիւն:

Վերջապէս քրիստոնէութիւնն ընդունելը մի ելք տւեց մարդկութեան լարւած կրօնական պահանջներին: Եւ նոյն իսկ քրիստոնէութեան մէջ, բացի հերետիկոսական վարդապետութիւնները և նրանց դէմ վարւած կռիւրը, նշմարում էին երկու գլխաւոր կրօնաբարոյական ուղղութիւններ: Դեռևս հալածանքների ժամանակ արևելքում կազմեց մենակեցութիւնը. ճգնաւորները հեռանում էին Թէքէական սարսափելի անապատը, հրաժարւում էին աշխարհից, փախչում մարդկանցից, մտնում էին մշտտաւ կուրի մէջ մարմնակոտորումների կարիքների և փորձութիւնների հետ, որպէսզի այդ «վարժութիւնով» (ասկէս՝ վարժութիւն. դրանից ասկէտիզմ) հասնեն լիակատար անտարբերութեան դէպի արտաքին տանջանքներն ու զւարճութիւնները և ապրեն միայն հոգու համար, Աստուծութեան վրայ մտածելով, ազօթքներով և զղջումով: Քրիստոնէութեան յաղթանակը կոստանդինոսի ժամանակ շոշնչացրեց այդ ճգնաւորական (ասկէտական) ուղղութիւնը: Կեանքն այնքան լի էր չարիքներով, հասարակութիւնն այնքան փշտցած էր և լի հրապոյրներով, մարդկային բնաւորութիւնը երևում էր այնքան թոյլ և ախտաւոր, որ «աւեսարհի, մարմնի և սոսանայի» դէմ կուելը չէր կորցրել իր նշանակութիւնը և շարունակում էր գրաւել մարանչոյ սրբերին: Մենակեցութիւնն աւելի և աւելի զարգացաւ և արևելքից արևմուտք էլ անցաւ: Ճգնաւորների (էրեմիտներ՝ անապատականներ) ետևից երևան եկան կիլիկոսիս (հանրակեաց) կոչւածները (Koivos Bios ընդ-

հանուր կեանք), որոնք ապրում էին միասին և ենթարկւում էին որոշ ընդհանուր կանոնների:

Առանձին անհատների փրկութեան համար իբր ^{եկեղեցին,} միջոց ծառայող ճգնաւորութեան հետ միասին ընթանում էր հաւատացեալների ամբողջութեան կամ եկեղեցու զարգացումը: Համաշխարհային պատմութիւնը ցոյց է տալիս եկեղեցական իդէալների անազին նշանակութիւնը մարդկութեան կեանքի վրայ: Կարելի է ասել, որ քրիստոնէութեան երևալուն պէս՝ աշխարհում հարց դրեց, թէ ի՞նչ փոփոխութեան կենթարկւի դրանով ժողովրդի բազղը, ի՞նչ ձևով եկեղեցին կարող է նպաստել արդարութեան և կարգաւորութեան թագաւորելուն երկրի վրայ: Պակաս չէին այնպիսի մարդիկ, որոնք այդ միջամտութիւնը հասկանում էին շատ անմիջական և կոպիտ ձևով. օրինակ, սպասում էին, որ Քրիստոս կը թագաւորէ, ինչպէս երկրային թագաւոր, և ճշմարտութիւնն ու երջանկութիւնը կը մտցնէ երկրի վրայ: Բայց եկեղեցին այդ տեսակ հայեցակէտ չունէր. նա քարոզում էր, որ իր դերն է հոգու զաստիարակութիւնը և առաջնորդութիւնը և ոչ աշխարհային վարչութիւնը, թէև այս վերջինս էլ պէտք է առաջնից որոշ կախման մէջ լինի:

Եկեղեցու հայացքների ամենանշանաւոր մեկնաբան ^{Օգոստինոս:} նոյն էր Երանելի Օգոստինոսը, աֆրիկական Հիպոլո թագաւորի Եպիսկոպոսը, որ ապրում էր V դարի առաջին կիսում: Նա ստացել էր ամենալաւ հելլենական կրթութիւն, որ այդ ժամանակներում հնարաւոր էր ստանալ, և մի քանի ժամանակ փայլեց իբրև աշխարհական մարդ և ճաշակաւոր գրագէտ: Բայց բաւական վաղ նա մի կողմ նետեց բոլոր աշխարհային զբաղմունքները, դարձաւ ուղղափառութեան գլխաւոր մարտնչոյն արևմուտքում և ամբողջովին նւիրեց քրիս-

տոնէական իղէալները և վարդապետութեան բացա-
տրութեան հոգսերին:

Նրա շարագրութիւնն «Աստծու թագաւորութեան
մասին» պատմական մեծ նշանակութիւն ունի: Այդ
շարագրութիւնը հիմք դրեց այն հայացքներին, ու-
րոնցով առաջնորդուած էր արևմտեան բրիտանական
թիւնն ամբողջ միջին դարերու մ: Կարևորութեան
տեսակէտից նրան կարելի է դասել Արիստոտելի պե-
տութեան մասին ունեցած վարդապետութեան հա-
ւասար, միայն այն զանազանութիւնով, որ Արիստո-
տելը տալիս է գլխաւորապէս արդէն վերջաւորուած
յունական զարգացման զնահատութիւնն, իսկ Օգոս-
տինոսը որոշում է գաղափարներ ապագայի համար:
Երկու հեղինակները նման են իրար նրանով, որ զը-
րում են այն հասարակութիւնների աւերակների մէջ,
որոնց իրանք պատկանում են: Օգոստինոսը վկայ
էր բարբարոսների սարսափելի արշաւանքներին և
արևմտեան հռոմէական կայսրութեան աստիճանաբար
կործանւելուն: Նա նրան դասում է պատմութեան
մեծ միապետութիւնների շարքում: Աստրեստանի
կայսրութիւնից յետոյ եկաւ պարսկականը, յետոյ մա-
կեդոնականը, վերջապէս հռոմէականը: Աշխարհը
միացնելու այս բոլոր փորձերը նշանաւոր էին, բայց
բոլորն էլ հասցրին միայն բոպէական յաջողութիւն-
ների և վերջնական անկման, որովհետև շէնքը շի-
նոզներին պակասում էր անկիւնաքարը կամ վէմը: Բո-
լորն էլ շինում էին «սատանայի թագաւորութիւն-
ները», որ բարձրանում էին մարդկանց կուով, կրքե-
րով և ախտերով: Կրա հակառակ՝ այժմ կառուցում
է Աստծու քաղաւորութիւնը, որ հիմնուած է նախախ-
նամութեան խորհրդաւորութեան վրայ, որը կրկին ու
կրկին իր գոյութիւնը գգալ է տալիս ապօրինութիւն-
ների և բռնութիւնների մէջ: Արդէն Հին Կառնարա-

նով մարդիկ բարձրից հրաման ստացան արդար կեանք
վարելու մասին: Փրկիչն Իր աշխարհ գալով սկիզբ
դրեց ճշմարիտ եկեղեցու, որը պէտք է պահպանէ և
սարածէ մարդկանց մէջ նրա պատիրանները: Թող
քայքայւի Հոռոմի փառքը: Նա զարդարում էր սատա-
նայի բռնութեամբ շինուած շէնքը: Ինչպէս որ առան-
ձին անհասր չէ կարող փրկել առանց եկեղեցու
միջնորդութեամբ նրան Աստծու օրհնութիւնը հաղոր-
դելու, այնպէս էլ մարդկանց հաղաւորութիւնը կա-
րող է Աստծու քաղաւորութիւնը դառնալ միայն
եկեղեցու օգնութեամբ: Եկեղեցին պարտաւոր է իր
վրայ առնել առանձին անհատների դաստիարակու-
թիւնը և բոլոր մարդկային հասարակութիւնների բարձ-
րագոյն առաջնորդութիւնը: Անկարգութիւնը և թըշ-
ւառութիւններն օգտակար են, որովհետև նրանք ցոյց
են տալիս, թէ ի՞նչ պէտք է որոնել փրկութիւնը:

Այսպիսով որոշեցին աշխարհի բմբռնողութեան
միջնագարեան երկու նշանաւոր գծերը, որոնք են՝
մարդու մեղանշական բնութեան դասապարտումը
և եկեղեցու կոչումը դեկավարել քաղաքացիական
յարաբերութիւններ:

Վ Ե Ր Զ

10) Մակեդոնական Միապետութիւնը:	114
11) Յունական կրթութիւնը: Անկման շրջան (431—146 թ.)	128

ԵՐՐՈՐԳ ՄԱՍ, ՀՌՈՄ

1) Իտալիայի աշխարհագրական նկարագրութիւնը:	138
2) Ամենահին շրջանի Հռոմէական կուլտուրան:	141
3) Պատրիկները կռիւք պլեբէյները դէմ:	147
4) Իտալիայի նուաճումը:	161
5) Միջերկրական ծովի նուաճումը:	169
6) Քաղաքացիական խռովութիւնների շրջանը:	188
7) Հանրապետութեան անկումը:	210
8) Կայսրութիւն:	232
9) Կայսրութեան անկումը:	261
10) Հռոմէական կուլտուրան:	279

Յ Ա Ն Կ

I Թարգմանչի կողմից:	Երես	3
II Ներածութիւն:		5

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ, ԱՐԵՒԵԼՔ.

1) Եզրագոս:	11
2) Բարեկաստան և Ասորեստան:	19
3) Մարաստան և Պարսկաստան:	25
4) Փիւնիկիա:	31

ԵՐԿՐՈՐԳ ՄԱՍ, ՅՌԻՆԱՍՏԱՆ:

1) Աշխարհագրական ակնարկ:	35
2) Յոյների ամենահին կուլտուրան:	40
3) Սպարտա:	53
4) Աթէնք:	59
5) Պարսկական պատերազմներ:	69
6) Աթէնքը V դարում:	81
7) Ծաղկման շրջանի յունական դարգացումը (VIII—V դարերում):	89
8) Պելլոպոնէսեան պատերազմը:	97
9) Սպարտայի և Թէբէի գերիշխանութիւնը:	108

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

14-դ երեսի վերջին տողում բաց է թող-
նամ «պխտվ և կրծքով» բառերը:

17

17. The first of these is the
fact that the number of
cases is increasing.

11

«Ազգային գրադարան»

NL0402896

